

Бобур халқаро жамоат фонди

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА

БОБУРИЙЛАРДАН БИРИ

Хужжатли-маърифий қисса

(Кайта ишиланган ва тўлдирилган нашри)

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2014

УЎК 821.512.133-31
КБК 84(5Ў)
К - 6 К 37

ўзбек
сарабиёти

К - 6 **Кенжা, Қамчибек.**

Бобурийлардан бири: Сафарнома – Т.: «Sharq»,
2014. – 352 б.

Ушбу китоб халқаро миқёсда улуғвор, ғурурли ва
машақкатли юмушларни адо этаётган Бобур жамоат фон-
ди ва Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция фаолия-
ти, фонд ва экспедиция асосчиси, раҳбари, бенихоя ғайрат
ва жасорат эгаси, табиатшунос, қадриятшунос олим, дунё-
ни кезиб, жаҳон бобуршунослари дикқат-эътиборини Бо-
бур юрти Ўзбекистонга қаратадиган фавқулодда ташки-
лотчи ва толмас инсон Зокиржон Машрабов ҳақида.

ISBN 978-9943-26-239-3

УЎК 821.542.133-31
КБК 84(5Ў)

ISBN 978-9943-26-239-3

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Буш таҳририяти, 2014.

Alisher Navoiy

2016 | 102 nomidagi
4743 | O'zbekiston MK

НУБУВВАТХОН АЯНИНГ ҲИКОЯЛАРИДАН

Муқаддима ўрнида

— Хаканга келин бўлиб тушганимга олтмиш йилдан ошиди, ўзим Майдонда туғилганман. Бувим («онам» демокчи – *муаллиф*) ўлганини эслолмайман. Дадамни сал-пал биламан. Ёш қолганман, битта акам бор эди, Самарқандга ўқигани бориб, ўша ёқда ватфот килган экан. Иккита бола колганмиз – бир ўғил, бир киз. Зокиржонни ўн саккизимда туқканман. Еттиңчидан ўнинчигача Жалакудукда ўқиди. Дадаси Кўтармада мактаб директори эди. Ўнни битиргандан кейин қайтиб кўчиб кеволдик эшикка. Зокиржонни ўқишга киритиш керак эди-да. Ташканга жўнатдик. Ёлғиз болани иши қийин экан. Битта товоқда ош емай, ҳоли нима кечяптийкин бола шўрликни, деб эрхотин ошни пишириб, лаганга босиб, кулчани ёпиб копга солиб бороврамиз, бороврамиз... Йўқ, кейин чидамай кўчиб борволдик. Домла битта ишга турди. Кейин мазаси йўқ бўлиб, қайтиб келдик. Бола ўқиб юди бориб-келиб... – дея бот-бот ҳикоя киларди онаизор Зокиржон аканинг якинларига. – Бола бечора аспирантурада ўқиятувди, дадаси қазо қилиб қолди. Йилини ўтказиб, мени кўчириб олиб кетди. Ишга Анжанга кўйишиди, яна кўчиб келдик. Сурхондарёга борди – у ёқда уч йил яшадик. Ундан Ташканга, кейин яна Анжанга кўчдик.

Ҳаёт шунака бўлган, болам. Жуда кўп ишларни кўрди бу бош. Кўрсам хам майли, ишқилиб, болам соғ бўлсин. Дунёи оламга келиб кўрган матойим, топган бойлигим шу... Болагинамга ичим ачишиб ўтираман. Тушликка келмайди уйга. Кечкурун кеч келади. Кутиб ўтираман. Келдингми, болам, дейман. Келдим, онажон, ўзингиз яхшимисиз, дейди. Кейин хотиржам бўлиб ётаман. Эртаман эрта кетади, дуо килиб қоламан орқасидан. Болам кўпники... Ундан

мингдан-минг розиман. Умрага обориб келди. Ҳаж сафарига экспедиция билан биринчи борганида онами олиб келаман, деб ният қилган экан. Яна олиб бораман, деб қўяди болам шўрлик. Шу гапи билан бориб қайтиб келаман Макатиллога, шунака хурсанд бўлиб кетаман... Шу, дадаси ёш – қирқ саккизида ўтиб кетди-да, ўқитиб-ўқитиб, униб-ўсганини кўролмади. Шунга ачинаман. Мана, қирқ йил бўпти. Ишқилиб, энди боламни боши омон бўлсин, мени баҳтимга у, уни баҳтига мен соғ бўлайлик...

Зокиржон аканинг онасига, онасининг унга хурмати, меҳри борасида алоҳида бир боб ёзилса арзиди. Мен экспедициянинг Шарқ мамлакатлари бўйлаб узоқ муддатлик сафарларидан ташқари, Тошкент ва бошқа жойларга қатновларида ҳам ҳамроҳ бўлганман. Ана шу маҳалларда ҳам Зокиржон ака онаси ҳакида жуда кўп гапиради. Англешимча, у бирон ёққа боргудай бўлса, албатта онасидан фотиха олиб, кейин йўлга чиқарди, бирон иш бошлишдан аввал албатта у билан маслаҳатлашарди. Экспедицияларга, табиийки, аксариятимиз уйларда нон ёптириб олардик. Лекин Зокиржон аканинг нонлари, тўғрироғи, йирик-йирик кулчалари бежирим, таъми нечукдир бошқаларимизникига нисбатан ширин, куврак бўларди. Уларни мақтаб-мақтаб ерканмиз, Зокиржон ака: «Бу нонларни онам ёпиб берганда», дерди болаларча, самими фахр билан. Кейин у Нубуватхон аянинг фазилатлари, ўзининг волидаи меҳрибони, ҳамрозига бўлган муҳаббатини, онаизорининг унинг ҳаётида тутган ўрнини ажойиб бир ибора билан ифодаларди:

– Онам – менинг ҳумо қушим.

Зокиржон ака ёзувчиликка дъявогар эмас, лекин анча-мунча ижодкор ҳам онага шунчалик бадиий таъриф берар-да¹.

¹ Нубуватхон ая 2010 йил бошларида салкам юз ёшида бу фоний дунёни тарк этди. Охирати обод бўлсин.

БИРИНЧИ ҚИСМ

*Бори элга яхшилик қылғилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилик.*

Захириддин Мұхаммад Бобур

Бола бошдан...

Андижоннинг шарқи билан жануби ўрталиғидаги худудда Хакан деган табаррук бир қишлоқ бор. Унинг муқаддаслиги шундаки, бўлажак шоҳ ва оламшумул шоир Захириддин Мұхаммад Бобур шаҳзодалик пайтларида бу худудда кўп юрган ва табаррук ота юртини сўнгги бора тарқ этишда ҳам унинг тулпори ана шу йўлдан оғир қадам ташлаб ўтиб, Андижон адирлари томон ўрлаган. Алалхусус, Хакан Бобурнинг маъюс тортган аламнок сиймосини сўнгги бор кўрган, ғаму изтиробларига гувоҳ бўлган макондир.

Уша пайтда кимдир: «Бир замонлар келиб, сиз ватанни тарқ этиб кетаётган айни шу қишлоқда таваллуд топажак бир ўғлон сизни яна ота юрга қайтишингизга кўмак беражак», деса, Бобур Мирзо нима деб жавоб берган бўларди экан? Ахир у ўша лаҳзаларда ўз элимдан абадий жудо бўлиб кетяпман, деб зинҳор ўйламаган, балки ҳадемай зафар қучиб, яна бу азиз масканларга қайтажагига умиди ва ишончи мукаррар эди. Аммо қисматнинг ҳукми ўзгача бўлди, толе унга қиё боқмади...

Бобур вафотидан тўрт ярим аср кейин, 1933 йилинг саратонида, айни пишиқчилик палласида, кундузлари қуёш оламни оташ бўлиб қиздираётган, кечалари тўлин ойдан чароғон гўзал тонгларнинг бирида офтоб нурлари энг аввало етиб келадиган ана шу

Ҳакан қишлоғидаги Машрабжон ака Қаландар ўғли хонадонида бир фарзанд дунёга келди. Чакалоқни яхши ният билан Зокиржон деб атадилар. Одамнинг исми унинг тақдирида катта аҳамият қасб этади, дейишади. Ўз даврининг илғор зиёлиларидан бири, қишлоқнинг биринчи муаллими Машрабжон аканинг дилига Зокиржон деган отни Аллоҳнинг ўзи солған бўлса ажаб эмас, эндиликда бу ном («Зокир» – эсга оловчи, ёдловчи, зикр этувчи) ниҳоятда тўғри кўйилганига, исм билан жисму феълнинг фавқулодда мос ва уйғунлигига қойил колмай илож йўқ.

Ҳакан Андижон шаҳрининг бозорларини анор, узум, ўриқ, беҳи ва бошқа мева-чевалар билан файзли қиласидаги қишлоқ эди. Машрабжон аканинг онаси Нубуватхон жамоа хўжалигига ишларди.

Зокиржоннинг болалиги ўзларининг боғ-роғдан иборат шинам ҳовлиларида ва қишлоқ билан туташ Андижон адирларида кечди. У ҳар куни мактабдан келгач, ола сигирларини ўша томонга ҳайдаб кетарди. Ўртоқлари билан кечгача мол боқиб, куёш уфққа ёнбошлагандан кейингина уйга қайтишарди. У адирларнинг тужаҳиридан баланд-пастлигини, осмоннинг бепоён ва мусаффолигини яхши қўрарди. Қир ёнбағрида чалқанча тушганча мовий самони кузатиб ётиш, тўрғайлар хонишини тинглаш жони-дили эди.

Ўша кезларда кимдир: «Сен катта бўлганингда ашаддий бобурпастга айланасан, Бобур изидан жаҳонни кезиб чиқасан», деса, Зокиржон индамай елка кисиб кўя қолган бўлармиди. Чунки унинг кўнглида ўз келажаги билан боғлик орзулари куртак ёза бошлаган эди. У тепаликларнинг ҳар жой-ҳар жойида нефть тортувчи курилмаларнинг бошқарув-чисиз, ўзидан-ўзи кечасию кундузи ишлаб ётганидан ҳайратланар, ускуна «тирсак»ларининг кўтарилиб пастлаши, узатгич ва бошқа мурватларнинг айланнишини завқ билан, узок-узок томоша қилар экан, қалбида бу «жонли» темирларнинг ҳаракатига қизи-

киш тобора ортаётганини ҳис этар эди. Бу иштиёқ секин-аста, кундан-кунга геологлик қасбига ҳавасга, хоҳишга айланиб борарди.

Зокиржон ўтли-шудлигина эди. Кунора онаси соғиб берган икки пакир сутни пиёда Андижон шаҳрининг Янги бозорида сотиб келарди.

Сут пулларини тўплаб велосипед олди. Бу улов кейинчалик унга жуда иш берди. Дадаси Жалақудук туманинг Пахтакор (ўша пайтда «Капа» дейишарди) қишлоғидаги етти йиллик мактабга директор қилиб юборилганида етти-саккиз чақирим ма-софага – туман марказидаги ўрта мактабга ана шу велосипедда қатнади. Велосипед бузилиб қолганида поездга осилиб кетарди. Қиши-кировли кунларда, ёғингарчиликларда дадаси жамоа хўжалигининг чорва фермасидан от сўраб берарди. Албатта фермадаги-лар ҳам отни бекордан-бекорга миндириб юбориши-мас, Зокиржонга пул беришиб, Жалақудук бозори-дан ул-бул нарсалар харид қилиб келишини тайин-лаб жўнатишарди. Зокиржон мактабдан икки халта майда-чуйда билан қайтарди.

Қиши сувуғи кучайиб кетган палладарда ўша ёқда тунаб қолишга ҳам мажбур бўларди.

Мўмин Аҳмедов деган кимё-биология ўқитувчиси Зокиржонни уйига олиб кириб кетарди. Муаллим-нинг хотини – жуда кўнгли очик, меҳрибон аёл Аугустина Аҳмедова унга ўз ўғиллари қатори ғамхўрлик қиласарди. Улар Зокиржоннинг қалбида ҳаётида илк бор учраган том маънодаги олийжаноб, яхши одамлар сифатида ўчмас из қолдиришган. Албатта, кейинчалик Зокиржоннинг ҳам уларга озми-кўпми нафи тегди, бироқ унинг наздида бу наф ўша азиз ва қадрдон кимсаларнинг хизматлари олдида дарёдан томчидай туюлади.

Дарвоқе, Зокиржон ўзининг ҳалол меҳнати – сигир боқиб, сutiiga олган велосипеди билан Жалақудук – Оламушук пойгасида биринчи ўринни эгаллагани-

да онасининг қанчалар суюниб, ўғлини қайта-қайта бағрига босгандар ҳали-ҳали кўз олдидан кетмайди. Сирасини айтганда ғолибнинг ўзи ҳам чакана қувонмаган эди, чунки бу унинг ҳаётидаги дастлабки йирик ғалабаси, омма эътиборини қозониши эди. Кейин у 10-синфда ўкиётганида яна бир карра кўпчиликнинг назарига тушди, хурматига сазовор бўлди. Мактаб ҳаваскорлик саҳнасида қўйилган, ўша пайтларда эл аро машхур бўлган «Тоҳир ва Зухра» спектаклида Тоҳир ролини ўйнади. (Зухра – 9-синф ўкувчиси Холида эди). Драмага қизикиш кучайиб, қишлоқ аҳли ҳам томошага кела бошлади. Шу баҳона Зокиржон ўқиган мактаб туманда анча довруқ қозонади.

Дарвоке, драманинг, Тоҳир ролининг муваффақиятли чиқиши бежиз эмас – Зокиржоннинг болалиқдан санъатга қизикиши, ишқибозлиги кучли эди. У дадаси билан Андижон театрига тез-тез тушиб турарди. «Ёрил, тош», «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва Зухра» спектаклларини қайта-қайта томоша қилган. Дутор, ғижжак чалиб кўнгил ёзишни хуш кўрадиган амакиси Дарвишхон Қаландаровга унинг жуда жуда ҳаваси келарди... Ҳавас унинг қўлига най, доира тутқазган, амакисидан ана шу созларни чалишни ўрганган. У пана-панада ашула ҳам айтарди: «Қаро кўзим...»ни, «Фифонким...»ни, «Алпомиш» спектаклидаги «Кўриб ёринг...»ни... Бу қўшикларни ҳозир ҳам хиргойи қилиб юради.

Яхшилар

Болалик орзулари Тошкентдаги Ўрта Осиё давлат университетига бошлади. 1955 йили Зокиржон геология факультетини битириб, Жанубий Оламушук (Андижон вилояти) нефть конида оддий операторликдан меҳнат фаолиятини бошлади ва истаклари рўёбга чиққанидан қувончининг чеки-чегараси йўқ эди.

Касбига меҳри баланд инсоннинг ўз соҳасида мартабаси тез ортади, чунки бундай одам сидқидилдан меҳнат килади, ўз меҳнатидан завқланиб, яна бутун вужуди, бор кучи, имконияти билан ишлашга уринади. Зокиржон Машрабов ҳам ҳадемай участка геологии, катта геолог деган лавозимларга кўтарилиди.

Уч йилдан кейин, яъни 1958 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Геология институтига аспирантурага кетиб, «Фарғона водийсидағи литологик нефть ҳавзаларининг истиқболлари» деган мавзу устида илмий иш бошлади. Тадқиқотнинг боришидан Зокиржон Машрабовнинг ўзи ҳам, унинг илмий раҳбари Олег Александрович Рижков ҳам мамнун эдилар.

– Ҳаракатинг яхши, шу кетишда икки йилга колмай ёқлайсан, – дерди у тиришқоқ, серғайрат шогирдининг елкасига қокиб. У пайтларда геология жабҳасида илмий иш билан шуғулланишга иштиёқманд ўзбек йигитлари пойтахтда ҳам бармоқ билан санаарли, вилоятларда эса деярли йўқ эди.

Устознинг далдаси ва мақтови Зокиржон Машрабовга қуч-куват, илҳом бағишлар, тунни кунга улаб изланар, ёзарди.

Лекин унинг омадига кўз теккандай бўлди, бошига оғир, жуда оғир мусибат тушди – бир йилдан кейин дадасидан айрилиб қолди. У падари бузрукворининг маросимларини ўтказиб келишга рухсат сўраш учун институт директори, таниқли олим, академик Иброҳим Ҳамробоевнинг хонасига кирди. Директор Зокиржонга ҳамдардлик билдириди, «бандачилик, бу мусибат ҳамманинг бошида бор, ишқилиб, отондан аввал фарзанд кетмасин... Отангизнинг жойи жаннатда бўлсин. Сизга сабр-тоқат ато этсин», деб тасалли берди. Кейин хона бурчагидаги темир кутини очиб, бир сиқим пул узатди.

– Манавини олинг, марҳумнинг маърака-маросимлари кўп бўлади...

Зокиржон рад этиш учун оғиз жуфтлаган эди, раҳбар гапиришга қўймади:

– Катта бир нарса деганда хўп денг...

Ўша пайтда икки минг сўм катта пул эди. Зокиржон бошлиқ хонасидан юраги баттар тўлиқиб чиқди. Кўзларига яна ёш инди, лекин бу энди факат азиз кишиси, ҳаётининг устуни, пушти паноҳидан жудолик йиғисигина эмас эди. Зокиржон кейин Шўрчида ишлаб юриб икки минг сўм пул орттириди ва Тошкентга бориб, Иброҳим Ҳамробоевнинг – худди отаси каби яхшилик қилган ва наздига, хаёлида, кўз олдига дунёдаги энг олийжаноб зотлардан бири бўлиб қолган кимсанинг ҳузурига кирди. Узок ҳол-аҳвол сўрашди, ишларидан ҳисбот берди. Пулни нима деб узатсамикин, деб иккиланарди. Қандай тушунаркин, деган ўй уни ташвишлантиради. Бермай деса, қарз бўйнида тош каби осилиб юрибди, бу оғир юқдан халос бўлиш керак.

– Ишларим яхши, даромад ҳам ёмон эмас, домла, – деб гапни иш томонга бурди Зокиржон. – Зарур пайтда менга мадад бўлган манави пулни олиб, мени бир масъулиятдан енгиллаштирангиз.

– Бу катталардан кичикларга ўтиб, айланиб турадиган дунё, – деди Иброҳим Ҳамробоев самимий кулимсираб. – Ҳали сизнинг ҳаётингизда ҳам ёрдам беришга тўғри келадиган ёшлар учрайди. Сиз ҳам ўшаларни қўллаб юборарсиз...

Устоз мақомидаги улуғ инсондан олинган бу дарс ҳақиқатан ҳам кейинчалик кўп аскотди. Зокиржон Машрабов ҳам оти сал чарчаб қолган одамга «ҳа!» деб юбориш кишига мадад бағишилашини кўп бор ҳис килди.

Бундан аввал Зокиржон яна бир нажоткор кишидан саховат, инсонийлик сабоғини олган эди. У учинчи курсда ўқирди. «Мактабда сумалак пиширтириди» деган айб билан дадасини партиядан ўчиришиб, вазифасидан бўшатишди. Беиш, ўқитувчиликдан бошқа

касби, даромади бўлмаган Машрабжон ака талаба ўғлига ақча юборолмай қолган эди. Аслида Зокиржон ҳам икки хатининг бирида «дада, салом, пул тамом», деб ёзаверадиганлар хилидан эмас, лекин юкоридаги воқеадан кейин у чўнтагини сийпалайдиган бўлиб қолган эди. Бир гал уйга келиб қайтаётганида уни дадаси ва дадасининг улфати Юнусхон ака Маҳмудов поездга кузатиб қўйгани чикишди. Хайрлашаётгандарида Юнусхон ака оғайнисига сездирмай Зокиржоннинг чўнтағига пул солиб қўйди. Ўша маблағни у уч ойга етказди. Шундан сўнг у янада астойдилроқ ўқишга ҳаракат қила бошлади: энди у стипендиядан тушиб колмаслиги зарурлигини, акс ҳолда ҳоли нима кечишини яхши биларди. Кейинроқ эса, оддий стипендиянинг ўзи билан ҳам пойтахтдек шаҳри азимда тирикчилик қилиш анча мушкуллигини англадио бутун фикри-зикрини ўқишга қаратди. Кечалари, якшанба кунлари Мухтор, Жўра деган ўртоқлари билан темир йўл вокзалида юк туширишиб, пул ишлашарди. Қийинчилик, машақкат одамни тарбиялашини, меҳнатга, чидамга ўргатишини, меҳнатдан кочмайдиган, бардошли кимсанинг ҳаётда кам ва хор бўлмаслигини ўшанда билди.

У энди олий стипендия ола бошлади...

Хуллас, ўшанда ота каби меҳрибон раҳбарнинг яхшилигини кўнглига маҳкам туғиб, ана шу марҳамат далдасида ўзини қўлга олиб уйга келди, амакиси Аҳмаджон ва бошка кариндошлари билан ёнма-ён туриб, ичдан эзилиб-эзилиб элда урф бўлган маросимларни ўтказди. Ҳаётининг бош устунидан, таянчидан умрбод айрилганини ҳис килди, ғамбода онасини юпатмоқ бўлиб, бағрига бош қўяр экан, нозиккина, нағисгина бу вужуднинг, бу азиз инсоннинг ҳам суячсиз қолганлигини, уни энди ёлғиз ташлаб қўйиш мумкин эмаслигини англади. Негаки, у биттаю битта фарзанд эди, ота-онанинг кўз тикишгани, ёлғиз умидлари шу ўғил эди.

Тошкентга бориб, яна директорнинг хузурига кирди-да, кўнглидаги гапларни, аспирантурани сиртдан, ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда давом этиришга қарор қилганини айтди. Иброҳим Ҳамробоев истеъдодли бир олимнинг хаёли бўлинганига ачинди, лекин хаёт синовларини ўз бошидан ҳам ўтказгани учун йигитнинг ахволини тушунарди.

– Мен розиман, факат Академия президентининг ижозати керак-да. Ҳабиб Мухаммедович хар бир аспирантнинг муаммолари билан шахсан ўзи шуғулланади. Биласиз-ку, у киши ёш олимларни жуда эъзозлайди, – директор шундай деб, телефон рақамларини терди-да, президент ёрдамчиси билан гаплашиб, Зокиржон Машрабов исми-шарифини раҳбарнинг қабулига ёздириб қўйди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти Ҳабиб Абдуллаевни Зокиржон жуда яхши биларди. У улуғ зотнинг ўз соҳаси (геология)нинг даҳоси экани, шунингдек, камтарлиги, олийжаноблиги, тантилиги, фан докторию оддий аспирант билан ҳам бирдай муносабатда бўлиши ва бошқа инсоний фазилатлари ҳақидаги гап-сўзлар олимлар, аспирантлар давраларида тинмай айланиб юради. Бунга Зокиржон Машрабов ўз мисолида яна бир карра амин бўлди.

– Келинг, андижонлик Машрабов, – дея қарши олди Ҳабиб Мухаммедович. – Илмий ишларингиз қандай кетяпти?

– Яхши, – деди Зокиржон.

– Қандай муаммолар бор? – сўради яна президент меҳрибонлик билан.

Зокиржон бошига тушган мусибатни айтди.

– Сизга ҳамдардман, лекин хаёт давом этиши керак-ку... – Ҳабиб Абдуллаевнинг гаплари шундай самими оҳангда бўлардики, ҳар қандай одам унинг катта мансабдорлиги – Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти эканлигини ёддан чиқариб, худди яқин кишиси билан мулоқот қилаётгандай сезарди ўзини.

– У ёқда онам ўзи қолган, бу ёқда оилас, бир фарзандим бор, тирикчиликка стипендия етмаяпти, – деб күнглини баралла очди Зокиржон.

– Нега етмайди, харажатингиз кўпми? – Президентнинг саволлари сухбатдошидаги ҳар қандай ийманиш, истиҳола тўғонларини очиб юборишга мўлжалланган бўларди.

– Онамдан хабар олиш учун Андижонга қатнаб туриш керак, ижарага икки юз сўм тўлаймиз...

– Ижара? Нега? Уй олмаганмисиз? – Президент Зокиржоннинг жавобини кутмай, телефон гўшагини кўтарди. – Алло, Обидхўжа, андижонлик бир аспирант – Машрабов ижарада қийналиб қолибди, оиласи экан, унга янги қурилган «дом»дан битта квартира беринглар...

Обидхўжа – Обид Муродович Акрамхўжаев бўлиб, Бутуниттифоқ нефть-геологик қидиув институтининг Ўзбекистон филиали директори эди. Бевосита Москва тасарруфи ва таъминотидаги мазкур институт ўша йили ўз илмий ходимлари учун Тошкентнинг Шота Руставели кўчасида маҳсус кўп қаватли уй қуриб битказган эди.

Масаланинг бунақасига айланиб кетишини асло кутмаган Зокиржон нима дейишини билмай қолди, бирон нарса дейиш жоиз ҳам эмас эди.

Янгиликни Иброҳим Ҳамробоев ҳам мамнунлик билан кутиб олди.

– Ишингиз бароридан кепти, Зокиржон, омаддан юз ўгириб бўлмайди. Энди, буёғига мен ёрдам бераман: аспирантурани ҳам давом эттираверасиз, ишлаб ҳам юраверасиз.

Иброҳим Ҳамробоев Зокиржонни Кўқон нефть-газ қувурларини пармалаш идорасига катта геологликка тайинлашга ваъда берган эди. Шундай килиб, ёш тадқиқотчи Тошкентдай шахри азимда уй-жойлик бўлиб олди. Уни қўллаб-қувватлаган, ҳам мъянавий, ҳам моддий кўмак берган улуғ инсонларнинг шарафли номларини хали-ҳали миннатдорлик билан эслайди.

Ҳаёт пиллапоялари

Бир йилдан кейин Зокиржон Машрабов онаси-нинг хузурига, ўз шаҳрига қайтиб, «Андижоннефть» конида ишлай бошлади. Ота-онаси, устозлари дуосини олганлиги, ўзи ҳам заҳматкаш, тиришқоқлиги учун кам бўлмади: ҳадемай бош геологлик лавозими-га кўтарилиди ва бу вазифада роппа-роса беш йил ишлади. Ана шу давр мобайнида вилоятнинг, водийнинг шаркий, жанубий худудларида бир неча литологик (чўкинди тоғ жинсларига хос) нефть ҳавзалари топилишига ташкилотчилик қилди. Ўзбекистонда шундай конлар бўлиши мумкинлиги исботланди. Қидирув жараёнларида Зокиржон Машрабов номзодлик диссертацияси мавзуида ҳам тадқиқотлар олиб борди.

Яна бир нарсани эслаб ўтиш жоиз: Зокиржон Машрабов «Андижоннефть» бошлиқлиги пайтида хизмат вазифасини «бир оз» суюъstemол қилган ҳолда, яъни чўнг маҳкамаларнинг маҳсус фармонисиз Кулла – Андижон йўлини қуриб ишга туширади. Бунинг учун, албатта, ҳайфсан билан «тақдирланади». Умуман олганда, Зокиржон аканинг таваккалчилиги, дадиллиги баъзида ўзига панд берса-да, ҳалққа фойда келтирарди. «Андижоннефть» бошқармасига бошлиқ даврида ҳам катталар таъбири билан айтганда яна «ўзбошимчалик» билан шаҳарга туташ Ҳакан қишлоғига ичимлик суви олиб келгани учун ҳам жазога – қаттиқ ҳайфсанга мустаҳик этилади. Лекин йиллар ўтиб, ҳайфсанларнинг юмшоғи ҳам, қаттиғи ҳам номаи аъмоллар дафтаридан ўчиб кетади, элюрт фаровонлигига хизмат қиладиган ўн чакиримдан зиёд йўл ва аҳолини обиҳаёт билан таъминлаган сув кувурлари эса умрбод фойдага қолади.

* * *

У 1966 йили Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари худудларида фаолият қўрсатувчи «Жарқўргон

нефть» бошқармасига бошлиқ қилиб юборилди. Худди ана шу йилларда, бир туман билан иккинчи туман оралиғи Андіジョン вилоятининг у четидан бу четигача бўлган масофадан ҳам йирок йўлларда чиниқди, соғинчларни, қийинчиликларни, зерикишни енгишни ўрганди; бу воҳа табиати айрим жойларини ҳисобга олмаганда, Фарғона водийси, хусусан, ота юрти Андіジョンга нисбатан камбағалроқдай туюларди: довдараҳт, гуллар кам эди, очик, бепоён далалар, шамол кўп эди. Одамларнинг феъл-автори ҳам бошқачароқ – тўпорироқ, соддароқ, дангалчироқ, самимирироқ эди. Улар билан ҳадемай қадрдан бўлиб кетди. Кейинчалик икки йиллик умри ўтган ана шу ҳадсиз кенгликларни, Бойсун тоғларини, юрагида меҳри, кўзларида сиймоси қолган ҳамжамоаларини, орттирган дўст-ёрларини соғиниб, қўмсаб эслаб юрди, гоҳ хаёлан, гоҳ ўнгда улар билан дийдор кўришмоққа интиларди...

Мутахассислар, раҳбарлар, геологлар учун ҳаёт катта бир дарёга ўхшайди: унинг тўлқинига бир тушган киши, ўз инон-ихтиёридан чиқиб, ана шу долғалар азмига бўйсунишга мажбур бўлиб қолади. Зокиржон Машрабов ҳам мутахассис, ҳам раҳбар, ҳам геолог эди; ҳаётининг мана шундай – уни қайдан олиб, қайга элтишини билмайдиган асов тўлқинлар гирдобида кечиши унга олдиндан аён эди: ўзи шу соҳани танлаган, ота-онаси унга фотиҳа беришган эди...

Икки йилдан сўнг уни Ўзбекистон Министрлар Совети (хозирги Вазирлар Маҳкамаси)га, оғир саноат бўлими бошлиғига ўринбосарликка олишди. Айни шу йили илмий фаолият борасида ҳам бир довондан ошди: диссертацияни ёқлаб, геология-минералогия фанлари номзоди деган илмий даражага эга бўлди.

1970 йили «Андиジョンнефть» бошқармасига бошлиқ бўлиб, ўз яқинлари бағрига қайтдию кўнгли анча ором топди. Аммо Зокиржон Машрабов бир жойда

узок турмаслик, юрт кезиш, геологик-сайёхлик ҳаёт тарзига айланиб қолганини билса-да, келажакда уни не-не йўллар, сафарлар кутаётганини эҳтимол ўша маҳалларда йўламагандир. Балки, ана шу юртма-юрт кезишлар, мусофиричиликлар унда ўз элига меҳри-муҳаббатининг ортишига, эътиқод даражасига айла-нишига сабаб бўлгандир? Бу ҳақда кейин...

Тўрт йил ўтиб, вилоят пахта тозалаш бирлашма-си бошлиқлигига кўтарилди. Яна тўрт йилдан кейин Андижон шаҳар ижроия қўмитасининг раиси этиб тайинланди.

1985 йили Ўзбекистон Фанлар академияси Сейс-мология институтининг Шаркий Ўзбекистон (Фарғона водийси) бўйича раҳбари бўлиб ўтди. Балиқ сувга талпингандек, Зокиржон ака ўзининг севимли касби – геологиядан кўнгил узолмас, бошқа юкори лавозимларда ишлаган пайтларида ҳам хамиша жабҳадаги янгиликларга қизиқиб, бу бора-да олиб бориладиган илмий-тадқиқот ишларида имкон қадар қатнашиб туриш пайда бўларди. Шу боисдан ҳам Андижон шаҳар ижроия қўмитаси раислигидан бўшаганда (бўшаш тафсилотлари кейинроқ баён этилади) унга тавсия қилинган вазифаларга кўнгли чопмай юрди. Унинг бу кайфияти, ўз касбига иштиёқининг кучлилигидан хабар топган Ўзбекистон Фанлар академиясининг Сейсмология илмий-текшириш институти директори, геология-минерология фанлари доктори, академик Фани Мавлонов телефон орқали Зокиржон акани қидиртиради. Зокиржон ака кўнғироқ килганида директор у билан учрашиш истагида эканлигини айтади. Машрабов, албатта, катта олим, устознинг бу хоҳиши, эътиборидан мамнун бўлиб Тошкентга учади. Фани Орифхонович Зокиржон акани билар ва унинг геология соҳасидаги салоҳиятини, раҳбар сифатидаги ташкилотчилиги, ташаббускорлиги ва бошқа фазилатла-рини қадрларди, уни Фарғона водийсида геосейсмо-

логия ишлари бошқарувига раҳбарлик лавозимига мўлжаллаган эди. Зокиржон ака бундай таклифни рад этолмасди, аксинча, бажонидил рози бўлди.

У энди яйраб-яшнаб ишларди. Фарғона водий-сидек табиати гўзал, ҳавоси тоза, катта ҳудудда гидреосейсмологик кузатувлар, сейсмостанциялар, магнитометрия, мухандислик геологияси ва бошқа йўналишлар бўйича илмий-текшириш ишлари олиб бориларди. Табиатан серҳаракат, креслода эрталабдан кечгача, баъзида ярим тунгача қадалиб ўтиришдан, кўнғироқбозликдан, арзгўйлардан, ўзидаги ва юқори идоралардаги бир неча соатга чўзиладиган мажлислардан зада бўлган Зокиржон ака ўзини озод қушдай сезарди. Бошқарув марказининг ўз шахри – Андижондалиги нур устига аъло нур эди.

Бу вақтга келиб, собиқ Иттифоқда анча-мунча ижтимоий эркинликлар, янги тузилмалар юзага кела бошлади. Янгилик тарафдори, изланувчан Зокиржон акада ҳам Андижонда мустакил корхона ташкил этиш фикри туғилди. Албатта, ҳар қандай янгилик ўз-ўзидан, осонликча юзага чиқмайди. Маҳкамаларда қоғоз титкилаб ўтирадиган бюрократлар ҳамма замонда ҳам ташабbusлар, ихтиrolар, кашфиётларга тўғаноқ бўлиб келган. Зокиржон ака ҳам пойтахт ва Андижондаги тегишли ташкилотлар орасида хийла елиб-югурди ва 1989 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Фарғона водийсидаги хўжалик ҳисобида фаолият юритувчи илмий ишлаб чиқариш марказини тузиб, уни Андижон вилояти ижроия қўмитасида рўйхатдан ўтказишга муваффак бўлди. Янги жамоа таркибини шакллантириб, ишга киришди. Маълумки, ҳар қандай иншоот курилиши олдидан ўша жойда геологик тадқиқот ўтказилиши шарт. Айниқса, юқори сейсмик ҳолатга эга бўлган ҳудудда бу нарса ўта мухимдир. Андижон эса кўп ва кучли зилзила содир бўлиб турадиган юқори сейсмик минтака ҳисобланади. Тўғри, ҳали текника ва борчча ворота

лар етарли эмас эди. Секин-аста кимё лабораторияси, кейинроқ тупрокнинг физик-механик хусусиятларини ўрганувчи лаборатория ташкил этилди. Вақт ўтиши билан пармалаш ускуналари олиб келинди ва тўлақонли мұхандислик-геологик тадқиқотлар олиб бориш имкониятлари вужудга келди. Марказга мутахассислар, ёшлар жалб этилиб, Фарғона водийсининг соҳа бўйича эҳтиёжи тўла қондирила бошланди.

Жамоа топогеодезик, мұхандислик-геологик қидирав ва сейсмогеофизик йўналишлар бўйича тадқиқотлар олиб бориб, ҳалқ хўжалигининг ривожланишига самарали ҳисса қўшиб, эътибор қозонди.

Марказ қисқа муддатларда 300 га яқин мұхандислик-қидирав ишларини бажаришга мұяссар бўлиб, қурилиш майдонларининг холатини аниқлаб берди, Андижон, Кўйганёр, Ҳаққулобод, Шаҳрихон шаҳарлари, Бўз тумани маркази сейсмомикрорайонлаштирилди ва ушбу лойиҳалар Ўзбекистон Давлат архитектура ва қурилиш кўмитаси томонидан тасдикланди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида ишлаб чиқариш маркази давр тақозосига кўра хусусийлаштирилиб, мұхандислик-геологик ишлаб чиқариш бирлашмасига айлантирилди ва у «Мадор» номи билан аталди.

Оз ишдан қониқмайдиган, бир соат, бир дақиқа бекор ўтиришни хоҳламайдиган, бунақа иш тарзига кўниkmаган Зокиржон Машрабов югуриб-елиб, 1992 йили Бобур номидаги ҳалқаро жамғармани ҳам ташкил этди.

Дарвоқе, Зокиржон аканинг геологлик фаолияти тафсилотларининг ўзи бир неча жилдли китобга сиғмайди, унинг дунёдаги аҳолиси энг зич шаҳарлардан бири Андижондек қўҳна, муаммолари кўп ва мураккаб шаҳар раҳбарлиги йилларидағи эзгу ишлари ҳақида ҳам ҳар қанча ёзса арзийди. Лекин биз, асосан, Зокиржон аканинг серкирра фаолиятини унинг ўзи учун ҳам, ўзгалар учун ҳам ғоят қадрли ва мұхим

кирраси хусусида муфассалроқ сўз юритишни ният қилдик. Зокиржон Машрабовнинг биз санаган бошқа «қирралари» бевосита унинг хизмат вазифаси, лавозими билан боғлиқ эди, дейиш мумкин. Лекин Бобур мавзуи, Бобур ишқи, Бобур номини абадийлаштиришга оид барча ниятлари, саъй-ҳаракатлари унинг дил амри, юрак нидолари, шахсий орзулари эди. Андижонда, бутун Ўзбекистонда, балки бутун жаҳонда ҳам Бобур асарларини севиб ўқийдиган, унга меҳру муҳаббати юксак, Бобур ва бобурийлар салтанати даврида бунёд этилган жаҳоншумул аҳамиятга молик илмий-тарихий, маданий мерослар, ўлмас обидалардан ҳайратга тушиб, ич-ичидан тасанно айтадиган инсонлар кўпдир. Бирок бошка даъвогарлар бўлса, мени маъзур тутсинлар, илло, менинг назаримда ўз юритидан мосуво этилган, ўз халқи ёдидан мажбуран чиқарилаётган Заҳириддин Муҳаммад Бобурни ўз ота-она юртига қайтариб келиш, унинг муборак исми шарифини бемалол, бор овоз билан фахрланиб айтиш, Бобурнигина эмас, унинг биз яхши билмайдиган ўғиллари, невара-чевараплари – Ҳиндистондек бепоён мамлакатда 330 йилдан зиёд хукмронлик қилиб, ҳинд элини ёвлардан химоялаб, тинч-омонликда сақлаб келган подшолар – Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳжаҳон, Аврангзебдан тортиб, то Баҳодиршоҳ II – Зафаргача бўлган бобурийларни ҳам халқимизга яхшироқ танитиш, хусусан, ёшларимизда буюк аждодларимизга, энг аввало, зиёлиларимизга нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотиш, дунёда шундай юртдошлари ўтганлигидан фахрланиш туйғуларини уларнинг қалбига сингдиришга энг кўп жонкуярлик қилган инсон – бу Зокиржон aka бўлса керак. Балки шунинг учун ҳам икки гапининг бирида ифтихор билан «Бобур бобомиз», «Темурий бобокалонларимиз» дер ва менинг наздимда у шундай дея олишга, Темурий – бобурийларга эвара бўлишга, улар билан фахрланишга ҳақли бир зотдир.

Мехр илдизлари

Хўш, асли касби геологлик, асосий соҳаси ва фаолияти раҳбарликдан иборат Зокиржон Машрабовда Бобурга қизикиш қандоқ пайдо бўлдию, не сабабдан у одам бу улуғ ҳамюртимизга бағишлиланган маърифий кечаларда фаол иштирок этиб, маърузалар қилиб, унинг юбилейи муносабати билан амалга оширилиши кўзда тутилган тадбирларнинг жонкуяр ижрочи сига айланиб қолди, деган савол туғилиши табиий, албатта.

— Аслида, — дейди Зокиржон аканинг ўзи бу борада, — Захириддин Муҳаммад Бобурга ҳурмат, эътиқодим илгаридан бўлса ҳам, унинг номини абадийлаштириш, бобурийлар шону шавкатини уларнинг асл ватанида ҳам тиклаш фикри менда 1980 йилларда туғилган эди. Тўғриси, тан олишим керак, Бобурнинг ғазаллари билан айтиладиган кўшиқлар менга ёқарди, «Бобурнома»ни вараклаб чиқканман, лекин Бобурнинг шахсий ҳаётига бирдан астойдил қизиқиб қолишимга ҳурматли адабимиз Пиримкул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи сабаб бўлди.

Ҳа, Зокиржон Машрабов аввалги лавозимларда бўлгани каби Андижон шаҳар ижроия қўмитасининг раиси вазифасида ҳам бадиий асарлар ўқиб турарди. Тўғри, у пайтда, амалдорлар орасида китоб жавонларини асосан рус тилида чоп этилган китоблар билан безаш урф эди. Зоро, жавондаги китобларнинг ўқилиш-ўқилмаслиги кейинги масала эди. Зокиржон aka эса она тилида битилган бадиий асарларни доимий мутолаа қилиб турарди. Ҳамкасб-қадрдонлари Юнусали Пиримқулов, Жўра Мамажоновлар билан сайёҳлар сафида Ҳиндистонга отланишганида Зокиржон aka Пиримкул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи чоп этилган ва ўша даврларда катта ададда тарқаладиган, халқимизнинг, хусусан, зиёлиларнинг энг севимли журналига айланган «Шарқ

юлдузи»ни ўзи билан ола кетган экан. Мана шу фактнинг ўзи кишида яхши таассурот қолдиради. (Мен бир вақтлар ўттиз олти кишидан иборат сайёҳлар гурухини бошқариб, Венгрия, Чехославакия мамлакатларига борганимда, ҳамсафарларимнинг биронтасида китоб кўрмаган, хорижий юрт шаҳарларида уларнинг ўзларини асосан тижорат дўконларига уришганига гувоҳ бўлиб, ҳайрон қолган ва хийла изза тортган эдим.) Айниқса, ўша замонларда ўзбеклар учун бағоят сехрли ва дилтортар юрт бўлган Ҳиндистоннинг, журналистика таъбири билан айтгандা, дикқатга сазовор жойлари, шаҳарлари бисёр эди: Дехли, Бомбей, Жайпур, Кашмир, Агра... Ҳайратлар бир олам, ҳамроҳлар ўз таассуротларини ўртоқлашиб кизгин сухбатлашишар, баҳслашишар, Зокиржон аканинг хаёли эса Ҳиндистонда салкам уч яrim аср хукмдорлик қилган бобурийлар сулоласининг асосчиси, лирик шоир, серқирра олим, жасоратли саркарда ва бағоят олийжаноб инсон Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг жабру жафоларга тўла қисматидан ҳикоя қилувчи романда эди. Меҳмонхоналарда фурсат топди дегунча журналга ёпишар, ҳатто автобусларда ҳам уни қўлдан қўймас эди. Бобур Мирзонинг ўз ватани Андижон ва бобо юрти Самарқанд ўртасидаги сарсон-саргардонликлари, ғалаба нашидаси-ю мағлубият аламлари, яқин кишиларнинг хоинликлари, суюкли эгачиси Хонзодабегимнинг аччик тақдири, Ҳисор йўлидаги дарбадарликлар, шоҳлик рутбасидан-да воз кечиб, ялангоёқ, товонларини қиррали тошлар, тиканлар чақа қилиб тоғу дашт кезишлари, музтарликлар Зокиржон аканинг юрагини эзар, бечора подшоҳнинг рўшнолик кўрган дамлари тасвирланган лавҳаларни излаб-интиқарди. Нихоясида эса шоҳ ва шоир Бобур Мирзо ҳаёти яхлит олинганда армонлардан, афсус-надоматлардан, ватан соғинчи, ота юрт ҳажри-фироқидаги беҳисоб алам-изтироблардан иборат эканлиги унинг дилини

пора-пора қилди. Машхури жаҳон обида Тожмаҳал зиёратидан чикишгач, муҳаббат, садоқат ёдгорлиги мудом аксланиб турадиган ҳовуз кирғозида, мармар супанинг бир чеккасида ўтирганча, асарнинг охирги сахифаларини ўқиркан, Бобур Мирзо ҳаётининг сўнгги кунларида тўнғич ўғил, фарзанди аржуманди Хумоюн Мирзо билан бўлиб ўтган шаркона сухбат, шоҳнинг кўзи очиқлигига тожу тахтни ўғлига инъом қилиши, фарзанди қобил, содикнинг эса азбаройи падари бузрукворига бекиёс меҳри-муҳаббати туфайли, шаркона, ўзбекона одоб-андиша тақозосига кўра ота мансаби – подшоликни сидқидилдан рад этиши хақидаги сатрларни ҳайрат ва ҳаяжон билан ўқир экан, кўзёшларининг журнал варакларини хўл қилаётганига ҳам эътибор бермас эди. Зокиржон ака-га ўшанда ота-ўғилнинг самимий муносабати, ўзаро ҳавас қилгулик меҳрибонлиги, оталик ва фарзандлик бурчларининг юксак ифодаси қаттиқ таъсир қилган ва Эркин Воҳидовнинг «Келажакка мактуб» деган шеърини эслаган эди...

Шеърнинг мазмуни тахминан шундай эди: қай бир шоҳ тож-тахт талашиб, ўз фарзандини қилич билан чопиб ташлаб, қўлинини қонга бўйяди, қай бир шоҳ эса оламдан ўтмай туриб тожу-тахтини ўғлига инъом этади... Буларнинг бири – Иван Грозний, иккинчиси Захириддин Мухаммад Бобур эди...

Ўшанда Бобур Мирзонинг ҳақиқий темурийзода эканлиги, истеъоддли саркардалиги, адолатли ҳукмдорлиги, сабот ва матонати, шарку ғарб олимлари, муаррихлари, адибларини ҳайратга солган, тан бердирган бошқа қатор фазилатлар эгаси эканлигига Зокиржон аканинг имони комил бўлган ва шундай буюк инсон ўзининг миллатдоши, ватандоши эканидан қалбida ифтихор ҳислари жўш уриб кетган, фақат унинг ўз юртида ҳақиқий баҳосини олмаётгани, етарли қадр топмаётганига ич-ичидан таассуфланган эди. Худди ана шу лаҳзаларда сафарда бўлса-да,

Бобур Мирзо номини биринчи галда унинг киндик қони тўкилган Андижонда абадийлаштириш, адабий фаолиятини чуқурроқ ўрганиш ва тарғибот қилиш, ўз ворисларига етказиш йўллари, чораларини ахтариш, бунинг учун ўзининг бутун куч ва имкониятларини ишга солишини, керак бўлса, ўз лавозимидан ҳам фойдаланишини, бу ниятини сафардан қайтиши билан овалга оширишга киришишни дилига туғиб қўйди.

Зокиржон ака ишни Бобурнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарликнинг қай аҳволдалиги, юбилей муносабати билан белгиланган тадбирлар ижроси билан қизиқишдан бошлади. 1983 йили ёз ойида Андижон шаҳрида «Бобур лирикаси ва мақом кечаси»ни ташкил этди, унга узок-яқиндан, Тошкентдан таниқли шоир ва ёзувчилар, санъаткорларни таклиф қилди, кечани ўтказишида Андижон шаҳар ижроия қўмитаси раиси сифатида ўзи бош-қош бўлди.

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг фавқулодда истеъодидан ҳайратга тушган, мاشақкатлар, армонларга, надоматларга тўла бесарамжон ва беором ҳаётидан мутаассир бўлган ва уни жон-дили билан севиб қолган ёш қаламкаш Хайриддин Султон бу улуғ зот боши узра қора булатлар қуюклашаётган бир даврда у ҳақда ҳикоялар, киссалар битишга жазм килган, тўғрироғи, журъят этган эди. Эндиликда Бобурнинг энг жонкуяр, фидойи, событ тарғиботчиларидан бири, таниқли ёзувчи шундай хотирлайди:

«1983 йил, 16 июль Андижон.

Хафтанинг бошида Андижонда Бобур Мирзонинг 500 йиллик тўйи муносабати билан шеър ва қўшиқ кечаси ўтказилиши ҳақида хабар келди. Севикли шоиримиз Абдулла Орипов билан мен шу тадбирга таклиф этилдик.

Бу пайтга келиб, Бобур ҳазратларининг номи атрофида тағин қора булат айланиб қолган эди. Яъни, навбатдаги шўро раҳбарларидан бири миллий маънавият ва қадрияtlарга қарши «салиб юриши»

эълон қилган, табиийки, биринчи зарбага Бобур Мирзо дуч келган эди.

Шундай бир вазиятда Андиксон шаҳрида ҳазрати Бобур тавалудини нишонлашга журъат этилиши таҳсинга сазовор бир жасорат эди.

Шу боис ҳам Абдулла ака иккаламиз тақлиғни мамнуният ила қабул қилиб, жазира маисикқа қарамай машинада йўлга чиқдик ва оқшом чоғи Андиксонга кириб бордик.

Алқисса, эртаси куни кечқурун Андиксоннинг ўша машҳур ёзлик бөгида, афсонавий Семург қуш ҳайкали ёнида бобурона файзли бир анжуман ясалди. Фаргона водийсининг тўрт томонидан келган оташ-нафас ҳофизлар Бобур Мирзо қўшиқларини ҳарорат билан кўйладилар, шоирлар байту газаллар ўқидилар.

Шу оқшом кейинчалик ниҳоятда машҳур бўлиб кетган «Анда жоним қолди менинг» қўшиги ilk бора янгради.

Халқ бу каби нафис бир мажслисни кўпдан согинган экан, бутун вужуди қулоқ бўлиб сомеълик қилди.

«Бугун ҳазрати Бобур Андиксонга, сизларнинг ҳузурингизга қайтиб келгандек бўлди», дебя лутф қилди Абдулла ака ва бу фикр, дарҳақиқат, ўша жамоат кайфиятининг яққол ифодаси эди.

Бобур Мирзо тўйининг тўйбошиси – эллик ёшлар чамасидаги, оқ-сариқ юзли, хатти-ҳаракатларидан гайрат ва қатъият ёғилиб турган бир киши эътиборимни тортиди. Бу одам улкан издиҳомни моҳирона бошқарар, қиёғасида ниҳоясиз шодумонлик акс этар – баайни ўз отасининг тўйини ўтказаётгандек жонсарак ва масрур бир кайфиятда юрар эди.

Бу киши Андиксон шаҳар ижроия қўмитасининг раиси Зокиржон Машрабов экан.

Анжуман аввалида у «Бобур – буюк шоир ва олим» деган мавзуда маъруза қилди. Маърузани ботиний бир эҳтиром билан қироат қиларкан, дилидаги ҳаяжони шундоққина сезилиб турарди.

Унинг Бобур Мирзо ҳақидаги ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракатида «тадбир» эмас, тақдирнинг нафаси зуҳур этарди.

Ярим кечага қадар давом этган бобурхонлик адогига етгач, шаҳар ижроқўмининг салқин боғида бир пиёла чой устида Бобур Мирзонинг ноёб фазилатлари ҳақида сўз борди. Ижроқўм бува «Ёшлик» журналида «Саодат соҳили»ни¹ ўқиган экан, суҳбат асноси нозик бир зарофат ила эслатиб ўтдишлар.

Эртаси куни Абдулла ака билан самолётда Тошкентга қайтдик. Андижондаги оташин бобурпараст Зокиржон акани иккимиз ҳам дам-бадам эслаб юрдик».

Ушбу жўшқин хотираларга факат шуни илова қилиш керакки, ёзувчи эҳтирос билан таърифлаган кечада таниқли ҳофизлар Фаттоҳон Мамадалиев, Толибжон Бадиновлар ҳам Бобур ғазаллари билан айтиладиган мумтоз ашуулари билан юракларни сел килган эдилар. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Маҳмуджон Қодиров халқ шоири Абдулла Орипов лутфига жавобан саҳна – минбарга Бобур сиймосида чиқиб: «Мен Андижонга – ўз юртимга қайтиб келдим» деган сўzlари билан ҳаммани хаяжонга солган эди. Бобур ғазалига «Насруллои» оҳангидаги куй басталанган «Баҳор айёми» ашуласини Шерали Жўраев илк бора шу оқшом куйлаб, Бобур ва қўшиқ ихлосмандларининг олқишлирага сазовор бўлган.

Ана шу кечада Зокиржон аканинг ижроқўм раиси сифатида эмас, балки Бобур муҳлиси, унинг фидойи тарғиботчиси сифатида ҳаяжон ва эҳтирос билан қилган маъruzасини андижонликлар ҳали-ҳали хотирлашади.

Дарҳақиқат, Зокиржон Машрабов ўша биргина тадбир баҳонасида кўплар қатори Абдулла Орипов ва Хайриддин Султонлар қалбida ўзига нисбатан ай-

¹ Мазкур сатрлар муаллифининг Бобур Мирзо ҳақидаги киссаси.

рича эътибор уйғотган эди, бу эътибор меҳрға, уларни бир-бирлариға боғловчи риштага айланди. Кейин улар турли сабаблар билан бот-бот учрашиб турадиган бўлишди. Хайриддин Султон экспедиция аъзоси сифатида дастлабки сафарда қатнашиб, Бобур Мирзо, Зокиржон Машрабов, сафар тўғрисидаги таассуротлари, кузатишлари, тавсифларини «Бобурийнома» номли йирик ҳажмли, мазмундор, бадиий бўёкларга, лутфларга, мутойибаларга бой китобида ифода этди, Абдулла Орипов эса Бобур ва Зокиржон ака, уларнинг азиз юрти Андижон ҳақида ажойиб шеърлар битди:

*Дунёга довруқ солдинг доим нозик таъб бўлиб,
Бобурингни изладинг Зокиржон Машраб бўлиб.*

Аввалроқ Андижоннинг Эски шаҳар худудида шаҳар тарихини ўрганиш учун археологик қазилма ишлари олиб бориш масаласи Зокиржон Машрабов томонидан кўтарилиган, лекин бу хайрли мақсадни амалга оширишга маблағ масаласи кўндаланг бўлган эди. Шаҳар раҳбари лавозимини эгаллагач (1985 йилга қадар) Археология институти раҳбарияти билан шартнома тузиб, шаҳар ижроия комитети бюджетидан ҳар йили 25 минг сўмдан маблағ ажратиб берди. Шу тариқа Андижонда археологик қидиув бошланди. Бу ишга Зокиржон ака шаҳар ижроия комитети раиси сифатида мутасаддилик қилас, геолог сифатида эса ўзи ҳам бевосита иштирок этар эди.

— Мақсад — Самарқанд, Бухоро, Хива каби қадимий шаҳарлардан бўлмиш Андижоннинг ҳақиқий ёшини аниқлаш эди, — дейди Зокиржон ака. — Ахир Андижон Бобур давридагина эмас, аввалдан пойтахт, марказ эди, демак, унинг асл ёши биз билган, тахмин килгандан анча катта бўлиши керак.

Ўша маҳалда Археология институтининг директори академик Аҳмадали Аскаров эди. Самарқанд вило-

ят ижроия комитетида учрашиб қолиб, сұхбатлашиб үтирганимизда у киши: «Зокиржон ака, сизнинг ташаббусингиз ва ҳомийлигингизда Андижоннинг 1750 ёшини тасдиқлайдиган далилларга эришдик, яна икки-уч йил қаттық иш олиб борсак, шаҳарнинг икки, мумкин, икки ярим минг йиллигини нишонласак ажаб әмас», деган эди суюнчилаб...

Матбуот хабарларига қараганда, ўшандың қазилма ишлари икки йўналишда бошланган эди. Бири – аркнинг жанубий қалъа девори – Ташкилот кўчаси бўйлаб 500–600 метр, Бобур номидаги вилоят кутубхонаси ғарброғида. Иккинчиси – ҳозир Бобур музейига айлантирилган собиқ Ҳожар ноиб мадрасаси ҳовлисида (Дехқон бозори ёнида). Қазиш чоғида Бобур давридаги шаҳар айнан ана шу ҳудудларда ўрнашганлигини исботловчи ашёлар, қолдиқлар топилган, Аркнинг, унинг атрофини ихоталовчи қалъа деворларининг ҳам XIV асрда барпо этилгани аниqlанган.

Қалъа деворларининг тузилиши унинг шаҳарни мудофаа қилиш мақсадида қурилганидан далолат берарди.

Собиқ Ҳожар ноиб мадрасасида олиб борилган қазиш ва тадқиқотлар пайтида катта арк қолдиғи бўлмиш иккита маданий қатлам, сирланган бўёқлар билан нақшланган меъморчилик плиталари чиқкан. Улар бу ерда ҳам арк ичидаги каби пухта иншоотлар бўлганлигини тасдиқлар эди. «Бобурнома»да эслатилган Эсондавлат бегим (Бобурнинг бувиси)га қарашли Кўштегирмон чорбоғи, боғ ёнидаги кўрикхона ҳозирги Андижоннинг шимоли-шарқий кисмida, бугунги Кўштегирмон маҳалласи ўрнида жойлашган. Эҳтимол, Бобур даврида ўша ерда тегирмонлар бўлиб, жойнинг номи шундан келиб чиққандир, деган тахминлар айтилган.

Орадан йиллар ўтиб, Бобур халқаро фонди Археология илмий текшириш институтининг кейинги ди-

ректорлари Т.Ширинов, Ш.Пидаевлар билан ҳам шартнома тузиб, илмий изланишларни давом эттиради.

Бобур таваллудининг 510 йиллиги муносабати билан «Арк ичи»ни қайта тиклаш баҳонасида ўша ҳудудда ҳам археологик қидирув ишлари ўтказиш керак, деган таклиф ўртага ташланди. Чунки, тарихий аҳамиятга эга бўлган бу жой ҳам тарихчи олимлар, зиёлилар, умуман, юртимиз тарихи билан шуғулланувчи кишиларни ўйлантириб келаётган муаммо эди. Бу ердан Андижон шаҳрининг ёшини аниқлашга ёрдам берадиган янги ашё ва далиллар чиқиб қолса, деган умидлар билдирилди. Шунингдек, қидирув натижасида деворни тиклаш ёки ўз ҳолича унинг тарихий аҳамияти ва қимматини халқимизга, юртдошларимизга, хорижий меҳмонларга ва келажак авлодга етказишдек муҳим масала ҳам ҳал бўлиши мумкин эди.

Мозийга қайтиш

«Арк ичи»нинг қайта тикланиши

«Бобур лирикаси ва мақом кечаси»дан кейин Зоиржон ака вилоятнинг кўзга кўринган шоир-ёзувчилари, тарихчилари, зиёлилари ва бошқа даҳлдор кишилар билан маслаҳатлашиб, Темирчилик маҳалласидаги эски масжид-мадрасани – «Арк ичи»ни қайта тиклаш режасини тузишди. Бунинг қисқача тарихи бундай:

Тарих ва адабиёт ихломсанди Валижон Дадажонов бир иш билан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг вилоят бўлимига кирган эди, бўлим масъул котиби, таниқли шоир Олимjon Холдор билан сұхбатлашиб ўтириб қолишиди. Мавзу айланиб-айлануб Захириддин Муҳаммад Бобурга тақалди. Ўша пайтда (1982 йили) Бобур таваллудининг 500 йиллигини нишонлаш тўғрисида ҳукumat карори чиқкан бўлиб, қарорда шоирнинг ватани Андижонда унинг

музейини барпо қилиш, илмий-амалий анжуман ўтказиш каби бандлар бор эди. Вилоятда ана шу ишларни амалга оширишга тайёргарлик бошланиш арафасида эди.

Олимжон Холдор мана шулар ҳакида гапира туриб, Бобурнинг уй-музейи қуриш мўлжалланаётгани, лекин унинг номи билан боғлиқ тайнли бир жой йўклигига таассуф билдириб ўтди.

– Шундай жой бор-ку, – деди Валижон Дадажонов.

– Қаерда бор? – деб сўради Олимжон Холдор чехраси очилиб.

– Эски шаҳарда.

– Эски шаҳарнинг қаерида?

– Шундоқ Темирчиликнинг этагида, бозорнинг кун ботиш томонидаги дарвозага етмай, қовун сотадиган жойнинг чап бикинида.

– У ерда қанақа тарихий иншоот бор? – яна таъкидлаб сўради Олимжон Холдор, чунки айни шу масалада унинг боши жуда котиб турган эди.

– Ҳа, ўша ерда «Арк ичи» деган жой бор. Тўғри, ҳозир у ерда мадрасадан бир нечта хужра колган, холос, вайронасифат бўлиб ётибди. Лекин таъмирлаш мумкин. Тайёр музей бўлади-қолади.

Олимжон Холдор аввалига ажабланди: наҳотки Андижон шаҳрида шунча яшаб, ишлаб, Бобур Мирзо даврига оид ўша қўхна ёдгорликни билмаса, кўрмаган бўлса? Тўғри, Эски шаҳарда «Арк ичи» деган маҳалла борлигини биларди, лекин айнан «Арк ичи»нинг қаердалигидан бехабар экан. Лекин ҳозир, муҳими, музейбоп худуд ҳақидаги фикрнинг юзага келиши эди.

Дадажонов Ўзбекистон Маданият вазирлигига қарашли вилоят тарихий ёдгорликларни сақлаш давлат инспекциясининг бошлиғи эди, шунинг учун унинг гапига ишонса бўларди.

Олимжон Холдор бу янгиликни эртага шаҳар ижроия комитетида бўладиган йигинда айтишни дилига туғиб қўйди.

Эртасига, жума куни эди, Олимжон Холдор барвақт, соат етти хам бўлмай, шаҳар ижроия комитети биноси олдига етиб келди. У ерда Андижон Тиллар институти ректори, шоир Ҳайитбой Азимий, Педагогика институти профессори, шоир ва адабиётшунос Ҳошимжон Рассоқов, математик-шоир Амонулло Валихонов, Тарихий ёдгорликларни таъмирлаш устахонасининг бошлиғи Мажидхон ака Турсунов ва яна бир неча киши тўпланиб туришган эди. Соат роппароса еттида шаҳар ижроия комитетининг раиси Зокиржон Машрабов ҳозир бўлди.

Раис ҳузурида Бобур таваллудининг 500 йиллигини қандай нишонлаш ва унинг уй-музейини барпо қилиш ҳакидаги масала муҳокама этилди. Маълум бўлдики, Зокиржон Машрабов Олимжон Холдор суюнчиламоқчи бўлган янгиликдан аллақачон хабар топган экан.

– Ҳозир ҳаммамиз битта машинага ўтириб борамиз-да, Арк ичини кўрамиз, қолган гапларни ўша ерда кенгашамиз, – деди у.

Кичик автобусда Темирчиликка боришиди. Ҳақиқатан бу деярли ҳамма биладиган, лекин эътиборни тортмайдиган, ҳароб бир ҳовлига ўхшаган жой, бозорнинг овлок бир бурчаги эди. Икки томондаги бир неча ҳужра, ўртадаги ҳовуз қолдиги чиндан ҳам бир вақтлар бу масканнинг дурустгина мадраса бўлганидан далолат берарди. Тўғриси, бу собик аркнинг атрофи ҳам носаришта эди, бунинг устига бозордаги бесарамжон одамларнинг шовкин-сурони, босқону болғаларнинг гурсиллаган овозлари эшитилиб турарди. Лекин нима қипти, гавжум макон, раста, устахоналар таъмирланиб эпақага келтирилса кўча ҳам, теварак ҳам ўз-ўзидан ободонлашади. Энг муҳими, ахир, Фарғона музофотининг пойтахти Андижоннинг маркази шу ер, бинобарин, подшо Умаршайх Мирзонинг саройи шу атрофда бўлган. Бобур ҳам тахминан шу депарада туғилган деб фараз қилинади-ку, – деган мулоҳазалар кечди Зокиржон

Машрабов кўнглидан. У таъмирлов бўйича мутахасис ва мутасадди Мажидхон Турсуновга юзланди.

– Сиз нима дейсиз?

– Жуда тўғри фикр, ўтмишда, Бобур даврида шаҳарнинг киндиги шу жой эди. Шунинг учун ҳам бу ер «Арк ичи» маҳалласи дейилган. Эҳтимол Арк ичи айнан мана шу мадрасанинг ўрнида бўлгандир.

– Бу масала энди тарихчиларимизга ҳавола, лекин, ҳарқалай, Бобур бобомизнинг шу мавзеда, шу худудда туғилганига ишонса бўлади, – деди Зокиржон ака шарт-шарт гапириб. – Хуллас, сизнингча, бу ерни таъмирлаб обод қилса, Бобур уй-музейига айлантирса бўладими?

– Албатта бўлади, – деди Мажидхон ака.

Шу пайт бозорнинг кун ботиш тарафидаги маҳалладан, қовун бозори рўпарасидаги илонизи кўчадан чиқиб келишаётган таникли шоира Эътибор Охунова (унинг ота-оналари ўша маҳаллада яшашарди) билан журналист ва шоир Холдоржон Курбонбоевлар таниш одамларни кўриб, шу томонга юришди.

– Келганингиз яхши бўлди, опа, мана шу эски масjid-мадраса Арк ичининг ўрни экан, – деди Зокиржон ака салом-алиқдан кейин. – Бобур бобомиз шу жойда туғилган экан, шунинг учун шу ерда Бобур уй музеини тикламоқчимиз. Демак, газетада шундай деб ёзсангиз, айни муддао бўлади.

Эътибор опа ҳам, Холдоржон ака ҳам бу янги хабардан, бу катта тарихий воқеадан ниҳоятда хурсанд бўлишганини изҳор этишган эди, Зокиржон ака янада ҳаяжонланиб кетди. У тағин Мажидхон акага юзланди.

– Демак, қачондан бошлаймиз таъмирлашни?

– Душанбаданоқ ишга киришамиз, Худо хоҳласа.

– Йўқ, – деди Зокиржон ака, – бунақа муҳим ишнинг бир кун бўлсаям эртаси яхши. Бугундан бошлайсиз. Менинг ўринбосарим Барчиной Каримжоновна шу ерда штаб бошлиғи бўлиб сизга кўмаклашади. Ҳамма сизга ёрдам беради. Техникани, мана, мен ет-

казаман. Нима муаммо туғилса Барчиной орқали мен-га айтаверасиз. Аммо фурсат жуда зик, тез ҳаракат қилишимиз лозим. Иш вақти эрталаб еттидан. Музей битмагунча «оддих» йўқ...

Лекин кўпчилик ўйлаганидай Арк – қалъа деворларини қайта тиклаш, қуриш, у ерни музейга айлантириш, обод қилиш енгил кўчмади. Ҳар жиҳатдан тифизлик, кўча ва йўлларнинг торлиги ўзига хос бир катор муаммоларни келтириб чиқарди. Энг катта, энг асосий бош қотирма шунда эдики, «Арк ичи» атрофида ўн бир хонадон яшарди. Уларни кўчириш, кўчириш учун хонадон эгаларининг айтган жойидан тайёр уй-жой ёки участка учун ер бериш, хуллас, бошпана билан таъминлаш зарур эди. У маҳалларда «дом»лардан бир хонадон ёки уй-жой қуришга ер олиш учун одамлар бир неча йиллаб навбатда турара ва тегишли маҳкамаларга қатнаб бир неча чорик йиртарди. Зокиржон aka ҳаммасини бўйнига олди.

Бироқ хонадонларни кўчириш ҳам жўнгина иш эмас эди. Ота-бобоси яшаб ўтган ҳовли-жойини, кин-дик қони томган масканини, қўни-қўшнилари билан қадрдон бўлиб, шу тарзда чуқур илдиз отиб кетган маҳалласини, савдо-сотик, бозор-ўчар ва бошқа жиҳатлардан ўзига қулай худудни қайси одам осонликча ташлаб чиқиб кетади?! Ўн битта ҳовлида ўрта ҳисобда бештадан бўлса – эллик бешта одам яшайди – бу эллик беш хил феъл-атвор дегани.

Хуллас, ўн бир хонадоннинг уйлари бузилиши ва эгалари кўчирилиши лозим эди. Ўн бир ҳовлида йигирма беш оила яшарди, улардан ўнтаси уй қуриш учун ер участкаси, саккизтаси квартира (кўп қаватли уйлардан) билан таъминлашларини, қолган етти оила эса тайёр уй-жой қуриб беришларини талаб қилишарди. Улар ҳақ эдилар, тинчгина яшаб турган гўшаларидан кўзғатилган, ҳаловати бузилган, елкаларига бир дунё ташвиш юкланган мўмин бандаларнинг шартга teng талабларини бажармасликнинг,

эҳтиёжларини кондирмасликнинг иложи йўқ эди. Аммо Андижондай ихчам, аҳоли зич ва уй-жойларга ҳожатманд, муҳтожлар кўп бир шаҳарда бирданига ўшанча сўровни кондириш жуда мушкул муаммо эди!

Мана шу ва бошқа сабабларга кўра «Арк ичи»ни тиклаш сурилиб, чўзилиб кетди.

Алоҳида сухбат...

1981–1982 йилларда Андижон меъморий шаҳарсозлигида бирмунча ўзгаришлар содир бўлди. Бош лойиха асосида марказий майдон тубдан қайта қурилди. Уч қаватли ва етти қаватли маъмурӣ билолар қад ростлади. Аммо негадир аср бошларида қурилган меъморий обида – «Оқ уй» (Савдо маркази) бузиб ташланди. Бош майдон учун монументал иншоот режалаштирилди. Бажарувчи қилиб шаҳар ижроқўми раиси Зокиржон Машрабов тайинланади.

Салкам қирқ тонналик ёдгорлик – ҳайкаллар мажмуини Москвада қўйдириб келиш керак, бу эса ҳазилакам иш эмас эди. Машҳур ҳайкалтарош Лев Михайлович Кербил билан шартнома тузилади. Ҳайкалтарош ишга тушади, Зокиржон аканинг Москвага қатновлари бошланади. Андижонда ўрнатилажак ёдгорликнинг ҳажми, бўйи шу қадар улкан эдики, Кербилнинг баланд, ҳайҳотдай устахонаси шифти ҳам унга пастлик қилиб қолади. Зокиржон аканинг боши қотиб турган бир пайтда Москвага республиканинг ўша пайтдаги раҳбари бориб колади. Зокиржон ака унга учрайди ва юрак ютиб муаммони айтади. Биринчи секретарь Кербилнинг устахонасига ташриф буюради, ахволни ўз кўзи билан кўргач, ҳайкалтарош билан келишади-да, устахонани очиб, томини кўтариш юзасидан Зокиржон акага топширик беради. Зокиржон ака шаҳардан таъмирловчи ку-

рилиш ташкилотини топиб, унга Андижон шаҳар ижроия қўмитаси бюджетидан пул ўтказиб беради.

Бу орада Зокирjon aka Лев Михайлович билан Митиши шахрига, санъат асарларини бронздан куювчи заводга ҳам бориб, масалани гаплашиб келишади. Кейин ўзи яна бир неча марта боради, завод билан, унинг маҳсулотлари билан танишиб юради, хаёлида эса ўзига топширилган вазифа ижроси... Иттифоқо, ёдига андижонлик ёш ҳайкалтарош Рашид Сулаймонов томонидан гипсдан ишланаётган Бобурнинг ҳайкали тушади-ю, уни ғалати бир фикр чулғаб олади. Бу ҳайкални ҳам бронздан қўйдиришнинг иложи йўқмикин? Зокирjon aka завод директори Иванов билан танишиб, анча сирдош ҳам бўлиб қолган эди.

– Бизда Захириддин Мұхаммад Бобур исмли улуғ бир мутафаккир ўтган, – дея гапни узоқдан бошлайди Зокирjon aka. – У Гёте, Пушкинлар билан бир қаторда эъзозланадиган шоир, қолаверса, давлат арбоби. У Андижон фарзанди...

– Ҳа-ҳа, эшитганман, – дея Зокирjon аканинг гапини бўлади завод директори, – ҳалиги, Ҳиндистонда узоқ йиллар ҳукмронлик қилган император Бобурни айтяпсиз-да.

– Ҳа, худди ўша, – деб тасдиқлайди Зокирjon aka. – Ўша инсоннинг ҳайкали ишлаб қўйилувди, шуни ҳам бронзага олиш керак эди-да...

– Марҳамат, – деб розилик билдиради Иванов.

Зокирjon aka ўзида йўқ кувониб кетади. Миннатдорчилик маъносида директорнинг кафтига кафтини кўяди.

– Раҳмат сизга, олийжаноб инсон экансиз.

Лекин Зокирjon аканинг суюнчи узоқка чўзилмади. Ивановнинг ваъдаси майдан сархушликдаги тантилик эканлигини ўйламаган экан. Кейинги гал кўришганида у Зокирjon акага: «Сиз айтган ишга Маданият министрлигидан ижозат керак экан», дейди.

Машрабов бир неча кун кутиб, Маданият вазири-нинг ўринбосари (унинг фамилияси ҳам Иванов эди) қабулига киришга муваффақ бўлади. Яна Захириддин Бобурни билганича таъриф-тавсиф этади, таникли рус шоирларига қиёслайди, унинг мумтоз адабиётимизда алоҳида ўринни ишғол қилишини таъкидлайди. Кенг фикрли Иванов «иккинчи» ҳам шоҳ ва шоир Бобурнинг қадрлашга муносаб улуғ зотлардан эканлигини эътироф этиб, Зокиржон аканинг саъй-харакатларини маъқуллайди.

— Факат, — дейди у, — бунинг учун юкорининг рухсати бўлиши зарур. У ерда Ўзбекистон бўйича масъул ходимга учрайсиз. Менимча, бу унчалик муаммо эмас.

Зокиржон ака масъул ходимни топиб, у билан ҳам учрашади. Бу иш у ўйлаганчалик жўн эмаслигига имони комил бўлади. Лекин у аҳд қилган нияти, бошлигар ишини қийинчиликдан, машакқатдан чўчиб ора йўлда чала қолдириб кетадиганлардан эмас эди. У Андижонга қайтар экан, хаёлида ҳар хил режалар тузиб келади. Вилоят партия комитетининг иккинчи секретари Шендрек нимагадир Зокиржон акани ўзига анча яқин олиб юради.

— Бу масалада сенга ёрдам беришга кўзим етмайди. Лекин принципда каршилигим ҳам йўқ, — дейди иккинчи котиб. — Менга қара, — дейди у яна. — Ўзкомпартиянинг янаги йили нишонланадиган 60 йиллиги муносабати билан тузилган тадбирлардан хабаринг бор, менимча, ўша дастурга бир банд киритиш керак, зарур бўлса, сени қўллаб-кувватлайман.

Зокиржон акага шугина маслаҳатнинг ўзи кифоя эди, у яна тегишли мутасаддилар билан келишиб, тадбирларга «Таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан Ўрта асрнинг буюк шоири ва мутафаккир олими Захириддин Муҳаммад Бобур туғилиб ўсган жойлар ободонлаштирилсин ва унинг бюсти ўрнатилсин»

деган банд кириттиради-да, ундан кўчирма олиб, яна Москвага парвоз қиласди. Лекин у пойтахтга қанча тез етган бўлса, шунча тез оркасига қайтади. Ҳужжатда яна бир ишқаллик бор эди: бронзадан қуилиши керак бўлган Бобур ёдгорлиги бюст эмас, ҳайкал эди. Зокиржон ака юқорида зикр этилган банддаги «бюст» сўзи ўрнига кўп музтарлик ва ўтинчлар билан «ҳайкал» деб ёздириб, яна Марказга чопади. Маданият вазирининг ўринbosари Иванов ҳужжатларга имзо чекиб, уларни вазирликнинг ҳайкалтарошлиқ бўлимига чиқарган пайтда Зокиржон аканинг қандай ҳолатга тушганини тасаввур қилиш мумкин: у худди отасининг ҳайкалини ўрнатишга ижозат олгандай, энг тансик ва табаррук орзуси ушалгандай ўзида йўқ эди.

— Москва вазирлеклари ва маҳкамаларида ҳам иш битириш осон бўлмади, — деб эслайди Зокиржон ака. — Энди айтса бўлаверади — «коробка» кўтаравериб қўлларим қавариб кетган. Охири, Маданият вазирлигининг бўлим мудири Валентина Безобразова деган аёл ёрдамида Бобур ҳайкалини Митиши шаҳрида қуидирадиган бўлдик.

Шу тариқа маҳобатли ҳайкал-гуруҳи соясида Бобуршоҳ сиймоси ҳам бронзада гавдаланди.

Зокиржон Машрабов иш силлиқ битаётганидан хурсанд эди. Бирок қувончи узоқка бормади. Ҳайкал тайёр бўлганда Бобур шаънига яна ҳар хил номуносиб гаплар айтила бошланди.

Монументал иншоот зўр тантаналар билан Андижоннинг бош майдонидан жой олган бўлса, Бобуршоҳ ҳайкали яширинча Мажидхон ака идорасининг омборхонасига туширилди ва шу овлоқда бир неча йил, то истиқлол нурлари таралгунга қадар банди бўлиб ётди.

— Лекин ўшангача шаҳарда Бобур бобомиз руҳини шод этадиган анча-мунча ишлар қилишга эришдик, — дейди Зокиржон ака. — Заҳириддин Мухаммад Бобур Андижонни тарк этиб чиқиб кетаётуб, ўш

йўлидаги адирда хуфтон намозини ўқиган экан. Шунда ўнг томонга караганда шаҳарда лип-лип ёниб турган чироқларни кўрган ва намоздан кейин мулозимлари хузурида «Худо хоҳласа, Андижонга қайтсам, шу ерда бир ажойиб иншоот барпо этай...» деб орзу қилган экан. Ўша йиллари Боғишамолни меҳнаткашларнинг дам олиш масканига айлантириш тўғрисида маҳсус қарор чикарилади ва ободончилик, қурилишларга туманлар ҳам жалб этилиб, ҳудудлар бўлиб берилади – катта сафарбарлик бошланди. Мен Андижон шаҳар ижроия қўмитасининг раиси сифатида шу оммавий тадбирни ҳам бошқаришим керак эди. Турли-туман вазиятларга қарамасдан ҳаракатни сусайтирумадик. Осма сим йўли тортдик. Тўғриси, жуда катта қийинчиликлар билан юзага келди бу. Массивда ёшлар учун 500 ўринли оромгоҳ иншоот барпо этилди. Булардан ташқари, Бобур туғилган даҳада унинг уй-музейини тикладик, Кўтанариқ бўйида Андижон шаҳар ижроия қўмитасининг янги биноси, у билан ёнма-ён шарқона услубда хашаматли чойхона ишга туширилди. Ўзим қурилишлар тепасида турдим. Шуларни ўйласам, кўнглим анча таскин топади. Бироқ Бобур бобомизнинг ҳайкали узоқ йиллар «ҳибс»да ётганини эсласам юрагим эзилади...

Зокиржон ака ўша йиллардаги яна бир хайрли амалидан мамнун бўлиб юради. Унинг болаликдан санъаткорларга ихлоси, шифокорларга ҳурмати баҳанд эди, бу фидойи инсонларга яхшилик қилиш, уларга муруватлар кўрсатишни дилига тугиб юради. Андижон шаҳар ижроқўмлигига ана шу ниятларини рўёбга чиқариш учун фурсат, имкон туғилди. Аникроғи, лавозимидан фойдаланиб, ана шу соҳаларнинг халққа хизмати сингган бир неча вакилига уй-жой бериб, гўё зиммасидаги оғир масъулиятдан халос бўлгандай енгил тортган эди.

Мансаб ва ғовлар

Бобур Мирзонинг Афғонистон пойтахти Кобул шаҳридаги мақбарасининг харобага айланганидан радио орқали хабар топгандан бери тинчини йўқотган Зокиржон Машрабов 1983 йилнинг ёз кунларидан бирида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Сарвар Азимовга кўнгирок килди.

— Кобулга тўрт-бешта устани олиб ўтиб, Бобур мақбарасини баҳоли қудрат таъмирлаб қўйсак, девдим...

У пайтда Ўзбекистоннинг бир вилоятида экспедиция тузиб, хорижий мамлакатларга ўтиш ғоят мушкул – ойга чиқиш билан баробар гап эди, чунки бундай масалалар факат Москва – марказ орқалигина ҳал этиларди.

Раис бир муддатли сукутдан сўнг шундай мулоҳаза билдириди:

— Жуда ажойиб ташаббус, яхши гап. Албатта, Бобур бизнинг улуғ юртдошларимиздан бири, уни қадрлашимиз керак. Лекин хабарингиз бор, Афғонистонда жанг кетяпти. Ўзбекистон ҳукумати ҳам, Москва ҳам у ёкка ўтишингизга рухсат бермаса керак, вактлар келиб, имкон бўлиб қолар...

Умуман олганда, уюшма раиси ҳақ эди. Лекин Афғонистонда вазият қанақалигини Зокиржон aka ҳам яхши биларди. Бироқ Захириддин Бобурдек ажойиб шоир ва мутафаккир олим (шоҳлигини қўйиб турайлик), бир умр рўшнолик қўрмаган инсоннинг мусофири юртда мунғайиб қолган, айтишларича, камтарингина мақбараси ҳам мададга, шафқатга зор бўлиб ётса-ю!...

Ха, масаланинг иккинчи, янада афсусли, алами жиҳати ўзагини узувчилар томонидан манглайига «босқинчи шоҳ» тамғаси ёпиштирилган зотга бўлган ихлос ва эътиқоди, ҳис-туйғуларини намоён этишнинг имкони ҳам йўқ эди ўша давларда. Шу сабабли у Андижондаги Бобур номи билан боғлик

жойлар ҳолатини ўрганиш, таъмирлаш чораларини излаш, шу аснода шаҳарни ободонлаштириш бора-сида режалар тузишга киришди. Шу фикрлар қатори Эски шаҳардаги Девонабой марказий масжидини, оралиқдаги фаолияти тайинли самара бермаётган фабрикани олиб ташлаб, Жоме мадрасаси билан қўшиб юбориш ғояси туғилди. Афсуски, Зокирjon Машрабовнинг давр сиёсатига зид бундай қалтис таклифини маъқуллайдиган валломатнинг топилиши амри маҳол эди. Ваҳоланки, инсоф билан айтганда, шаҳардаги бу энг йирик ибодатгоҳдаги шарт-шароитлар санитария-гиена талабларига мутлақо жавоб бермас эди. Шаҳар ташкилотларининг мусулмончилик удумла-рига қалбан, пинхоний хайриҳоҳроқ раҳбарларини масжидга тўплади-да, уларни аҳвол билан таништир-гач, қўнглидаги ниятни айтди. Зокирjon акани ким-дир дилдан, кимдир тилда қўллаб-қувватлади, баҳоли қудрат ёрдам кўрсатишга вайда беришди. Кейин Машрабов «Фарғонанефтгазмонтаж» бошқармаси бошлиғи Игорь Павлович билан боғланиб, масжид-га газ олиб келишга кўмаклашишни сўради, артези-ан қудукларини пармалаш ташкилотини жалб этди. Хуллас, иссик-совук сувли 40 та таҳоратхона қуриб битказилди. Жоме масжид-мадрасаси ўз вақтида хона-хужралари бошқа юртлардан кўчиб келганларга «квартира» қилиб тақсимлаб юборилган, унинг ҳовлиси чўчқахонага айланиб қолаёзган эди. У ерда яшовчиларга (40 та хонадон эди) ер участкаси, уй бериб, бошқа жойларга кўчирилди ва бу маскан Ада-биёт ва санъат музейига айлантирилди... Зокирjon aka эса мазкур ҳудудда қурилиш-таъмирлов ишлари-ни ташкил этиб қўйиб, «Арк ичи»ни ростлашга кири-шиб кетган эди.

1983 йилнинг кеч кузи эди. Зокирjon акани ви-лоят партия комитетига чакириб, унинг устидан юқорига юмалоқ хат ёзилганини айтишади. Шикоят-да шаҳар ижроия қўмитаси раиси амалини сунистель-

мол килишда, яъни режадан ташқари курилишларга маҳаллий бюджет маблагини совуришда, энг асосийси, хукумат сиёсатига зид равишда, диндорларга шарт-шароит яратиб, уларнинг тегирмонига сув қуишида айбланган эди. Масалани ўрганган ташкилий бўлим бошлиғи Геннадий Святков Зокиржон акани шу иш юзасидан бюрога тайёрланган қарор лойиҳаси билан таништиради. Ўшанда ҳар бир ҳарфи бигиздай кўринган ва ҳали-ҳамон кўз олдидан кетмайдиган лойиҳа матни тубандагича эди: «Лавозимини суиистеъмол килиб, ўзбошимчалик билан масжидда қурилиш-таъмирлов ишларини амалга оширгани учун Андижон шаҳар ижроия комитети раиси З.Машрабов партия сафидан чиқарилиб, вазифасидан бўшатилсан...»

Ишнинг бунадай чаппасига айланиб кетишини кутмаган Зокиржон аканинг устидан бир пакир соувук сув қуиб юборилгандай бўлди. Лекин ўзини тезгина қўлга олди. Қарор лойиҳаси остига: танишдим, даъвои-достоним йўқ, деб имзо чекди. Ўша куни жума, бюро йиғилиши келаётган сешанбага мўлжалланган эди.

Зокиржон aka тўғри уйга қайтди. Бюордан кейин дабдурустдан совуқ хабар билан кириб бормаслик учун оиласидагиларга гапнинг учини чиқариб, уларни руҳан тайёрлайди, «ювсширади». Душанбада куни бўйи қўли ишга бормай, идорасидаги ўзига тегишли қофоз-дафтарларни йиғиштиради, қўл остидаги кўнгил яқинларни ҳам огохлантириб, яхши-ёмон гаплар учун улардан узр сўрайди. Лекин баъзида шундай фавқулодда ҳодисалар рўй бериб, ҳаёт чарх-палаги бутунлай бошқа томонга айланиб кетадики, унинг сир-асори тагига етишга оддий бандаларгина эмас, уларнинг ердаги улкан раҳнамолари ҳам ожизлик қилиб қоладилар.

Кечқурун, Зокиржон aka энди уйга кетаман деб турганида кечки почтани олиб киришади: газеталар,

хатлар... Улар орасидаги шахсан Шароф Рашидов имзолаган, марказком мухри туширилган конверт Зокиржон аканинг эътиборини тортади – бунака нома, одатда, юқори ташкилотларга келарди. Ҳайрон бўлиб, хатжилдни очадио, ЎзКПМК тадбирлари-га шоша-пиша кўз югуртиаркан, нигоҳи ўзининг исми-фамилиясига тушиб, юрак уриши тезлашади. Тадбир бандини қайта-қайта, ҳижжалаб ўқийди ва Аллоҳнинг иноятими, кароматими, англолмай туриб қолади. Ўзбекистонга жаҳондаги 80 та давлатдан ташриф буюрган 120 нафар меҳмоннинг мусулмонларга яратилган шарт-шароитни кўриш-ўрганиш мақсадида Андижонга ташриф буюришлари кўзда тутилгани қайд этилган ва Андижон шаҳар ижроия қўмитасига, шахсан қўмита раиси Зокиржон Машрабовга мазкур дастур бўйича чора-тадбирлар кўриб туриш вазифаси топширилган эди!

Ё, тавба, демак, Девонабой масжидидаги санитария-гигиеник ҳолатларни эпақага келтириб кўйиш ўйини унинг қалбига Яратганинг ўзи солган экан-да.

Зокиржон ака суюнишни ҳам, куюнишни ҳам билмай, нажотбахш (бунақалиги ҳакида ҳали ўйлаб ҳам улгурмаган эди) хатга тикилиб турганида, бирдан телефон жиринглайди. Зокиржон ака кўзини ҳали ҳам коғоздан узмаган ҳолда чап қўлинини столдаги телефонга узатади.

– Ало, Зокир Машрабович! – гўшакдан эшитилган сипо, жиддий ва шиддатли бу овоз идеология бўйича котиб Мирза Хўжаевич Мухитдиновники эди. Зокиржон ака «мен...» дегач, у давом этади. – Биз биринчи котиб билан маслаҳатлашдик. Сизнинг сидқидилдан ишлаётганингизни инобатга олиб, масалангизни бюродан қолдирдик, энди хушёrrок бўлинг!..

Гапнинг моҳияти маълум эди. Зокиржон ака ўзини тутолмай, «Мен ҳам олдим ўша карорни», дейди. Мирза Хўжаевич кулиб юборади.

Умуман, ўша даврларда раҳбар бўлиб ишлаш ниҳоятда кийин эди. «Анонимка» – «имзосиз хат» де-

ган балои азим бор эди. Кимнингдир устидан иғвотуҳмат нома битилса, унинг муаллифи кимлиги, қандай мақсадда ёзилганини суриштириб ўтиришмас, шак-шубҳасиз, иғвога нишон бўлган мансабдор фаолияти тит-пит қилиниб, бир нимага илаштирилиб, шикоят эгасининг талаби мумкин қадар кондириларди. Бошқа тўсик-ғовлар ҳам кам эмас эди.

Зокиржон ака зиёлининг фарзанди, ўзи ҳам санъатга, гўзалликка, айрича бир меъморий нақш-жихозларга хавасманд бўлганидан хаёлида романтик ўйлар туғилар, жумладан, идорасининг биқинидан шалдирабгина оқиб ўтадиган Қўтанариқда бир чархпалақ айланиб туришини, унинг кўрачаларидан шаршара бўлиб қуйиладиган сувдан бир кунда ўнлаб, юзлаб киши кириб чиқадиган идора олдидаги майдонда майса-гиёҳлар, ҳар турли ўсимлик ва дараҳтларнинг яшнаб-яшнаб кўкка бўй чўзишини, ажойиб бир хиёбон тусини олишини жуда-жуда хоҳларди.

Чархпалақ битгач, қараса, унинг бир ўзи қўққайиб, ярашиқсиз тургандай туюлди. Ариқнинг нариги бетига миллий услубдаги бир чойхона тикланса қандай бўларкин? Нуроний отахонлар оппоқ яктакларда, кўк чойни ўгириб, гурунглашиб ўтирса...

Лекин ҳар қандай эзгу-ниятлар билан амалга оширилган иш дунёқарashi, эътиқоди ўзгача кимсалар наздида бўлакча маъно касб этиши мумкин-да! Чойхонага шарқона зеб берган нақшли пештоқларнинг эскиликини, ўтмиш урф-анъаналарини кўмсаш тарзида баҳоланишини, «Шахар ижроия кўмитаси биқинида қоп кўтаргану калиш судраганлар ҳам бемалол кира-верадиган бекорчихона нима килади?!» деган таъналарга қолишини, тўғриси, Зокиржон ака ўйламаган эди.

Шахар ижроия кўмитасига мўлжалланган бино ҳам анча машмашаларга сабаб бўлди. Нега бошқалар эски, одми идораларда ўтирадиyo, З.Машрабов янги, катта, пурвикор иморатни эгаллаб олади, деган савол-

нинг илмоғи айрим мансабдорларнинг қалбини тирнай бошлаган эди. Бинони тортиб олишга пинҳона уринишаётганидан хабар топган Зокиржон aka ҳали поли ҳам қоқилмаган хонага иш столларини кўчириб келтиради-да, биринчи котибга кўнғироқ килади.

— Солижон Мамарасулович, сизнинг розилигингиз билан қураётган янги идорани битказдик, бугун кўчиб ўтяпмиз. Ўзимнинг ва ходимларимизнинг миннатдорчилигини сизга етказиб кўймокчиман.

— Жуда шитобсиз-ку, табриклайман! — Вилоят раҳбарининг шу сўзлари кифоя эди.

Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир бўлмокчилар шу тариқа доғда қолишади. Улар эртасига «Бизга ҳам, унга ҳам йўқ» мақолини шиор тутишиб, янги жойни болалар поликлиникасига бериш керак», деган таклиф билан биринчи котибнинг ҳузурига киришади.

— Ие, хабарларингиз йўқми, у ерда Зокир Машрабович иш бошлади-ку, — дейди биринчи котиб. — Кўп меҳнат сарфлашди, ўзларига буюрсин, болалар поликлиникаси учун бошқа жой топамиз.

Танбеҳона жавобни эшишиб, аламзадаларнинг кўлтикларидан тарвузи тушади. Тўғри, бир қарашда Зокиржон аканинг хатти-ҳаракати «шохидамас, баргида...» деган иборани эслатарди. Лекин унинг «меҳрибонлари» «юргурганники эмас, буюрганники» деганларидай, Зокиржон акани ўз режаси, заҳматлари, ғоялари самарасидан бенасиб қилишмоқчи эди-да. Вакълар ўтиб, ўша «дўстлар» мазкур иншоотларнинг ўз даврида ҳам, ҳозир ҳам ўзига хос қиёфада Андижонга кўрк бағишлиб турганини, Зокиржон Машрабовнинг қайсар ва журъатлилиги шахар ва халқ манфаатига хизмат қилганини эътироф этишган бўлсалар ажаб эмас. Кейин аввалги гина-кудуратлар ҳам унутилиб (зеро бу гина-кудуратлар шахсий эмас, идоравий мансабга дахлдор, шу боис улар ўткинчи характерга эга эди), издахомларда, тадбирларда бир

товоқда ош ейишар, эслаб, мийиғларида ё ошкора кулишарди. Ахир ҳаммаси ҳам ўша давр ва сиёсатдан келиб чикқан ҳолда ўз эътиқоди ва қарашларини тўғри деб билишар ва тан олиш керакки, қаттиқ меҳнат қилишарди – ўзларига топширилган вазифа ва топшириқларни сидқидилдан адо этишарди, факат айрим қалбакилик ва кўзбўямачиликлар тўридан, тўрачилик ва буйруқбозлик исканжасидан чиқиб кетишолмасди, ўзаро келишмовчилик ва зиддиятлар юзага келишига асосий сабаб шу эди. Тўғриси, Зокиржон Машрабовнинг хизмат фаолиятидаги дадил силжиш ва юксалишлар айримларнинг таажжубуни (балки ғайирлигини ҳам) оширади. Нуқул иши юришиб, омади чопаверадиган бу одамнинг ҳали у соҳага, ҳали бу соҳага бошлиқ қилиб қўтарилиши боисини англашолмасди чоғи. Зокиржон ака ўйлаб кўрса, бу таажжуб-у ҳайронликлар илдизи анча нарида экан. Ўзбекистон Министрлар Совети оғир саноат бўлими бошлиғи ўринбосарлигидан «Андижон-нефть» бошқармасига бошлиқ бўлиб қолиб, ўзининг калбга яқин соҳасида яйраб ишлайтган эди, бундан бошқа ва ё юқорироқ мансабга ўтишни орзулагани, ҳатто хаёлига ҳам келтиргани йўқ эди. Бирдан вилоят пахта саноати бирлашмасига тавсия қилиб қолишиди. Бу Зокиржон аканинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган иш эди. Рад этди. Уч ой тайсаллаб юрди. Кадрнинг «юқори»нинг тавсиясидан бўйин товлаши, эътиroz билдириши ўша замонларда ножоиз, ўзининг тақдир нарвонига арра солиш билан баробар саналган. Бироқ пахтачилик Зокиржон ака учун мутлақо бегона жабха эди. Тўғри, бепоён пахта далалари билан туташ мавзеда туғилиб ўсган, ғўзанинг қандай ўсиб-ривожланиши, қандай шона туғиб гуллашини кўрган, пахта ҳам терган, аммо булар пахтачиликнинг сиртқи томони, холос. Республиkanинг асосий даромад манбаи саналган пахта хомашёсини тайёрлаш, сотиш жараёнлари, йилдан-йилга ортиб бора-

ётган режаларни, мажбурият ва кўшимча мажбуриятларни бажариш асносидаги муаммолар ва нозик, қалтис ҳолатлар тўғрисида орқаворотдан эшитиб юрган бўлса-да, шу ва бошқа кўп сиру синоатлардан бехабар эди. Буни, яъни кадр билан соҳа ўртасидаги номувофиқликни катталар ҳам англашарди. Улар кадрнинг соҳавий билим ва малакасини эмас, кўпроқ раҳбарлик кобилияти, бошқариш салоҳиятини эътиборга олишарди. Афтидан, бу тажриба ўша даврларда ўзини окларди.

Колаверса, катталарнинг оғзидан чиқкан гап – отилган ўқ мақомида бўларди. Зокиржон Машрабовни энг катта раҳбарнинг олдига олиб киришди. У киши эса Зокиржон аканинг кўлини маҳкам кисиб, факат битта гап айтди: «Сизга омад тилайман!» деди. Эътиrozга ўрин, сўз сиғадиган хонаси қолмаган эди.

Зокиржон ака ҳадемай янги соҳанинг ҳам ўзига хос хусусиятларини ўзлаштириб олди, энг асосийси, пахта тозалаш саноати иқтисодиётини чукур ўрганди, иккинчидан, меҳнат жамоаларида каттиқ интизом ўрнатди, фойда-зиённинг ҳисобини олишни йўлга қўйди. Ободончиликка алоҳида ахамият берди, шу тариқа соҳа кўрсаткичлари яхшилана борди ва Ўрта Осиёда энг баланд поғонага кўтарилди.

Зокиржон аканинг номзоди Андижон шаҳар ижроя қўмитаси раислигига қўйилганда, «бирданига катта шаҳар раҳбарлигини эплолмайди, қийналади, шунинг учун биронта туманда икки-уч йил ишлаб тажриба орттирас...» деганлар ҳам бўлди. Лекин бундай таклиф ҳам инобатга олинмай, Зокиржон Машрабовга Андижон шаҳар ижроия қўмитаси раислиги право кўрилган эди.

Қора булутлар соясида

Ўз замонида ўз ватанидан ғанимлар, ношукур, кўрнамаклар томонидан юзсизларча, андишасизларча, шафқатсизларча кувилган Бобур Мирзонинг жисмигина эмас, унинг номи, ижодий мероси ва бошқа ишларининг ҳам ўз юртига қайтиши нечоғлик қийин бўлгани яқин ўтмишимиздан ҳам маълум. Бу улуғ ҳамюртимизга муносабат доим ўзгариб турди, унинг шоҳлиги ҳамиша шоирлигига, мутафаккирлиги, маърифатпарварлигига соя солиб келди. Собиқ шўро тузуми барча улуғларимиз каби Бобуримизни ҳам ўзимиздан пинхон тутиш, бизга уни яқинлаштирмаслик, унингдек жаҳон аро машҳур ватандош, ўтмишдошларимизни яхширок билиб олмаслигимиз, азалдан маънавий ва руҳан бой ҳалқ бўлганлигимиз билан фахрланишимизга йўл қўймаслик, изн бермаслик учун жон-жаҳди билан тиришди. Қизил империя манфур сиёсатини амалга оширмоқ ниятида худбин, калтабин, амал, манфаат йўлида ҳар қандай эътиқодини, миллати, ҳалқининг шаъни-шавкатини қурбон килиб юборишга тайёр бўлган кимсалардан фойдаланди. Улар эса, келажак авлод олдида жавоб беришларини хаёлларига келтиришмади, чунки улар Доғистон ҳалқ шоири Расул Ҳамзатовнинг «Сен ўтмишга тўппончадан ўқ отсанг, келажак сенга замбаракдан ўқ отади» деган ҳикматини ўқишимаган эди.

Хуллас, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг тириклигида ранжу балолардан чиқмаган олтин боши беш юз йилдан кейин ҳам ҳамма даврларда яшайдиган Аҳмад Танбаллар, Узун Ҳасанлар, Али Дўстлар томонидан отилган маломат тошларидан азият чекаверди.

1980 йилларда ҳам Бобур «ҳаёти»да кўп зиддиятли, оғир даврлар бўлди. Унинг тожи узра гоҳ қуёш чараклар, гоҳ қора булутлар соя солиб, момақалдирок гулдурарди.

Бобур Мирзо ҳаётини ўрганиш, унинг номини, хурматини жойига қўйиш билан боғлиқ муаммолар, можаролар, зиддиятлар тарихчи олим, адабиёт фидойиси Сайфиддин Жалиловнинг «Бобур ва Андижон» китобининг «Мурод васлинг эрур, айла ёд Бобурни...» деб аталмиш хотима қисмida мухтасар акс эттирилган:

«Захириddин Муҳаммад Бобурдай улуғ инсон номини ўзи таваллуд топган шаҳарда абадийлаштириши борасида узоқ йиллар ҳеч иш қилинмай келди. Дастлаб бу масала 1958 йили, яъни Бобур таваллудининг 475 йиллиги муносабати билан кўтарилган эди. Ўшанда жумҳуриятимиз Фанлар академиясининг вице-президенти, ажойиб ташкилотчи, довюрак олим Иброҳим Мўминов ташабbusи билан илк бор Андижонда академиянинг кўчма илмий сессияси ташкил қилинганди. Сессия уч кун давом этди. Унда таниқли шахслардан Қори-Ниёзий, Воҳид Зоҳидов, Ҳадича Сулаймонова, Муҳаммаджон Йўлдошев, Гафур Гулом, Яхё Гуломов, Рашид Набиев, Ҳамид Сулаймонов, Порсо Шамсиев, Ҳоди Зариф, Сабоҳат Азимжонова, Ҳамидулла Ҳасанов, Азиз Қаюмов, Абдулаҳад Азизов ва бошқалар қатнашиб, илмий маъruzалар қилишган. Ўшанда Андижонда бир умрга эсда қоларли тарихий учрашувлар, бобурхонликлар ўtkазилган эди.

Меҳмонлар билан хайрлашув куни Андижон вилоятининг ўша пайтдаги раҳбари Р.Курбонов Бобурнинг 25 йилдан сўнг, яъни 1983 йили бўладиган 500 йиллик юбилейигача Андижонда амалга оширилажсак тадбирлар режасини қисқача баён қилган эди.

Минг афсуслар бўлсинки, бу тадбирлар қогозда қолиб кетди. Раҳбарлар алмашди, сиёсий вазият тез-тез ўзгариб турди. Бобур «ёддан кўтарилиб» кетди. Аммо пахта, тилла, гўшт, мева-чевалар етказиб берииш режсалари бир дақиқа ҳам унутилмади.

«Үтмишини идеаллаштиришига қарши» ҳақиқий сабиб юриши бошланиб, оқсоқол олимимиз Иброҳим Мўминов ҳам қаттиқ азият чекди ва охир юрак хасталиги дардига гирифтор бўлди. Оқибатда Бобур номини абадийлаштириши масаласи яна орқага сурилди.

Аммо бир мунча вақт ўтгач, вилоят партия қўймитасига биринчи котиб бўлиб келган Бектош Раҳимов ташаббус кўрсатиб, Андижон давлат педагогика институти (ҳозирги университет)га Бобур номини бериш ҳақида институт илмий кенгаши қарор чиқаришини тавсия қилди. Ректорат томонидан камина ва шоир О. Валихоновга Бобур ҳайкалини тайёрлаш учун буюртма бериш топширилди.

Ўша 1973 йили Ўзкомпартия Марказқўмининг мафкуравий ишлар котиби Андижонга келганда тасодифан бу ҳатти-ҳаракатлардан воқиғ бўлиб қолади ва мазкур иш ташаббускорларини (аввали ректорни) «босқинчи Бобурни тушунмаслик»да, сиёсий қалтафаҳмликда айблаб, жаҳл билан бу қарорларни бекор қиласди. Шу-шу бўлди-ю, Бобур номини яна тилга ололмай қолдик...

Нихоят, орадан 9 йил ўтгач, яъни 1981 йили, икки йилдан сўнг Андижонда Бобурнинг 500 йиллик юбилейи тантана билан нишонланиши ҳақида хушхабар тарқалди ва орзулар қайтадан ниш урди. Юбилейга тайёргарлик ишлари қизиб кетди...

Бироқ Марказқўмидан Бобур юбилейи тантана қилинмасин, барибир Бобур босқинчи, уни кўтар-кўтар қилиб бўлмайди, деган мазмунда кўрсатма бўлиб, 20 апрель куни Охунбобоев номидаги вилоят театри биносида бир ярим соатгина илмий анжуман ўtkазилди. Академиянинг вице-президенти Эркин Юсупов бошчилигида келган олимлар тушилкдан сўнг яна Тошкентга қайтиб кетдилар. Андижонда бошланган барча ишлар чала қолди...»

Ушбу битикларга Зокиржон aka шундай аниқлик киритади:

– Бир куни идорада ўтирсам, тезда биринчи каватга тушасиз экан, деб қолишиди. Тушсам, фойеда республиканинг ўша пайтдаги идеология бўйича котиби кўргазма тахталарини томоша қилаётган киши бўлиб турибди. Мен билан совуқкина қўришдию, биринчи саволи шу бўлди:

– Нима учун Андижон шаҳрида ҳар мингта боладан 32 таси ўляпти? Горисполком қаёққа карайпти?

Мен жавоб бериб улгурмасимдан котиба опа яна сўрокқа тутди:

– Сизга ким ҳукуқ берди босқинчининг ҳайкалини кўйдириб келишга?!

– Ҳеч ким... Адабиётга, Бобурга хурматим туфайли... – дедим.

– Сиз билан обком бюросида гаплашамиз, – деди Марказқўм котиби дағдаға билан ва шартта бурилиб чиқиб кетди...

Ўзингники ўзагингни узади, деганлари шу-да! Захириддин Муҳаммад Бобур босқинчи эмиш-а! Бу қандай бедодлик ва калтабинлик! Ахир Бобур Мирзо хинд ўлкасидаги майда-майда, тарқоқ қабилаларни бирлаштириб, бепоён мамлакатни идора этувчи ягона, қудратли бир давлатни барпо қилган бўлса! Забт этган юрти халқининг моддий ва маънавий бойликларини талаб, ташиб кетмаган бўлса! Унинг она тилини қисиб, ўз тилини ихтиёрий-мажбурий тарзда жорий этмаган бўлса! Аксинча, элда аҳилликни вужудга келтириб, инсон учун ножоиз, бемаъни урф одатларга барҳам бериб, юртни обод айлаган бўлса! Ахир, ўша халқнинг ўзи уни «босқинчи» деб атамаса, аксинча, мамлакат даҳоси Жавоҳарлаъл Неругача миннатдор бўлиб, унинг фаолиятига юксак баҳо берса, «дилбар шахс» деб улуғласа!..

Дунё тан олган машҳур ёзувчи Чингиз Айтматов бир ижодий сұхбатда шундай деган эди: «...Яқинда ҳиндистонлик бир олим ва ёзувчи билан сұхбатлашдим. Биз Бобур тўғрисида гаплашдик, аниқроги, мен унга:

«Сизлар Бобурга қандай қарайсизлар?» деб савол бердим. «Биз Бобурни Ҳиндистоннинг асл фарзанди сифатида улуглаймиз. Гарчанд у дастлаб бизга фотиҳ сифатида келган эса-да, кейинчалик у бизнинг умумтараққиётимиздаги катта кучга айланди. Бобур асос солган Буюк мўгуллар империясининг цивилизацияси ҳалқимизнинг тарихий ривожига бениҳоя катта улуши қўшиди», – деди у фаҳр билан...»

Шундай гаплардан кейин Бобурнинг ички ғанимларига қарата: «Эй, нодон! Эй, нобакор! Бунақа китоб-журналларни-ку вараклаб ҳам қўймайсан, ха, лоақал, ўзинг ёмонлаётган, қора чаплаётган буюк инсонлар ҳақида дунё жамоатчилиги қандай фикрдалигини саводсизлигингни бирорвга гуллаб қўймайдиган «ишончли» одамларингдан бир сўраб қўй!..» девор-гинг келади-да...

Хуллас, «опа» ўз сўзининг устидан чиқди.

Зокиржон Машрабовга муносибрөк иш топилиши анча кийин бўлди. Ҳали у, ҳали бу вазифани таклиф этиб кўришарди. Лекин Зокиржон акага бу вазифаларнинг қўлами тор, аҳамияти майдад туяларди. Чунки у ҳар доим кенг қўламли ташкилот ва корхоналарда кенг кулоч ёзиб ишлашга, ёзилиб меҳнат қилишга ўрганганд эди. Майда ишларни тасаввур қилганида этаги ва енги калта, тор чопон кийиб олган забардаст одам кўз олдига келарди.

Бир гал унга вилоят нефть маҳсулотлари корхонаси бошлиқлигини тавсия қилишди.

– Йўқ, – деди Зокиржон ака. – Агар лозим кўрсанглар «Андижоннефт»ни беринглар. Ўзимни меҳнатим синган жой. Ишлаб чиқариш соҳаси.

Бу иш лозим кўрилмади.

– У ўрин банд, – дея таассуф билдиришди.

Худди ана шу кунларда Зокиржон Машрабовни ЎзФА Сейсмология илмий-текшириш институти директори Фани Мавлонов йўқлаган эди, бу ҳақда аввалги боблардан бирида муфассалроқ зикр этилган.

Нажотбахш шабадалар

Ха, не машақкатлар билан күйдириб келингандын ҳайкал қоронғи хужрада «банди» бўлиб якин беш йил ётди. Бобурнинг ҳайкалигини эмас, унинг номи ҳам банди қилинган эди. Бу орада бошқа ишга ўтказилган Зокиржон ака ҳам вазият тақозосига кўра сукут сақлаб юрди. Лекин у Бобур Мирзо номини абадийлаштириш билан дахлдор орзу-ниятларини асло ёддан чиқармади, буюк аждодининг бир кун келиб «озодликка» чиқишидан умидини узмади. Чунки у сиёсатнинг, хусусан, мафкура соҳасидаги қарашларнинг эврилиб туришига ўз ҳаётида анчамунча гувоҳ бўлган эди.

Дарҳакиқат, саксонинчи йилларнинг охирларида, собиқ Иттифоқ парчаланиш арафасида сиёсий паррокандалик авж олиб, мустақилликнинг нажотбахш эпкинлари эсиб, ҳар бир миллат, ҳалқнинг жонкуяр зиёлилари яна қўзғалиб қолишиди. Улар матбуотда, минбарларда ўз ҳалқларининг тарихий, маданий меррослари, ўз миллатига мансуб машҳур тарихий шахслар – мутафаккир, фозил кишилар ҳаёти ва ижодини ўрганиш, тарғиб қилиш, уларнинг муборак номларини эъзозлаш борасида дадил-дадил чиқишлиар қила бошладилар.

Захириддин Муҳаммад Бобур боши устидаги қора булутлар ҳам секин-аста сийраклаша бошлади. 1988–89-йиллар Ўзбекистон хукуматининг қарорига кўра Бобур таваллудининг 510 йиллигини нишонлашга тайёргарлик, асосан, шоир ватани Андижонда бошланиши керак эди. Бир қарашда шундай бўлди ҳам. Яъни, юбилейга тайёргарлик кўриш, Бобур номини абадийлаштириш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш ҳақида гап-сўзлар, йиғинлар кўпайди. Бироқ тадбирлар, режалар қайта-қайта муҳокама қилинардию, ҳал этилиши, сўнгги, узил-кесил нукта қўйилиши қийин кечарди.

Йигинлар Бобур таваллудининг 510 йиллигини ўтказиш бўйича юбилей комиссияси раиси, вилоят ижроия комитети раиси бошқарувида ўтарди.

Биринчи масаланинг кенгайтирилган мухокамаларидан бирида ўша пайтдаги вилоят партия комитетининг биринчи котиби ҳам қатнашгани эсимда.

Хуллас, ўша пайтларда каттароқ йигинни милиция ходимларининг назоратисиз, кузатувисиз ўтказиш қийин бўлиб қолган эди. Жумладан, ҳазрат Алишер Навоий таваллуди кунига бағишилаб вилоят Ўлкашунослик музейида ташкил этилган анъанавий навоийхонлик пайтида ҳам ташқарида погонли йигитлар бизнинг хоҳиш-ихтиёrimизсиз қўриклаб туришган эди.

Мен ҳам кўпчилик зиёлилар, адабиётчиларнинг хоҳиш-истагини ифодалаб, Андижон шаҳридаги энг иирик кўчаларнинг бирига Бобур номини бериш тўғрисидаги таклифни ёқлаб гапирдим. Шунда обком котиби:

– Хўш, сизнингча, кўчага номини қўйиш билан Бобурни ҳурматлаган бўламиزم? – деди менга қараб.

Собиқ Иттифоқ парчаланиш арафасидаги парокандалик муносабати билан муз кўчган ўша даврда раҳнамолардан ҳам ҳайикиш урфдан чиккан, пойтахтдан бошланган бу «жасорат» тўлқинлари вилоятларга ҳам етиб келган, ана шу тўлқин айни ўша дамларда менга ҳам журъат, ғойибона бир дадиллик ато этган эди:

– Ҳа, номини кўча ё бошқа жойга қўйиш ўша одамни ҳурматлаш, улуғлаш белгиси бўлмаса, нима учун шаҳар, туман, кўчаларга Лениннинг номи берилган? – дедим.

Табиийки, гапим вилоят раҳбарига ёқмади. У менга карши нимадир дейиши аниқ эди. Лекин шу лаҳза катта залнинг олдинги қаторида – кўзга ташланадиган жойда ўтирган муҳтарам «аллома»лардан бири вазиятни юмшатмоқчи бўлдими, кўл кўтариб,

обком котибидан бир сонияга изн беришни сўради ва ўрнидан туриб менга савол берди.

– Хўш, муҳтарам Қамчибек, кейинги пайтларда сиз раҳбарлик қилаётган Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлими Андижонда яшаб ўтган ижодкорларнинг хотира кечаларини нимага жуда кам ўтказяпти?

Бу савол менга «Нега хотинингга ковуш олиб бермадинг» деган латифани эслатди, лекин вазият гапни кулгига олишни тақозо қилмас эди.

Сарсон муаммолар

Хуллас, юкоридаги масала хоҳловчи ва ёқловчилар кўпчиликни ташкил қилгани учун ижобий ҳал бўлди, яъни собиқ Жданов проспектига Бобур номи берилди.

Энди кун тартибида Андижон шаҳрида Бобур номида боғ барпо этиш муаммоси турарди. 1990 йилнинг феврали бошида вилоят ижроия комитети «Захириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллигини нишонлашга тайёргарлик ва уни ўтказиш тўғрисида» қарор қабул қилди. Қарорга юбилей комиссияси ҳайъати таркиби ҳам илова қилинган бўлиб, унга асосан вилоят ижроия комитети раиси Эргаш Раҳимов – комиссия раиси, вилоят партия комитети ва ижроия комитети раиси ўринbosарлари Олимжон Комилжонов, Қаноат Асрарқулова юбилей комиссияси раиси ўринbosари ва камина масъул котиб бўлиб сайланган эдик.

Комиссия аъзолари рўйхатида Ўзбекистон Фанлар академиясининг кўп тармоқли илмий ишлаб чиқариш маркази директори Зокиржон aka Машрабов ҳам бор эди.

Комиссия томонидан сал кам тўрт йилга, яъни юбилей санаси – 1993 йилгача мўлжалланган 41 банддан иборат тадбирлар режаси тузилган, унда ўзбек

мумтоз адабиётининг атоқли намояндаси Захириддин Мұхаммад Бобур номини абадийлаштириш, ҳаёти ва ижодини ўрганиш, тарғиб килиш, унга дахлдор деб эътироф этилган жойларни ободонлаштириш билан боғлиқ жуда кўп ва муҳим ишларни амалга ошириш кўзда тутилган эди.

Ушбу тадбирлар апрель ойининг бошларида вилоят ижроия комитети раиси, Бобур юбилейини ўtkазиш комиссияси раиси томонидан тасдикланиб, тегишли ташкилотлар ва масъул шахсларга тарқатилди.

Мазкур режаларнинг аксарияти Бобур таваллудининг 500 йиллигини ўтказиш бўйича Зокиржон Машрабов ва бошқа мутасаддилар томонидан тартиблangan тадбирларда ҳам бўлган, лекин юқорида айтилган сабабларга кўра улар рўёбга чиқмай қолиб кетган эди. «Архитектура ёдгорлиги – «Арк ичи» мажмуаси биносида «Бобур уй-музейи»ни ташкил этиш», «Бобурнинг ҳайкалини яратиш ва Андижон шаҳрининг энг кўзга кўринарли жойига ўрнатиш», «Андижон шаҳри атрофидаги янги ерлардан 15 гектар ерда боғ ташкил этиш ва унга «Бобур боғи» номини бериш, унинг энг кўркам ўрнида Бобурнинг оқ от минган ҳайкалининг ўрнатилишини таъминлаш», «Бобур қабрини зиёрат қилиш учун вилоят делегациясини тузиш ва уни Кобулга юбориш, рамзий хокини олиб келиш ва «Бобур боғи»да мақбара курилишини ташкил этиш», «Андижон шаҳридаги ўрта асрлардан буён мавжуд бўлган «Тўққиз ариқ»ни очиш, таъмирлаш...» каби тадбирлар шулар жумласидан эди. Комиссия аъзолари тез-тез тўпланиб, муҳокама қилишар, лекин юқоридаги йирикроқ режалар юзасидан бирон-бир аниқ тўхтамга келинmas эди. Айниқса, Бобур номидаги боғ яратиш муаммоси жуда узоқ чўзилди. Ана шундай йиғинларнинг бирида Зокиржон Машрабов Боғишамол дам олиш мавзеини ободонлаштириб, Бобур номини бериш фикрини билдириди. Чунки кейин-

ги пайтларда қаровсиз қолган Богошамолни дастлаб боғ-роғ, гўзал бир дам олиш масканига айлантиришда Зокиржон аканинг ҳам кўп хизмати сингган эди. Мен ҳам азбаройи масала чуваланиб, ҳал бўлмаётгани учун шу таклифни қувватлаб гапирдим.

Шу йиғинда яна Бўстон мавзеига қайтилди. Комиссия ҳам мажлис раиси эътиrozли фикрларни рад этиб, ҳамма нарсанинг иложи бор, бугундан бошлаб ўша жойни узил-кесил ўрганинглар ва иш бошланглар, тамом, деди.

Кейинги йил баҳорида бўлса керак, Бўстон мавзидан «Бобур боғи» учун ажратилган ерга мевали, манзарали кўчатлар ҳам ўтқаздилар. Лекин тўғриси, жой кўпчиликка ёқмаётган эди, чунки пасттекислик, ёнбагирликлардан иборат бу ерда кўркам истироҳат боғи бунёдга келишини тасаввур қилиш қийин эди.

Дарҳақиқат, кўчатлар экилди-ю, ҳаракат яна тўхтади... Юбилейга эса атиги бир яrim йилча вақт колган, фақат боғ эмас, бошқа режалар ҳам қофозда сарғайиб, ўз ечимларини умидсизлик ва интизорлик билан кутмоқда эди...

«Зиндон»дан чиққан ҳайкал

Тўғри, орада яхшигина ишлар ҳам қилинди. Жумладан, Андижон шаҳридаги энг узун, энг катта, энг кўркам иккита кўчанинг бирига, бир неча жамоа хўжалиги, ўқув юрти, муассасаларга Бобур номи берилди. «Тадбирлар»даги баъзи бир бандлар, масалан, яқин ўн йиллардан бери сурилиб келаётган, масаланинг моҳияти ва ишнинг ҳажми, кўламига қараганда чиндан ҳам кўп қийин муаммолар гирдо-бидаги вазифа – «Арк ичи» мажмуасида Бобур уй-музейини ташкил этиш, Темирчиликдаги «Быткомбинат» цехлари ва «Плодоовошторг»га (ўша пайтларда ном, атамалар шунака, русча ишлатиларди!) қарашли дўконлар, биноларни кўчириш, ўрнига ху-

нармандчилик растасини таъмирлаб, очик музей ташкил этиш ишлари 1990 йили фавқулодда тезлаштириб юборилди. Ўзбекистоннинг янги раҳбари Ислом Каримовнинг ташаббуси билан Бобурнинг шоҳ асари, бутун жаҳон тарихчилари, адабиётшунослари, жуғрофияшунослари, табиатшунослари учун бебаҳо манба бўлиб хизмат қиласиган қомусий «Бобурнома» китобининг ёзилганига 460 йил тўлишини республика миқёсида кенг нишонлаш, бу тантанага хорижий мамлакатлардан олимлар, адиллар ва бошқа расмий меҳмонлар таклиф этиш бўйича тадбирлар белгиланди. Ташириф буюражак меҳмонларга эса Бобур номи билан боғлиқ масканларни, жумладан, Андижоннинг ўзига хос, тарихий нуқтаи назардан ижобий таассурот қолдирадиган жойларини кўрсатиш кераклиги аён эди.

Ҳарқалай, ўша йил ёзида Бобур қадамжолари билан боғлиқ ишлар секин-аста юриша бошлади. Ҳунармандчилик маҳалласида белгиланган таъмирлаш ва ободончилик ишлари бошланди.

«Арк ичи»нинг ташки деворлари тикланиб, музей ҳам қад кўтариб колди. Бу ишни Зокиржон аканинг таклифи билан Фарғона водийси бўйича тарихий ёдгорликларни таъмирлаш бошқармасининг устахонаси бошлиғи Мажидхон ака Турсунов бундан бир неча йил аввал бошлаган, аммо айрим сабаблар билан тўхтаб қолган эди, яна ўзи давом эттириб, ниҳоясига етказди.

Зокиржон ака Андижон шаҳар партия комитетининг биринчи котибига қўнғироқ қилиб, Бобур үй-музейи битганлигини хабар қилди ва Бобурнинг ҳамон заҳ омборда ётган ҳайкалини ўз жойига, яъни ўша музей ҳовлисига қўйсак... – деди ўсмоқчилаб.

Котиб: «Шаҳар ижроия комитети раисига топширганман бу ишни», – деб масъулиятдан ўзини тортиди. Зокиржон ака раисга қўнғироқ қилувди, у «Шуғулланяпмиз», деди. Орадан беш-ўн кун ўтказиб,

яна биринчи котибга сим қокди. Яна аввалги гаплар тақрорланди. Жавоблардан кўнгли тўлмаган Машрабов: «Келинг, шу ишни менга топширинг», деди. «Яхши, ўзингиз бошлаган ишни ўзингиз охирига етказиб кўя қолинг бўлмаса», деб мулоқотга нуқта кўйди котиб.

Зокиржон ака идорасидан етти кишини сафарбар килди. Улар иккита кўтарма кранни ёллаб, катта кийинчилик билан уч ярим тонналик ҳайкални девортомдан ошириб, музей ҳовлисига туширишди. Зокиржон ака бу ишларга раҳбарлик килиб, йўл-йўриқ бериб турди. Иш битгач, суюнчисига палов дамлаб, йигитларнинг кўнглини олди.

Ўша пайтда Зокиржон Машрабовнинг қувончи бепоён эди! Кўкси осмон қадар баланд эди. Узоқ йиллар «зиндан»да ётган улуғ бобомиз сиймоси ниҳоят бандилиқдан озод этилиб, ёруғликка чиқкан, қуёш юзини кўрган ва ўзининг хурмат супасини топган эди! Фақат, ҳайкалда Бобурнинг бошини куйи солиб, чархи кажрафторнинг шеваларидан ҳайрону лол бўлиб ўтирган маъюс ҳолати акс этган эди! На чора, асли ҳаётда ҳам у кўп рўшнолик кўрмаган, маъсуд дамларидан кўра маҳзун онлари кўп бўлган жафокаш шоҳ, тақдир тақозоси ила юртма-юрт кезган, ватан соғинчидан бағри яра, кўнгли ярим шоир эди-да!

Китоб тўйи

Ёз этаклари кузга кириб, Хунармандчиликда ишлар яна қизигандан қизиб кетди. Эски шаҳар ахли бундай тез суръатдаги бузиш-қайта қуришларни умри бино бўлиб кўрмаган эди. Икки-уч ой ичida маҳалла ҳам, йўллар ҳам таниб бўлмайдиган дара жада ўзгариб кетди. Қинғир-қийшиқ тор кўчанинг икки бетидаги ҳар хил шакл, ҳар хил тус, ҳар хил кўринишдаги дўконлар, бошқа бинолар ўрнини бир андозадаги файзли, шаркона устахоналар эгалла-

ди. Хуллас, чинакам Темирчилик растасига, Ҳунармандлар маҳалласига айланди.

Ҳадемай мезон ойи эшик қоқди. Таажжубки, Бобур юбилейлари ҳамиша қийинчилик билан, сурлиб-судралиб ўтарди. «Бобурнома» китобининг юбилейига тайёргарлик эса миллий мустақиллик шарофати, мамлакат Президентининг ташаббуси билан фавқулодда шиддатли тус олди. Юбилей анжуманлари халқ сайлига айланиб кетди.

Андижондаги маросимлар 23 октябрь, сешанба куни бошланди.

Эрталаб, соат тўққиз яrimда аэропортда ҳозир бўлдик.

Тайёрагоҳ пештоқидаги ўзбек, инглиз, рус тилларида ёзилган шиорлар қуёш нурида товланиб кўринарди. Шу шиорларнинг ўзиёқ Андижон ҳаво йўллари дарвозасига, шаҳар остонасига ўзгача бир рух, шодиёна манзара бағишилаган эди.

Махсус рейс билан учган самолёт соат ўнга яқин Андижон заминига қўнди.

«Бобурнома» асарининг 460 йиллик юбилейи муносабати билан юртимизга қадамранжида қилган тошкентлик ва хорижлик ижодкор, олимларни – Бобур бобомизнинг меҳмонларини карнай-сурнай, гуллар билан кутиб олиб, вилоят Кенгаши идорасига олиб бордик. Кенгаш раҳбарияти хузурида танишув ва қисқа суҳбат бўлди.

Кейин Ҳунармандчиликка ўтдик. Ҳар турли миллий асбоб-анжомлар билан савдо қилувчи дўконлар бир хил пушти рангга чиройли қилиб бўялган, кўчалар озода, оқ яктак устидан шойи чорси боғлашиб, андижонча дўппи кийган темирчи-хунармандлар ўз пештахталари ва дастгоҳлари ёнида ишchan вазиятда эдилар, уларнинг айримлари тавозе билан меҳмонларни «хуш келибсизлар», деб кутлашарди. Раста ниҳоятда гавжум ва ўзгача файзли эди. Кўчанинг икки томонига Бобур сиймоси ўйиб ишланган миллий ёғоч сандиклар териб қўйилганди.

Мехмонларни йўл-йўлакай Бобурга армон бўлган Андижон ковуни билан сийладилар.

Аркка, Бобур музейига яқинлашганимиз сари халойиқ қалинлашиб борар, карнай-сурнай садолари авжга чиқарди. Азбаройи одамнинг қўплиги, тикилиничилигидан меҳмонларни «Арк ичи»га аранг олиб кирдик.

Арк ичи ҳам бутунлай ўзгариб кетган: доира шаклидаги музей ҳовлисининг ўрталиғидаги куни-кеча шип-шийдам турган ерлар бўлакларга бўлинib, гуллар экилган, йўлакларга плиталар ётқизилиб, қизғиши кум сепилган эди.

Асосий тантаналар шу жойдан бошланди.

Зокиржон ака не азоблар билан ёмон кўзлардан яширин равишда қўйдириб келган ва ўзи бош бўлиб ўрнатган Бобур ҳайкали устига оқ мато ёпиғлик эди. Унинг тантанали очилиш маросими бўлди.

Вилоятнинг катта-кичиллари, шаҳар раҳбарлари шу ерда.

Оддий меҳнаткашлар, хусусан, зиёлиларнинг юзу кўзида қувонч, ифтихор ифодаси зохир эди.

Таниқли артист Мухаммадали Абдуқундузовнинг Бобур сиймосида чиқиши тантанага ўзгача рух бағишилади, ҳаммани ҳаяжонлантириб юборди. Гўё Бобур тирилиб, ўз ватани, ўз юртига келгандай...

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Кодиров ва бошқалар Бобур ижодий мероси, унинг ғоят чигал ва мураккаб қисмати, бугун унинг боши устида гўё қуёш чараклагани, бу қуёш ҳарорати асрий музликларни парчалаб, эритиб юборгани ҳакида тўлқинланиб гапирдилар.

Миллий безакли хона ва айвонларда, охорли атлас кўрпачалар тўшалган нақшли чорпоялардаги нончой, Андижон заминида етиширилган мева-чевалар билан тамадди асносида шеърхонлик бўлди, Бобур ғазаллари билан айтиладиган қўшиклар янграб турди. Мудом нола чекиб мунгранадиган ғижжаклардан бугун жўшқин оҳанглар тарааларди...

Арқдан чиқилғаң, Күшариқ даҳасида бунёд этилиши режалаштирилған Бобур хиёбони кираверишида қад күтәражак Бобур ҳайкалининг тошсупаси очилиши муносабати билан қиска митинг бўлди.

«Олтин водий» кафесидаги тушликдан сўнг меҳмону мезбонлар тўрт гурухга бўлиниб, бобурхонлик учрашувларини ўтказиш учун турли ташкилот ва корхоналарга йўл олдилар.

Бизнинг гуруҳимиз 2511-автокорхонага борди. У ерда карнай-сурнай садолари остида қизиқчилик, «от ўйин»ларини бошлаб юборишган эди (Хайдовчилар ҳам жуда шинаванда, адабиётга ҳавасманд, қизиқувчан халқ бўлади-да).

Тоҳир Малик бошқарган чой устидаги бобурхонлик жуда қизғин ўтди. Ўзбекистонга, шу жумладан, Андижонга илк бор ташриф буюрган афғонистонлик ўзбек шоираси Шафиқа Ёрқиннинг ёқимли лутфлари, ўша пайтларда ёниб ижод қилиб юрган шоир Шавкат Раҳмоннинг (жойи жаннатда бўлсин) гўзал, ўтлиғ шеърлари, бошқаларнинг дил сўзлари йигинни файзиёб қилиб юборди.

Соат 17.00 да вилоят театрига келдик. Атрофга одам сиғмайди. Кўчаларда дор ўйинлар, бошқа томошалар кўрсатилмоқда эди. Бобур ва унинг «Бобурнома»си шарофати билан бўлаётган бу сайлу томошалар ғоят шукухли, ғоят ибраторуз эди. Андижон халқи ўз Бобур Мирзоси билан чинакамига ошкора ифтихор ила қувонмоқда! Менимча, ушбу кун Бобур Мирзонинг рухи ҳам илк бор шод, ўз элидан мамнун ва масрур эди...

«Бобурнома»нинг 460 йиллигига бағишлиланган илмий-бадиий кеча икки ярим соат давом этди. Дил сўзлари кўшикларга, кўшиклар раксларга уланди.

Умуман, ўшанда бемалол, «Бобурнома»нинг Андижондаги тантаналари юқори савияда ўтди, дейиш мумкин эди. Айникса, афғонистонлик меҳмонлар ҳайратланишиб, халқ тўйи бўлиб кетди, дея эътироф этишди.

Эртасига эрталаб, соат ўнларда меҳмонлар «Бобурнома» тантаналарини давом эттириш учун қадимий Самарқандга жўнаб кетишиди.

Ўшанда Тошкентдан, Москвадан, Покистон, Германия, Афғонистон, Қозоғистон, Тожикистондан жами йигирма беш нафар шоир, адаб, бобуршунос олимлар келишган эди. Улар орасида Афғонистон Фанлар академиясининг вице-президенти Асадулло Ҳабиб, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги, бобуршунос олима Сабоҳат Азимжонова, профессор Фозила Сулаймонова ва бошқа таникли кишилар, улуғ меҳмонлар бор эди.

Мамлакатимиз пойтахти азим Тошкентда бу азиз меҳмонлар Ўзбекистон Президенти томонидан катта хурмат-эҳтиром билан қабул килиндилар.

Ушбу қувончли, бетакрор, шарафли маросимлар замирида, шубҳасиз, Зокиржон Машрабовнинг хизматлари катта эди.

Ва нихоят...

Бобурнинг толеига, бобуршунослар, Бобур мухлислари, Бобур юртдошлари баҳтига, барча Ўзбекистон халқи баҳтига маънавиятимиз, қадриятларимиз осмони бирдан чараклаб, қора, ола булатларнинг қолган-кутганлари ҳам тумтарақай тарқаб кетди – 1991 йил 31 август куни Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилинди, меҳнаткаш омманинг, хусусан ижодкорлар, зиёлиларнинг асрий орзу-армонлари ушалди!

Жисму жонимиз ҳур бўлди!

Боғларимизда қисиниб-қимтиниб чирқилладиган кушу паррандалар, дов-дараҳтлар бамайлихотир қанот коқиб, барг ёзишиб, эркин-эркин нафас олди!

Амир Темур, Бобур боболаримиз «босқинчи» деган сохта тавқи-лаънатдан, таъна-маломатлардан, иншоаллоҳ, тоабад ҳалос бўлди!

Ана шу лаҳзадан кўп чигаллар ёзилиб, мушкулотлар равон бўла бошлади.

Худди шу йил кузида, мустақиллик шарофати билан Андижонда Бобур мавзуи яна кўзғалди ва вилоят ижроия қўмитаси қошида тузилган Захириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш комиссиясининг 1992 йил учун маҳсус иш режалари ишлаб чиқилиб, ижро учун яна мутасадди ташкилотларга, масъул шахсларга юборилди. (Айрим масалалар ҳамон тадбирдан тадбирга, режадан режага, дастурдан дастурга ўтиб келмоқда эди.)

Айни шу вақтда комиссия аъзолари рўйхатининг охирроғида бўлган Зокиржон Машрабов бекиёс ғайрат-шижоат ва фидойилик кўрсатди.

Аслида, Зокиржон ака мажлисларда кам қатнашарди. Балки у аввалига мазкур соҳага бевосита дахлдор бўлмагани учун истиҳола қилиб, четроқдан кузатиб, кутиб тургандир. Масалалар чўзилавериб, ишларнинг учи кўринавермагач, сабри чидамай майдонга чиққандир.

Ҳа, аслида Бобур таваллудининг 510 йиллигини нишонлашга тайёргарлик ва уни ўтказиш юзасидан Андижон вилоят ижроия комитети, юбилей комиссияси томонидан 1990 йил 11 апрель куни тасдиқланган 41 банддан иборат «Тадбирларда» ҳам Зокиржон Машрабов исми-шарифи масъул шахс сифатида қайд этилмаган эди.

Зокиржон ака бу борада ташаббусни, масъулиятни ўзига олганидан кейингина ишлар юришиб кетди. Чунки унинг масалага аралашуви муаммоларнинг фавқулодда ечим топишини тезлаштириб юборарди. Умр бўйи раҳбарлик лавозимларида ишлаб келаётган бу ташкилотчи инсон қайси масала каерда, качон, кимлар билан ҳал бўлиши мумкинлигини, яъни ишнинг кўзини яхши биларди. Иккинчидан, у муайян масаланинг ечимига монелик қилиб турган энг қийин

қисмини ўз зиммасига оларди – масалан, муаммонинг асосий калити – ҳомийликни ёки ташкилотчиликни...

Зеро, у дангалчи, ушлаган жойини узиб олади-ганлар хилидан. Хаёлига бир фикр келиб, кўнглида бир ният туғилиб қолса, то ўша ниятини рўёбга чиқармагунча ўйлайверади, имкон ва чора излайверади, бошқаларнинг эътиборига ҳавола қилиб қўради. Шу жараёнда режаларини обдон пишитиб олади-да, кейин унга дадил қўл уради.

Фикри-ёди Бобурда қолди...

Унинг фикри-зикри Бобур ва унинг табаррук номи, хотирасини эъзозлаш, кутлуғ изларини тавоғ қилиш бўлиб қолган эди. Айникса, ўзи кутмаган жойда, бегона юртларда Бобурни гапиришса, эслашса, мақташса, ниҳоятда хурсанд бўлиб, фахрланиб кетар, бошлаётган ишларининг хайрли ва фойдали эканлигига ишончи ортарди.

1991 йилнинг кузидагизмат сафари билан Хитой Халқ Республикасига борган Зокиржон аканинг хоти-раларини ўкиб, ўша пайтдаёқ ишни зимдан пишириб қўйганига амин бўласиз.

«Пекин шаҳрида ўтган гавжум суҳбатимиз давомида, профессор Чу Фаргона водийси ҳақида гапириб, шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурни эслади. У киши «Бобурнома»нинг инглиз тилида чоп этилган нусхасини ўқиган экан. Бу улуг зотнинг табиатшунослик, география ва геология илмига қўшган ҳиссаларини эслаб ўтди. Мен ҳаяжонланиб кетдим. Магурланиб айтдим: ҳа, тўғри, аждодларимизнинг порлоқ руҳи авлодларни ҳозир уйготмоқда. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Фаргона водийсидан, бизнинг Андижонда тугилган ва дастлаб шу юртнинг подшоҳи бўлган, дедим. Ўрта асрнинг буюк алломаси, шоири, ҳамشاҳар бобомиз ҳақида, тугилган маҳалласида унинг ҳайкали ва уй-музейини ташкил

қилғанлигимиз түгрисида, 510 йиллик таваллудини ўтказиш учун Андижонда «Бобур изидан» номли экспедиция тузилаётганилиги хусусида гапириб бердим. Сұхбатимизга бошқа олимлар ҳам қўшилди. Мен бўлажак автоэкспедиция маршрутини Ўзбекистон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва Непал, Ҳимолай тоглари орқали Хитой ўлкасидан ўтишини айтдим. Хитойлик дўстлар экспедиция улар ҳудудига ўтгандан кейинги хизматларни ўз зиммаларига олишига тайёр эканликларини билдиришди.

Шу билан бирга, Туркiston ҳалқарининг сермазмун тарих саҳифаларидан ўрин олган Заҳириддин Муҳаммад Бобур бобомиз давридаги Буюк Ипак ўйини тиклаш мақсадида Андижон – Ўш – Ўзган – Қашқар орқали карвон ташкил қилиб, савдо-сотик ишларини давом этказиш бўйича олиб борилган музокараларга ҳам гувоҳ бўлдим».

Зокиржон ака ўша сафардан қайтгач, вилоят раҳбариятига Бобур номида ҳалқаро жамғарма тузиш таклифи билан чиқди. Унинг наздида бу улуғ сиймо юбилейини ўтказиш ва унинг номини абадийлаштириш билан боғлиқ барча масалаларни жамлаб, улар билан бевосита, маҳсус шуғулланадиган бир уюшма ё ташкилот бўлмаса, ҳар замонда бир тўпланиб, ўз мулоҳазаларини билдириб қўйиб, яна тарқалиб кетаверадиган комиссия ҳайъати билан иш битмайдиганга ўхшарди. Аслида ҳам шундай бўлаётган эди.

Албатта, жамғарма тузиш фикри Зокиржон Машрабовнинг хаёлига бирдан келгани йўқ. Узоқ ўйлаб юрди. У адабиётчи ё тарихчи бўлмаса... Нотаниш соҳа ичига кириб олиб, ўралашиб қолмасмикинман, мақсадимни амалга ошира оламанми, агар ўйлаганларим рўёбга чиқмаса, раҳбарият, зиёлилар, эл-юрг олдида ноқулай ахволга тушиб қолмайманми, деган андишалар, гумонлар ҳам йўқ эмас эди. Унинг ниятлари, нигоҳлари анча олисларга – хорижий мамлакатларга – Заҳириддин Муҳаммад Бобур, умуман, тему-

рийлар қадами етган юртларга қаратилған, режалар қамрови ҳам шунга яраша кенг эди.

Вилоят раҳбарияти, Бобур юбилейини ўтказиш комиссияси бу амалий таклифни қўллаб-куватлади.

* * *

Бобур номидаги боғ учун жой топишда ҳам шундай бўлди. Юкорида айтганимиздай, бу борадаги тортишувлар, баҳслар жуда кўп ва узоқ давом этди. Кўпчилик Бобурга янги боғ яратиш керак, деган фикрда эди. Лекин бу қийин масала эди, чунки тор ва ахоли тифиз шахарнинг ичидаги ҳам, атрофида ҳам маданият ва истироҳат боғибон кенгроқ, кўнгилдагидай холи жой йўқ эди! Бобурнинг бувиси Эсон Давлат бегимнинг чорбоғи бўлган, дея тахмин қилинган Кўшариқ даҳаси ҳам тилга олинар, «Бобурнома»нинг 460 йиллиги муносабати билан ўша жойда Бобур хиёбони барпо этиш ва унинг кираверишига ҳайкали ё бюстини ўрнатиш учун тошсупа ҳам қўйилган эдию, кейин негадир бу гап кун тартибидан чиқиб кетди.

Бўстон мавзеидан ажратилган ёнбағирлик ер ҳам кўзланган максад учун талабга жавоб бермас эди.

Зокиржон ака, юкорида айтганимиздай, кейинги пайтларда қаровсиз қолаётган Боғишамол дам олиш масканини Бобур боғига айлантириш тарафдори, ташаббускори эди. Чунки Бобурнинг 510 йиллигига оз вакт қолган, янги ерга дарахт экиб, зарур бинолар куриш, боғ вужудга келтириш учун камида беш-үн ковун пишиғи керак. Катта миқёсдаги ишлар, тадбирлар эса ҳамиша тиқилинч, «бўл-бўл!» билан ўтади.

Ниҳоят, Боғишамолни Бобур боғига айлантириш хақида бир қарорга келинди. Вилоят раҳбарияти боғ лойиҳасини ишлашга кўрсатма берди. Курилишларга ташкилотчиликни, умуман, янги бокқа мутасаддикни Машрабов ўз зиммасига олди.

Лойиҳачилар ишга тушди. Энди Зокиржон аканинг назарида «Бобур изидан» деган илмий экспеди-

цияни тузиш учун ҳам айни кулай пайт келди. Чунки янги боғда «Бобур ва жаҳон маданияти музейи», Бобур рамзий қабрини тиклаш ҳам қўзда тутилган. Рамзий қабрга Кобулдаги Бобур дафн этилган қабр-мақбарадан тупроқ олиб келиб қўйиш, музейни эса Бобур ва бобурийларга дахлдор китоблар, қўлёзмалар, бошқа экспонатлар билан тўлдириш зарур.

Зокиржон aka бу ишларни аввалроқдан фикрлаб, хаёлида режалар тузиб қўйган эди. Аслида эса бу ниятни анча илгаридан дилига тушиб юрарди.

Унинг бу орзуси ҳам мустақиллигимиз шарофати билан, Ўзбекистон ўзига алоқадор халқаро масалаларни ўзи мустақил ҳал қила оладиган бўлганидан кейин ижобат бўлди. Захириддин Бобурнинг кутлуғ 510 йиллик юбилейига тайёргарлик муносабати билан халқ депутатлари Андижон вилоят Кенгаши 1992 йил 30 январда Зокиржон Машрабов тузган лойихага биноан, «Бобур номли халқаро илмий экспедиция ташкил этиш тўғрисида» қарор қабул қилди ва экспедициянинг низомини ҳам тасдиқлади.

ХАЛҚАРО ЭКСПЕДИЦИЯ НИЗОМИ

I. Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат деб эълон қилинishiши ўзбек халқининг асрлар давомидаги эзгу орзуларини рўёбга чиқарди. Эндиликда ажоддодларимизнинг ўлмас руҳи авлодларни уйготмоқда.

Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция мамлакатимизда, шунингдек, хорижий давлатлар ҳудудида ҳам фаолият кўрсатади. У Ўзбекистон Республикаси Қонунларига ҳамда ўз Низомига асосланиб, меҳришафқат, халқаро инсонийлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлида иши юритади.

II. «Бобур изидан» халқаро илмий экспедициясининг асосий мақсади ва вазифалари:

– Мустақил Ўзбекистон давлатини бутун жаҳонга тарғиб қиласди, Туркистон ва Шарқ халқларининг буюк аждодлари (*Абу Али ибн Сино, Ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Ал-Форобий, Жалолиддин Румий, Маҳмуд Қошгарий, Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур, Бобораҳим Машраб, Фурқат ва бошқалар*) босиб ўтган йўллардан бориб, кенг кўламда тадқиқот ва тарзибот ишларини амалга оширади.

– Бу улуғ бобокалонларимиз қолдирган бебаҳо маънавий обидалар ўрганилади ва ўзбек халқи тарихи саҳифаларига киритилади. Экспедиция чет элларда, ватандошлилар орасида илмий-маданий, маърифий ишлар олиб бориб, ўзбек ва хорижий халқларнинг ҳаёти, тили, ўзига хос бетакрор адабиёти, миллий санъати, анъанага айланган урф-одатлари, удумлари, маросимлари билан, шунингдек, ҳаёт тарзи билан танишади ва таништиради. Шу мақсадларда мутахассис олимлар, маданият ходимлари ва зиёлилардан иборат экспедиция гуруҳи жамланади. Экспедиция материаллари асосида ҳужжатли фильмлар, китоблар яратилади, халқаро илмий анжуманлар ўтказилади.

Андижонда ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа вилоятларида, шунингдек, Бобур экспедицияси ўтган йўллардаги хорижий мамлакатларда ҳамкорликда ишлайдиган тижорат ва кичик корхоналар тузиш, экспедиция ваколатхоналарини очиш ва Ўзбекистон давлатининг қонунида тақиқланмаган бошқа тадбиркорлик фаолияти амалга оширилади. Бобур номли халқаро илмий экспедиция аъзолари инсонийлик ва меҳр-шафқат тамойилидан келиб чиқиб, Афғонистон ва Покистонда бўлган пайтида Афғон урушида асир тушиб қолган ёки бедарак йўқолган ўзбекистонлик аскар йигитларнинг тақдиди билан қизиқади ва имкон доирасида уларнинг она юртига қайтишига кўмаклашади.

– Экспедиция Бобурнинг ота юртида унинг рамзий мақбарасини бунёд этади, Буюк ипак йўли ўтган Андижоннинг жанубий Хакан дарвозасини тиклаш ва археологик қидиругв ишларини олиб бориб, Андижоннинг 2000 йиллик юбилейини ўtkазиши тадбирчораларини кўради.

– Экспедиция Буюк ипак йўлини Бобур ватани Андижон орқали қайтадан тиклаш мақсадида карvon ташкил қилиб, Шарқий Туркистон ва бошқа хорижий давлатлар билан илмий-иқтисодий ва тижорат ишларини олиб боради.

Туркистон халқларининг улуг аждодлари изларидан юриб, хориждаги ватандошлар билан ҳар томонлама алоқаларни йўлга қўйши ва улар билан иш юритиш тадбирлари кўрилади.

III. Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция раҳбари ва аъзолари олимлар, зиёлилар, ишибилар-монлардан ташкил топади, ўз фаолиятини илмий-техник Кенгаш томонидан тасдиқланган иш режалари асосида юргизади. Экспедицияга Ўзбекистон Республикаси ва хорижий давлатларнинг фуқаролари ҳам аъзо бўлишлари мумкин....

Кўриниб турибдики, экспедиция олдига қўйилган вазифаларнинг кўлами катта, бу ишларни амалга ошириш кўп вақт ва катта маблағ талаб қилиши аниқ, шунинг учун ҳар доим ҳам ҳомийлик кўмагига суюниш мақсадга мувофиқ эмас эди. Айниқса, халқаро миқёсдаги экспедициянинг ўз иқтисодий-молиявий манбалари бўлиши зарурлиги аён бўлиб қолди. Бунинг учун Бобур номидаги хайрия жамғармасини Тошкентда, адлия вазирлигига рўйхатдан ўтказиш керак.

– Бу ишнинг қанчалар қийин бўлганлигини ёлғиз ўзим биламан, – дейди Зокиржон ака. – Ташқаридан, асосан ичкаридан қаршиликлар кўп бўлди (бунинг сабаблари ҳам ўзимга маълум...).

Пойтахтга яна кўп қатнашга тўғри келди. Маҳкамаларнинг эшиклари олдида, қабулхоналарда соатлаб туриш, кутиш, ўтиниш – йирик бир шаҳар ижроия комитетига кўп йиллар раислик қилган, шу пайтда ҳам катта бир ташкилотнинг раҳбари бўлган одамга малол келар, ҳатто алам қиласарди. «Баъзан бор-э, деворгим келарди», дейди Зокиржон ака. Маҳкамаларнинг катта-кичик ходимлари, бўлим бошликлари ишни негадир сансалорликка, пайсалга солишарди. Зокиржон аканинг назарида улар нималарнидир нимагадир қизғанишар, лекин нимани, нима учун қизғанишаётганини ўzlари ҳам билишмасди. Балки улар ижтимоий ҳаётимизда ҳали янгилик бўлган бундай тузилмаларнинг тартиб-қоидаларини яхши англамаганликлари учун ва буни сездирмаслик учун шундай қилишармиди...

Нихоят, Зокиржон аканинг сабр косаси тўла бошлаганида жамғарма рўйхатдан ўтгани тўғрисида хабар келди. У ва унинг сафдошлари эркин нафас олишди. Энди сафарга дадил жўнаса бўлаверади!

– Бу илмий сафарга бунчалик ошиққанимизнинг сабаби, – дейди Зокиржон ака, – биринчидан, Бобур бобомиз ва унинг авлодлари яшаб, фаолият кўрсатган

юртларда бўлиб, биз учун номаълум маълумотлар, бобурийларнинг чет эллардаги ҳаёти ва меросига оид ҳужжатлар, китоблар, суратлар, кўлёзмаларни тезроқ олиб келиб ҳамюртларимизга етказиш, Бобур Мирзонинг дунё миқёсидаги обрў-эътиборини уни яхши билмайдиганларга кўрсатиш бўлса, иккинчидан, Ўзбекистонимизнинг мустакилликка эришгани, унинг ўша кунлардаги янгича ҳаёти ва сиёсатини хорижий мамлакатларда тарғибу ташвиқ қилиш, шунингдек, бизга, биз тузган жамғарма ва илмий экспедиция келажагига шубҳа билан қаровчи баъзи кимсаларга мақсад ва ҳаракатларимизнинг жиддий эканини, унинг бесамар кетмаслигини исботлашдан иборат эди. Энг муҳими, Бобур бобомизнинг ўлмас сиймосини хар томонлама тиклаш орзуси менга тинчлик бермасди. Қалбимда бир пайтлар «Юлдузли тунлар» романи солган чўғ аланга ола бошлаган эди.

Машаққатли илк сафар

1992 йил, 19 май.

Шу тонг Зокиржон Машрабовнинг қувонч ва ҳаяжони юрагига сифмасди. Йўқ, шунчаки экспедиция билан узоқ сафарга жўнаётгани учун эмас, балки аввало мана шундай имкониятнинг бош манбаи – мустакиллик деган буюк неъматга етказгани учун, қачонлардан бери юрагида армон бўлиб юрган ниятларининг амалга ошаётгани учун, катта-кичик олдида сўзининг устидан чиқаётгани учун... Хуллас, бунга сабаблар кўп эди.

Эрталаб Андижон вилоят ва шаҳар раҳбариятининг вакиллари, шоир-ёзувчилар, зиёлилар Бобур уй-музейи ховлисига тўпландилар. Бобур экспедициясини илмий сафарга кузатув маросими бўлди. Вилоят ҳокимининг муовини, Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейини нишонлаш комиссияси раиси ўринбосари Олимжон Комилжонов, вилоят фахрийлар кенгаши раисаси Турсуной Каримова, таникли

шоир Олимжон Холдор, Бобур номидаги Андижон давлат университети ректори вазифасини бажарувчи, профессор Қодиржон Парпиеv, Девонабой масжиdi имом-хатиби Абдуллатиф қори Қосимов ва бошқалар дил сўзларини айтиб, экспедиция аъзоларига оқ йўл тиладилар.

Экспедиция бошлиғи вилоятимиз раҳбарияти ва меҳнаткашларининг уларга билдирган ишончи, яратиб берилган имкониятлар, самимий тилаклар учун миннадорчилик изҳор этиб, бу умид ва ишончни оқлашга экспедиция аъзолари астойдил ҳаракат килмоққа бел боғлаганларини изҳор этди.

Бобур Мирзо сўнгги марта Андижондан чиқиб кетган Хакан дарвозаси олдида оқсоқоллар кутишарди. Маҳалла чойхонасида Зокиржон aka ташаббуси билан палов дамланган эди. Ош-сувдан кейин улуғ ёшлилардан дуои фотиҳа олингач, йўлга тушдилар.

Манзил олис, ниятлар катта эди! Лекин баридан ҳам масъулият юки оғирроқ эди. Ахир уларнинг кандай улкан режалар билан сафарга жўнаганини элюрт билди, уларни кузатиш маросими халққа овоза бўлди.

Халқ эзгу ният билан бир ишга қўл урганларни ҳамиша ёқлади, уларга сидқидилдан ҳайриҳоҳлик билдиради, Аллоҳдан мадад тилайди. Лекин қўпчиликнинг ичida шунча оворагарчилик, қанча маблағ сарфлаб кетишияпти, қани, нима каромат кўрсатиб келишаркин, дегувчилар бўлмайди, деб ҳеч ким айтолмасди. Тўғриси, шундай кимсалар ҳам чиқди.

Экспедиция аъзолари ҳар хил ёшдаги, турлича феъл-атворли, ранг-баранг соҳадаги ўн тўрт киши эди. Чунончи:

1. Зокиржон Машрабов – геология-минерология фанлари номзоди, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Андижон шаҳридаги кўп тармоқли илмий-ишлаб чиқариш маркази бош директори, Бобур номидаги халқаро жамғарма президенти, экспедиция раҳбари.

2. Сайфиддин Турсунов – кардиолог-врач, тиббийт фанлари доктори, профессор.

3. Хайриддин Султонов – ёзувчи, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг бош мухаррири.

4. Собиржон Шокаримов – журналист, тарих фанлари номзоди, Андикон Пахтачилик институтининг катта ўқитувчisi.

5. Рустам Шамсутдинов – тарих фанлари доктори, профессор, Бобур номидаги Андикон давлат университетининг кафедра мудири.

6. Абдуғани ҳожи Ҳамидов – «Эл» халкаро жамиятининг Андикон бўлими раиси.

7. Шуҳрат Мадазимов – экспедиция ҳомийларидан бўлмиш Андикон гидролиз заводининг директори, техника фанлари номзоди.

8. Орифжон Ураимов – «Чинобод» фирмасининг директори (Бу корхона ҳам ҳомийлардан эди).

9. Маҳмуджон Раҳимов – Андикон давлат тиллар институтининг проректори, инглиз тили бўйича мутахассис, таржимон.

10. Муҳаммад Содик кори Қосимов – Мовароуннахр мусулмонлар идорасининг ходими.

11. Фарруҳ Расулов – Ўзбекистон телевидениесининг Андикон вилоят бўйича мухбир-тасвиричisi.

12. Адҳамжон Исмоилов – ҳофиз, Андикон мусика билим юрти муаллими.

13. Баҳромжон Зокиржонов – ҳайдовчи.

14. Рустамжон Ҳолмирзаев – ҳайдовчи.

Албатта, экспедицияга аъзо бўлишни хоҳлаганлар кўп, лекин ҳаммасини олишнинг иложи йўқ эди. Аслида мана шу ўн тўрт кишининг ҳам қўплиги, аъзо танлашда экспедициянинг асосий мақсад ва режаларини инобатга олиш зарурлиги сафар давомида аён бўлди. Аммо барча соҳадаги дастлабки тажриба ва ихтиrolар, ҳар қандай хайрли саъй-ҳаракат ҳам камчиликдан ҳоли бўлмаслиги, аксинча, кейин такомиллашиб бориши табиий. Ахир Ўзбекистоннинг чекка

бир вилоятидан Осиё қитъасининг қарийб ярмини айланиб келишни мўлжаллаган халқаро илмий экспедициянинг сафарга чиқиши том маънода катта бир воқеа эди-да.

Зокиржон ака, гарчи геолог сифатида авваллари ҳам республика микёсидаги кўп экспедицияларда катнашган бўлса-да, бу гал кўнглида хийлагина ташвиш ва хавотир ҳам йўқ эмас эди.

– Иштиёқмандлар орасида экспедициямиз сафарини шунчаки саёхат, чет элларни кўриб келиш учун қулай имконият, деб ўйлаганлар ҳам йўқ эмас эди назаримда, – дейди Зокиржон ака ўша кунларни эслаб. – Улар йўл азоблари, иқлим, табиий шартшароитларнинг кескин ўзгаришини, биз расмий делегация сифатида эмас, эркин илмий экспедиция бўлиб йўлга чиқаётганлигимизни эътибордан четда қолдиришган эди. Яъни, боражак хорижий юртларда бизни карнай-сурнай, гуллар билан кутиб олиш ва бошқа имтиёзлар кўзда тутилмаган эди. Чегаралардан ўтиш, меҳмонхоналарга жойлашиш, кўриб, ўрганишимиз лозим бўлган тарихий обидаларга кириш учун ижозат олиш ва бошқа ташкилий масалалар билан ҳам ўзимиз шуғулланишимиз, ўзимиз ҳал этишимизга тўғри келарди. Булардан бошқа кутилмаган муаммоларга ҳам дуч келишимиз мумкин эди. Шундай муаммолар ҳали кўп юрмасимизданоқ каршимизда кўндаланг бўлишини, тўғриси, ўзимиз ҳам билмаган, ўйламаган эдик...

Экспедиция аъзолари улуғ аждодимиз қадамжоларини зиёрат қилишни Бобур Мирзо қаттиқ мухаббат кўйган ва бу мухаббати эвазига кўп ранжу балолар чекишига сабаб бўлган кўхна Самарқанду Бухородан бошладилар. Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Хўжа Ахрор Валий, Хожа Баҳовуддин Нақшбандларнинг қабрларини зиёрат этдилар.

Экспедициянинг асосий максади бобурийларга абадий ватан бўлиб қолган Ҳиндистонга бориш, уларнинг у ердаги ҳаёти, фаолияти ва қолдирган ме-

росларини ўрганиб, маълумотлар тўплаб қайтиш эди. Ҳиндистонга Афғонистон ва Покистон орқали ўтиш мумкин эди. Лекин ўша пайтда Афғонистонда сиёсий аҳвол қалтислиги, кескин жанглар бораётгани учун улар айланма йўллардан кетишга мажбур бўлишди.

Дастлаб Эронга ўтиш учун Душанбедан виза олинди. Мамлакатимиз яқиндагина мустақил бўлгани учун ҳали пойтахтимизда кўп давлатларнинг элчи-хоналари иш бошламаган эди. Бундан ташқари, экспедиция дастурида «Бобур аждодлари – темурийлар қадами етган юртларга бориш, улардан қолган тарихий ёдгорликлар ва илмий маълумотларни ўрганиш» деган банд ҳам кўзда тутилган эди.

Тўрт кун деганда Туркманистон ҳудудидан ўтиб, Божирон чегара божхонаси орқали Эрон Ислом Республикасига киришди. Ўтмишдан аёнки, бу кўхна мамлакатда кўп жангур жадаллар юз берган. Яна шу нарса ҳам маълумки, жангларнинг айримлари Бобур Мирзонинг бобокалони, Соҳибқирон Амир Темур номи билан боғлиқ. Бу муҳорабалар тарихга «Амир Темурнинг Эронзамин устига қилган икки йиллик юришлари» (1384–85-йиллар), «Амир Темурнинг Эронзамин устига қилган уч йиллик юришлари» (1386–88-йиллар) деган атамалар билан муҳрланган.

Захириддин Бобур Шайбонийхон билан тўқнашувларда мағлубиятга учраб юрган кезларида ёрдамга келган Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Шайбоний қўшинларини Марв ёнида тор-мор қилиб, Бобур Мирзога йўл очиб берган, кейинчалик унинг ўғли Ҳумоюн Мирзо ҳам Эрон шоҳи Таҳмасп хузурида бир муддат паноҳ топган.

Экспедиция аъзолари ана шу тарихий воқеалар ва далиллар изидан юриб, Машҳад, Нишопур, Сабзавор, Техрон, Ҳамадон, Табриз каби шаҳару кишлоклар орқали Туркияга етиб боришади. Қадимий ва файзли шаҳарлардан бўлмиш Кўнёда тасаввуф илмининг улкан намояндайларидан ва тарғиботчиларидан бири,

шоир, файласуф олим мавлоно Жалолиддин Румий мақбарасини зиёрат қиласылар.

Сафар дастуридан бошқа мамлакатларга мазкур давлатларнинг Анқарадаги ваколатхоналаридан виза олиш кўзда тутилган эди. Бу масаланинг ечими қийин кечиб, икки кун Туркия пойтахтида қолиб кетишади. Сурья, Иорданияга рухсат олишга муваффак бўлишгач, яна йўлга тушадилар ва 10 июнь куни Саудия Арабистони заминига қадам қўйишади.

Экспедициянинг Маккаи мұкаррамага кириб бориши бутун дунё мусулмонлари дини исломнинг бешинчи фарзи бўлмиш ҳаж зиёратини адо этиш учун йигиладиган қизғин ва жўшқин паллага тўғри келган эди. Бобур изларини тавоғ айлаш ниятида йўлга чиққанлар бу иноятни улуғ аждодимиз шарофатидан деб билдилар, Оллоҳга шукроналар келтириб, ҳаж амалларини адо этмокқа киришадилар.

— Ахир Бобурийлар тарихини ислом динидан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди-ку, — дейди Зокиржон ака.

Яна бир баҳтли тасодиф шуки, экспедиция аъзолари Маккада Тошкентдан ҳажга борган кўплаб ватандошлар, жумладан, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов билан учрашадилар. Абдулла ака Зокиржон Машрабов ва Хайриддин Султон билан, экспедициянинг бошқа аъзолари билан кўришиб, уларнинг жасоратидан ҳайратга тушади, бундай олийжаноб тадбирни мустақиллик неъмати, дея баҳолаб, ўзида йўқ қувонади, уларга куч-қувват, сабр-тоқат тилайди. Дилбар шоиrimиз ўша пайтдаги таассуротлари ва дил сўзларини кейинчалик «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида мухтасар қилиб, шундай ифодалайди: «*Маккаи мұкаррамада, Мино водийсида бўлган пайтимизда истеъоддли ёзувчи укамиз Хайриддин Султонов ва унинг андижонлик бобуршунос дўстларини кўриб қувониб кетдим. Улар улуг бобомиз Заҳириддин Мұхаммад Бобур изидан юриб, бир қанча*

мамлакатлар ҳудудида илмий-ижодий ишларни амалга ошираётган эканлар. Улар ҳам Маккада бўлиб, муқаддас ҳажс арконларини адо этиб, ҳожси бўлдилар. Сўнгра биз билан хайр-хўшилиб, автомобилларида яна йўлларида давом этдилар. Ўзбекистон тарихида бундоқ хайрли ва ўзига хос илмий сафар гоят ноёбdir. Унинг ўзи бир тарих бўлиб, кечимишишимизда ўчмас ҳарфлар билан ёзилиб қолишига ишонаман».

Чиндан ҳам, Зокиржон aka ўша кунлари ҳаж амалларини адо этиш билан бирга, экспедициянинг кеъинги сафарлари, олдиндаги мамлакатларга ижозатнома олиш ташвишлари билан ҳам банд эди.

Бошқа ҳамроҳлар Маккаи мукарраманинг «Қасри Осим» меҳмонхонасида шу азиз кунларга, Аллоҳ севимли бандаларига раво кўрадиган шундай муқаддас, табаррук зиёратгоҳларга етказганига шукр келтириб, айримлар эса ватанга қайтгач, қариндошуруғларининг иссиқ бағрида ўтказажак «Ҳожи келди» маросимларини хаёл қилиб ўтирган кунларда Зокиржон aka таржимонлар Мухаммад Содик ва Маҳмуджонларни ёнига олиб Жиддага қатнар, Покистон ва Ҳиндистонга ижозатнома олиш ташвиши билан машғул эди.

Зокиржон Машрабов кўзда тутмаган муаммо, воқеларнинг жиддийроғи, улгуржиси ҳам рўй бериб қоларди. Ҳаж арконлари адо этилгач, галдаги вазифаларни келишиб олиш учун енгилгина йиғилиш ўтказилди. Унда шерикларнинг айримлари «асосий вазифа бажарилди, энди юртга қайтаверсак ҳам бўлади», деган таклиф билдириб колди. Кела-келгунча ҳам экспедиция аъзоларининг баъзиларида йўл-йўриқ кўрсатиб, бошқалар фикрини ўз мақсадлари томон буришга интилишлар сезилган, лекин раҳбар арғамчини узун ташлаб, кўйиб берган эди. Буни ўткинчи ҳолат деб ўйлаганди. Ўша кунги машваратда юкоридаги ўртокларнинг етакчилик тизгинини маҳкам тутишга

астойдил уринаётгани маълум бўлиб қолди. Зокиржон aka чиндан ҳам аъзоларни саралашда бир оз шошганини, қолаверса, одамзотнинг тили билан дили ҳамиша ҳам бир чиқавермаслигини англади.

Ахир экспедиция дастуридаги асосий вазифа Захиридин Мухаммад Бобур ва бобурийлар изидан юриб, улар уч асрдан зиёд хукмронлик қилишган Хиндистонга ўтиш ва у юртда муайян ишларни амалга оширишдан иборатлиги сафардошларга қайтакайта тушунтирилганди-ку?!

«Жуда узокиб кетдик», «Толикдик», «Оиласиздан хавотирлана бошладик», деган важлар айтилди. Аён бўлдики, ўша, айрим... ларга Бобурнинг ҳам, Бобур экспедициясининг ҳам унчалик қизиги йўқ эди. Инчунун, юқорида зикр этилганидай, назарларида ўз миссиясини ўтаб бўлишган ва юртга қайтиш хаёли, иштиёқи билан кун санаётганлар бор эди.

– Яхши, бугунча дам олиб, нафас росттайлик. Эртагача ҳамма яна бир ўйлаб кўрсин, – деди Зокиржон aka ва шу заҳоти Жиддага жўнаб кетди. Ўзбекистон консулхонасига, «Ўзбекистон ҳаво йўллари»га учради, самолётга чипта суриштириб, битта ўрин гаплашиб қайтди.

Кейинги куни у қиска муддатлик кенгаш чакирди.

– Демак, гап бундок, – дея сўз бошлади у қатъий оҳангда. – Биз экспедицияни давом эттирамиз. Ўзбекистонга қайтмоқчи бўлганларга қаршилик йўқ, хар кимнинг ихтиёри ўзида. Қани, ким?...

Табиийки, Саудия Арабистонидан қайтвoriшнинг ҳам ўзига яраша муаммолари бор, хоҳиш билангина ниятга эришиш осон эмас эди.

– Билет масаласи... – деб ўсмокчилади етакчилик иштиёқманди овози хийла пастлаб.

– Сизга икки кун кейинга билет буюртириб келдим, – дея дадил жавоб берди раҳбар.

Бошқалар гап қўшишмади. Бетарафлар жим, тарафдорлар ҳам... Лекин Зокиржон aka қайтиш такли-

фини кўллаш ниятидагилар йўқ эмаслигини фаҳмлаб турарди.

Тўғри, экспедиция аъзолари ичида соҳадан йирок, касбу кори бўлак, дунёкараши ўзгача, боз устига, ёши ўтиброқ қолган, узок сафарга ўрганмаганлар бор эди. Лекин бир манзилни қўзлаб чиккан маҳсус экспедиция битта-яримта адашиб қўшилиб қолган одамнинг хоҳиш-иродаси билан йўлнинг ярмидан қайтиб кетавермайди-да. Ахир юртда раҳбарият, зиёлилар, жамоатчилик «кани, булар нима каромат қўрсатиб келаркин» деганлар кутишяпти!

– Биз эртага йўлга чиқамиз. Покистонга, Ҳиндистонга борамиз, кейин яна орқага қайтиб, Кветтадан Афғонистонга ўтамиз, Бобур қадамжоларини зиёрат қилиб, дастурдаги бошқа юмушларни бажаргач, Термиз орқали ватанга қайтамиз, – дея экспедиция ҳукмини эълон қилди Зокиржон ака. – Шу соатдан бошлаб, ҳар иккала ҳайдовчи ҳам факат менинг буйруғим билан юради ва тўхтайди. Хоҳламаганига жавоб, тўрт томони қибла!

– Майли, мен Каракидан учиб кетаман, ўша жойгача сизлар билан бориб олай, – деди шу ердан қайтиш даъвогари бўшашиб.

Шундагина тарафдорлари унинг ёнини олишди.

Зокиржон ака ҳам оёғини тираб туриб оладиганлардан эмас эди, майли, деди. Одамнинг юзи иссик, ҳамроҳни ёлғиз ташлаб кетиш ҳам дуруст эмас.

Бу жараён, албатта, осон кечмади, баланд-паст гаплар бўлиб ўтди. Лекин ҳарқалай, умумий битимга келинди ва Эрон худудидаги Бандар Аббосга қараб йўлга чиқилди. Зоро, уларга бу ердан, яъни Саудиядан Бирлашган Араб Амирликларига ўтишга рухсат теккан эди.

Зокиржон ака ўшанда кечиримлилик йўлини танлаб тўғри қилганига кейинчалик амин бўлди. Маккан мукаррамада уни хийла эсанкиратган ҳамсафар Ан-

дижонга қайтишгандан бир неча кун кейин хузурига келиб узр сўради. Ўзининг ноҳақлигини тан олди.

Лекин Дубай портида уларнинг тарвузи яна кўлтиқларидан тушди. Шу ердан кемага ўтириб Карабичига етиб олишлари керак эди. Лекин бандаргоҳдан Покистонга кема қатнамаслиги маълум бўлди. Эроннинг Аббос бандаргоҳи орқали ўтиб кетиш мумкин эди, бироқ у ерга фақат уч кундан кейингина чипта бор, дейишиди. Экспедиция аъзолари эса қаттиқ чарчаган эдилар, буни эшлитиб, қалбларини умидсизлик, тушкунлик ҳислари чулғаб олди. Шу ердаги бир масжид даргоҳида тўрт кун қолиб кетишиди – ишсиз, мақсадсиз, фақат кутиш, кутиб толиқиши билан тўрт кун ҳавога учди. Оламда мақсадсизликдан, фаолиятсизликдан кўра азобли нарса йўқлигига шу вақт ичидага хўп ишонч ҳосил қилдилар.

Бандар Аббос портида эса уларни бошқа бир кўнгилсизлик кутарди. Бу нохуш вазиятни экспедиция аъзоси, ёзувчи Хайриддин Султон шундай тасвирлайди: «*Соҳилга тушишимиз билан одатдаги гавголар бошланди: Ҳалил бандаргоҳида машиналаримизнинг юки бор ҳам дейилмабди, йўқ ҳам, шунинг учун маҳаллий маъмурлар дарҳол «Тойота»-ларимизни маҳсус саройга элтиб банди қилдилар. То бизнинг шахсимиз аниқланиб, «номаи аъмолимиз» ўрганилгунча машинага яқин ҳам боролмаймиз. Шундоқ устимиздаги кийим бошу, сочиқ-совунларимизни олишга ижозат бўлди, холос.*

Тагин умидсизлик, тагин тушкунлик. Яна бесамар сарғайиш...»

Умуман олганда, бир-бирига ўхшаган бундай савдолар экспедиция аъзолари бошига кўп бор тушди. Энг алам қиладигани, ёзувчи таъкидлагандек, «бесамар сарғайиш» эди. Кун ўтган сари озиқ-овқат захираларининг ҳам чўғи пасайиб борарди – ҳаммасидан ҳам шу нарса Зокиржон акани қаттиқ ташвишга со-

ларди. Ахир маблағ тугаб колса, бегона юртда кимга сарғаяди? Ким, кайси саховатпеша уларга муруват кўлларини очади? Ахир улар озчилик ҳам эмас, ўн тўрт киши-я!..

Яна, Хайдиддин Султоннинг қуийдаги хотира-рига эътибор қилинг:

«29–30 июнь. Бандар Аббос. «Амин» меҳмонхонаси.

«Золимларга ўзинг инсоф бер, Худо!»

Уч кундирки, шу илтижо тилдан тушмайди.

Уч кундирки, шу намчил бандаргоҳдан қутулиб кетолмаймиз.

Дастлаб Эрон ҳудудига ўтгандаги қийналганларимиз ҳолва экан, бу сафаргиси ниҳоятда ошиб тушди.

Бечора «Бой ота!» (яъни Зокиржон ака – К.К.).

Ҳар бири чойшабдай-чойшабдай (!) келадиган (сўзимнинг ҳеч муболагаси йўқ – сафардошларим тасдиқлашлари мумкин, чунки бутун сафаримиз тафсилотларини унутиб юборишимиш эҳтимол, аммо Бандар Аббосни ўла-ўлгунча унумтаймиз!) олтита қогозни кўтарганча шаҳарнинг у бошидан-бу бошига бўзчининг мокисидай зир югурадилар. Турли-туман идоралардаги амалдорларга имзо чектириши, муҳр бостириши учун соатлаб эланиб ўтирадилар. Бизлар эса... бандаргоҳ ташқарисидаги қуийб-ёниб ётган бостирмача тагида, қайноқ темир ўриндиқларда жиззганак бўлиб, бир муждага зор бўлиб кунни кеч қиласиз... Иссик ва бекорчиликдан силламиз қуриб, бағоят тажсанг бўла бошлидик...»

Ҳарқалай, ўшандай пайтларда Зокиржон аканинг дунёдай кенг кўнглидан нималар кечганини тасаввур қилиш мумкин! Ҳар қандай ҳолатда ҳам жавобгарлик оила бошлиғининг зиммасида туради-ку. Экспедиция раҳбарининг масъулиятини ўлчашга тошу тарози етмас. Яхшиямки, Зокиржон ака аъзоларини хорижий мамлакатларда ҳукумат бошлиқларию беш юлдузли

мехмонхоналарнинг соҳиблари қучоқ очиб кутиб туришмаганидан қайта-қайта огоҳлантириб қўйган эди. Унинг ўзи эса геологик кидиувларда кўп юргани учун йўл азоблари, сафар машакқатларини яхши билар, тоғ-тошли сўқмокларда чиникиб кетган эди.

Раҳбар зериккан, тушкунликка туша бошлаган шерикларининг рухини кўтариши, олдинда яхши кунлар борлигини айтиб, уларга далда-таскин берishi ҳам лозим эди.

Тўғри, ҳамроҳларни ҳам тушуниш керак. Уйдан чиқишганига кирк кун бўляпти. Умрида оиласи, фарзандлари бағридан бу қадар олис кетмаганлар, бунча узок ва заҳматли йўл юрмаганлар, юраклари кескин иқлим ўзгаришларига дош беролмайдиганлар бор...

Гапнинг индаллоси, янги туғилган муаммо Зоқиржон ака кутганидан ҳам жиддийроқ эди. Арабистоннинг жазирама иссиклари, ўрганилмаган иқлим, чегаралардаги тараффудлару ҳадиклар, уйқусизлик, очин-тўкин қолишилар, куни бўйи машинада силкиниб юришилар экспедициянинг айrim аъзолари рухияти ва вужудига ўз таъсирини ўтказган, ланжлик, лоҳаслик бошланган эди. Улар экспедиция етакчиси ва бошқа йўлдошлардан узр ва изн сўраб, қайтмоққа чоғланишарди. Зоқиржон ака қаттиққўл, айни вактда кўнгилчан раҳбар. Қолаверса, экспедиция мутлақо ихтиёрий-кўнгилли кишилардан иборат, зеро, илмий-ижодий сафар табиати, моҳияти ҳам шуни тақозо этади.

Шундай килиб, Эроннинг Зоҳидон шаҳрида экспедиция аъзолари иккига бўлинди – сафарни давом этирадиганлар ва она юртга қайтадиганлар. «Тойота»нинг бирида беш киши – Абдуғани ҳожи ака, Сайфиддин Турсунов, Шуҳратбек Мадазимов, Орифжон Ураимов, ҳайдовчи Рустамжон қирк кунлик ҳамсафарлар билан хайрлашгач, Андижон томон йўл олдилар. Қалблари андак дилгир бўлиб қолган тўққиз киши эса Покистонга жўнади. Зоқиржон ака

таъбири билан айтганда, жанубий Покистоннинг мураккаб ва мاشақатли чўл ва тоғлик ўлкаларидан минглаб чақирим йўл босиб, бобомиз Бобур Мирзо ва унинг авлод-аждодлари қадамжолари бўйлаб асосий мақсад-вазифаларни адо этмоққа киришдилар. Кветта, Мўлтон шаҳарларидан ўтиб, қадимий Лохурга кириб бордилар.

Маълумки, Бобур Лохурда муқим турмаган, аммо гоҳ талонда, гоҳ омонда бўлиб, кўп сиёсий ғавғоларни бошдан кечирган. Тарихий тажовузларни хўп кўрган бу мустаҳкам қалья-шаҳар узоқ даврлар бобурийларнинг асосий қароргоҳларидан бири бўлган. Бобурнинг набираси Ақбаршоҳ, чевараси Жаҳонгиршоҳ ўз замонида Ҳиндистоннинг пойтахти бўлмиш бу шаҳарда ўз шараф ва номларини асрлар оша бизнинг кунларгача олиб келган, эндиликда тарихий обидалар ва ёдгорликларга айланган иншоотлар курдиргандилар, гўзаллиги ва тарихлари бир олам мазмунга эга боғлар барпо этганлар...

«Эмбассадор» меҳмонхонасига жойлашган экспедиция аъзолари пича ҳордик чиқариб, Лохурнинг қадимий, машхур обидаларидан «Шоҳ қалья»ни кўришга ошикиб бораётганларида, зиёратгоҳни беркитишаётган эди. Ўзларини танитиб, мақсадларини айтишгач, музей ходими Нави Аҳмад тавозе билан кулфга қайта калит солди.

Бобуршуносларимиз Нави Аҳмаднинг Ўзбекистон деган мамлакатни билмаслигидан таажжубландилар, оғриндилар, бироқ йигитнинг Бобур номини эшиганидан сўнг соддадиллик ва самимият билан сўраган узрини яқдиллик билан қабул қилдилар. Нави Аҳмад «Шоҳ қалья»ни обдан кўрсатиб, унинг тарихи ва ҳовли-худуддаги хотира, ёдгорлик жойларига айланган бинолар, кўшк, айвонларни ҳафсала билан шарҳлаб берди.

«Шоҳ қалья» асли XIII асрда қурилган, аммо жангу жадаллар, тож-тахт талашишлар туфайли бир

неча бор вайрон бўлган. Бобурий Акбаршоҳ уни 1560 йили қайтадан тиклатган. Акбаршоҳнинг ўзи мана шу муazzам марказ – пойтахтда ўн беш йилга яқин бепоён Ҳиндистонни бошқарган.

Хуллас, экспедиция аъзолари «Шоҳ қалъа», Лоҳур тарих музейи ва бошқа обидаларни завқу ҳайрат ила томоша қилдилар. Покистон халқи, маданий ёдгорликларни асраш мутасаддиларининг бобурийларга бўлган ҳурмат ва эътиқодидан ғоят севиниб, фахрландилар, эндиликда дунёнинг ҳамма бурчакларидан келадиган сайёҳлар ва бошқа меҳмонлар учун муқаддас зиёратгоҳга айланган мазкур обидаларнинг Бобурнинг ўз юрти Андижонда бунёд этилмаганидан ўқиндилар, афсус чекдилар. Жаҳонгиришоҳ ва Нуржаҳон бегим мақбараларини кўриб, завқландилар, уларнинг муҳаббати ҳақидаги нақллар ва ривоятларни тинглаб мутаассир бўлдилар.

Миллий музейда танишиб қолишган Акифа хоним Маннон қизи уларда ажойиб таассурот қолдирди. Музей хоналаридан бирида оқ матога бобурийлар суратини чизаётган бу қиз бобурий маликаларга монанд соҳибжамол ва жуда дилбар, ёқимтой эди. Бир оз суҳбатдан сўнг у ҳам экспедициячиларга қизикиб қолди ва уларни ўз хонадонига таклиф этди. Андижонлик сайёҳлар ортиқча такаллуф кутмай, таклифи бажонидил қабул қилдилар.

Уларни Акифанинг катта бувиси самимий илтифот билан кутиб олди (Қизнинг ота-онаси ишда эди). Бу дилкаш, мухтарама онахон ҳам Бобур ва унинг авлодлари тарихини яхши билар, уларга ҳурмати баланд ва улардан жуда мамнун экан.

– Бобур Мирзо бизнинг юртимизга ислом нурини олиб келди. Аллоҳнинг марҳамати ва у подшоҳ туфайли биз мусулмон бўлдик. Бунинг учун Бобур Мирзодан бир умр миннатдормиз, – деди у.

Хуллас, бир ҳафта давомида Лоҳурда Бобур ва бобурийларнинг номлари билан боғлик ёдгорликлар, кутубхоналар билан яқиндан танишдилар, «Ньюс»,

«Миллат» рўзномалари таҳририятларида учрашув ва сұхбатлар курдилар, экспедиция низомида кўзда тутилган бошқа ишлар билан шуғулландилар, шу баҳона уларнинг чарчоқлари, хуморлари анча ёзилди, кайфиятлари чоғ бўлди.

Эндиgi навбат – Ҳиндистон эди. Лекин ҳинд элчиҳонасидан олинган жавоб уларнинг бошидан бир пакир муздай сув қўйиб юборгандек бўлди: Ҳиндистон ҳудудига автомобилда ўтишга рухсат йўқ экан. Зокиржон ака бундай бўлишини сира кутмаган, бу ҳақда ҳеч ким уни огоҳлантириб ҳам қўймаган эди. Мана энди Ҳиндистонга борамиз, деб босилган минглаб чакирим йўллар, бутун орзу-умидлар пучга чикиб ўтирибди. «Бир келса, ҳамма нарса қўшалок келар», деганларидай, бу ёқда – «шахсий таркиб»да ҳам муаммолар, ишқалликлар чиқа бошлаган – экспедиция аъзоларидан тўрт-беш киши қаттиқ ичбуруғдан азоб чекишарди.

Ватанга қайтишдан бошқа илож қолмади. Орқага эса факат иккита йўл бор – бири – яна келган изларидан юриш, иккинчиси – Афғонистон орқали кетиш. Орқага қайтишдан ҳамма безилларди, чунки йўл узоқ, яна ҳамма машмашаю машақкатларни, айниқса, Бандар Аббосдаги музтарликларни қайта бошдан кечиришни тасаввур килиш ҳам кийин эди. Афғонистон эса...

Жанггоҳлар оралаб...

Афғонистон уруш алансаси ичидаги тутаб ётган бир мамлакатким, унинг ҳудудидан ўтиб олиш – оловни кечиб ўтиш демак эди. Хусусан, шўролардан қўйиб, шўро давлатининг фуқароларидан аламзада бўлиб, кўзи қонга тўлиб турган одамлар «экспедиция», «Бобур» деган сўзларни англашармикин, англашни хоҳлашармикин? Улар англаган чоғда ҳам, тоғли, хатарли йўлларда дайди ўқлардан омон қолишга ким кафолат беради?

Лекин ўша ёқда бошқа бир умид шамчироғи милтиллаб кўринар ва уларга таскин берарди. Хўп, Ҳиндистонга ўтишолмади, энди Ватанга нима деб, нима олиб боришади? Ахир дастурда «Бобур қабри тупроғидан олиб келиб, Боғишамолдаги Бобурнинг рамзий қабрига қўйиши», деган банд бор эди-ку... Демак, таваккал қилиш керак. Бу таваккалга эса экспедициянинг хамма аъзолари рози бўлишлари зарур эди. Хийла мунозара ва музокаралардан кейин улар ҳам азбаройи масаланинг моҳиятини ҳис этганлари боис мойиллик билдирилар. Шундан сўнг Афғонистоннинг Покистондаги элчиҳонаси ходимларининг иккиланишлари, сиёсий вазиятнинг хавотирли эканлигини эслатишгани ҳам уларни раъйидан қайтаролмади. Хулоса ва ҳукм қатъий, бошқа мулоҳаза ва мушоҳадага ўрин йўқ эди.

Шу куни тунда Пешоварга кириб келишди. Эртасига эрталаб бу шаҳардаги афғон консулининг ижозати ва Маккан мұкараммада танишишган афғонистонлик ўзбек Ҳожи Омонуллоҳ Шамс ёрдами билан чегарадан ўтиб, Афғонистон ҳудудига қадам қўядилар. Жалолобод йўлларининг ҳар қадамида жангу жадаллар даҳшатига дуч келган сайёҳларимиз қандай ишга таваккал қилишгани, нечоғлик хатарли ҳудудга кириб қолишганини ҳис этишади, аъзои баданлари жимиirlай бошлайди. Зеро, «...теваракатрофдаги вайрона иморатлар, йўл ёқасида қалашиб ётган хисобсиз ҳарбий техника, портлатилган кўприклар, култепага айланган кентлару овуллар, пичан ва таппи босилган томлар тепасида тумшуғи йўлга қаратиб қўйилган тўп ва пулемётлар, етти яшаридан етмиш яшаригача қурол осиб олган сирли, бегона одамлар... юракка беихтиёр ваҳима соларди. Дам-бадам кетмонсоқол, тундбашара, важоҳати кўркинчли кимсалар йўлимизни тўсади, машинамиз ичига аланглаб назар солади. Қўрқянга қўш кўринар, деганларидек, ҳар бир нарса бизга шубҳали туюлади.

Гоҳ олислардан, гоҳи эса яқингинадан гүмбурлаган ўқ товуши эшитилади»¹.

Экспедиция ўша маҳалларда Гулбиддин Ҳикматёр қароргоҳи бўлиб турган Жалолободга кечга яқин кириб боради. Ана шу пайтда кулгили ҳам куйгули ғаройиб бир ҳодиса юз берадиким, у «Бобурийнома» китобида хўп кифти келтириб тасвиirlанган: «Шаҳар четига етиб келганимизда қўнгилсиз ҳодиса юз берди: шунча километрдан буён қилт этмай келаётган машинамизнинг олд ғилдирагидаги баллон ёрилиб кетди. Қоронғи туша бошлаган, атроф ҳатарнок. Апил-тапил машинадан тушдик. Бир зумда атрофимизни бир тўда одам ўради. Уларнинг ичидаги қуроллиси ҳам бор, қуролсиз ҳангоматалаби ҳам бор. Ундан-бундан сўраб, гапга тута бошладилар. Баъзилари машина деразасидан ичкарига олазарак аланглаб қўйишади. Уч-тўртта ёш-яланг йигит шундоқкина олдимизда ерга чўнқайиб наша чека бошлади. Атрофни ўткир, гуркираган хид тутиб кетди. «Аз сафари ҳаж» деган сўзнинг сеҳрли кучи таъсир килдими, бу олакуроқ оломон бизга дахл килмади. Шу пайт бамисоли мўъжиза рўй бергандек, осмондан тушдими, ердан чиқдими, лоп этиб рўпарамизда иккита хушсурат, алпелбат йигит пайдо бўлди. Иккаласининг ҳам эгнида кордек оппоқ қўйлак-иштон, устидан қора нимча кийиб олишган. Бу вактда бизнинг ҳайдовчиларимиз ғилдирак тагига домкрат қўйиб кўтараётган эди, бирдан карс этдию... домкрат синиб кетди. Ана томоша! Ҳушимиз бошимиздан учиб турган эдик, бояги икки йигит меҳрибонлик билан ҳол сўради. Кейин уларнинг бири «Хозир!» дегандек ишора килиб, йўлдан ўтиб кетаётган бир машинани тўхтатиб нимадир деди ва унга ўтириб жўнаб кетди. Ҳушқад, ҳушмўйлов иккинчи йигит биз билан гурунглашиб турди. Кўп ўтмай ҳалиги йигит ўша ма-

¹ Х.Султон. Бобурийнома, 223-б.

шинада домкрат олиб келди. Машина биздан уч-тўрт қадам нарида чироғини ёқиб турди, унинг ёруғида йигит баллонни кўз очиб юмгунча алмаштириб берди. Машинамизнинг тагига кириб, қандайдир мурватларини буаркан, оппоқ кўйлаги бир зумда қоп-қора бўлди. У эса парвойи фалак, кулимсираб турар эди. Шу пайт машинани олд томонидан жиндай кўтариб туришга тўғри келди. Зокиржон ака бошчилигига ҳаммамиз бир жону бир тан бўлиб машинага ёпишдик. «Бой ота» жаноблари буйруқ бердилар: «Қани, давайте, раз, два, взяли!» «Ҳай-ҳай, Зокиржон ака! – дедим жонҳолатда. – Бояги кўрсатмалар нима бўлди энди?!» «Э-ҳа! – деди у киши шошиб. – Кечирсинлар, приста оғзимдан чиқиб кетди...»

Вазият шу қадар нозик эдики, ҳатто кулгани ҳам журъат қила олмадик¹.

Салгина аввал Зокиржон ака «Афғонлар билан муносабатда, ўзаро сухбатда ҳам эҳтиёт бўлиш керак. Булар шўролардан аламзада, биздан барибир шубҳаланишади, оғзингиздан русча сўз чиқиб кетмасин», дея огоҳлантирган эди.

Худо етказган халоскорлар тунда юриш жуда хавфли эканлигини таъкидлашиб, меҳмонларга кечани «Сипангир» (Оқ тоғ) меҳмонхонасида ўtkазиб, аzonда йўлга чиқишни маслаҳат берадилар.

Жалолобод шаҳридаги ҳарбий касалхонага айлантирилган, у ёқдан-бу ёққа инқиллаб юришган ногирон ва ярадор аскарлар билан тўла меҳмонхонанинг ойналари синган иккита хонасида, уруш ваҳшатлари ва даҳшатларини ҳис этган ҳолда тонг оттиришга тўғри келди.

Атрофда отишма овозлари, қарсилаган товушлар... Узун ва кўзи кўр тун... Тонггача нима воқеа юз беради – Худо билади.

Зокиржон ака ҳайдовчидан ва Фарруҳнинг қимматбаҳо видеокамераларидан хавотирланиб, ма-

¹ X. Султон. «Бобурийнома», 224–225-б.

шинага чиқиб ётишга қарор қилди. Ташқари янада вахимали эди. Қани энди кўз илинса...

Шу кеча ким қандай ухлади, кимнинг қалвидан нималар кечди – факат ўзларига ва Аллоҳга аён. Раҳбарнинг қўнглида ва зиммасида эса тўқиз кишининг ҳадиги, ташвиши бор эди...

Улар эрта тонгда апил-тапил йиғиштириниб, Ко-булга жўнадилар.

Асосий қисми тоғ, адирлар, довонлардан ўтадиган йўл кимсасиз, файзсиз эди. Атрофда уруш асоратла-ри яккол сезилиб туради: автомат ва милтикларнинг ўқдан бўшаган ўқдонлари, вайрон-култепалар, ярми ёнган, қийшайиб ётган БТР ва ҳар хил русумдаги пачак юқ машиналари одамнинг юрагига вахима со-ларди.

«Тойота» шамолдек елиб пойтахтга яқинлашмок-да. Манзара бир хил: йўлнинг икки томонидаги ха-роба маҳаллалар, қишлоқлар, тунд башарали, қалин қора соқолли эркаклар, эски либослар, чодирларга ўранган аёллар, йиртиқ кийимли болалар...

Мана, ниҳоят, Кобул – Заҳириддин Мұхаммад Бобурнинг меҳру муҳаббатига сазовор бўлган тари-хий, машҳур шаҳар! Эътибор берган бўлсангиз, «Бобурнома»нинг бир неча саҳифасида Афғонистон-нинг вилоятлари, жумладан, Кобул ва унинг туманла-ри меҳр билан кўп ва хўп тасвирланади; иқлим, табиа-ти, тоғ-адирлари, чашма-булоқлари, ажойиб фасллари таърифланади. Зоро, Бобур Кобулдан айтарли ёмон-лик кўрмаган, билъакс, кўп омонлик ва рўшноликлар кўрган, бу юртда ғалаба ва омадлар нашидасини сур-ган, ҳаётининг энг қувончли ва гаштли даврлари шу жойда, ўзи яратган боғ-роғларда ўтган. Унинг суюк-ли фарзандлари Ҳумоюн, Ҳиндол, Гулбаданбегим (ва бошқа)лар шу гўзал шаҳарда таваллуд топишган. Бал-ки шу сабаблар боис, Бобур Ҳиндистондалик пайтида Андижон каби Кобулни ҳам мудом соғиниб, қўмсаб яшади, ҳатто абадий оромгоҳининг Кобулдаги ўзи

бунёд этган боғда бўлишини тилади, васият қилди... Ҳарқалай, Бобурни Кобул билан боғлаб турган ришталар бисёр ва мустаҳкам эди. Эҳтимол шунинг учун ҳам Кобул Зокиржон ака ва унинг ҳамроҳларини ўзига тортгандир...

Кобулда ҳам кўналға учун биргина макон топдилар, «Сипанзар» отлиғ бу меҳмонхона ҳам ҳарбийлар учун кароргоҳга айланган, узок-яқиндан ўқ овозлари эшитилар, Жалолободдагидан ҳам хатарлирок эди. Бино олдида ҳайбатли танклар турар, томга эса ҳар томонга қаратиб пулемётлар ўрнатилганди. Кечаги тун ҳали кўз олдиларидан кетмагани учун безиллашиб, бу ердан тезрок жўнашни хоҳлашарди.

Эрталаб эса, Зокиржон ака қисқа муддатли машварат ўтказиб, ниятини изҳор этди.

– Биродарлар, демак, ҳамонки шунча хавф-хатарни била туриб Кобулга келган эканмиз, энди бир илож топиб, Бобур бобомизнинг хоки пойини тавоф килиб, демак, унинг қабри тупроғидан олиб кетишга уриниб кўрмаймизми?

Таклиф яқдиллик билан бўлмаса-да, ҳарқалай, маъқул топилди. Чunksi, таҳликалар, жисмоний ва руҳан чарчашлар асабларни хийла таранглаштиргани туфайли ўзаро анча-мунча келишмовчиликлар, англешимовчиликлар ҳам бўлиши табиий эди.

Уларнинг ишини Парвардигор ўнглаганини қарангки, меҳмонхонада боксчи, мамлакатнинг бир неча бор чемпиони Мухаммад Али деган йигит билан танишиб коладилар. У Ўзбекистондаги, ҳатто Андижондаги мусобақаларда ҳам катнашган экан. Зокиржон ака уларни Бобур боғига бошлаб боришга алп келбатли ана шу йигитни бир амаллаб кўндиради.

«Тойота»да юриш хавфли эди, экспедиция раҳбари эски бир такси ёллаб, Собиржон Шокаримов ва Хайриддин Султонни ёнига олиб жўнади.

Боғи Бобур дарвозаси олдида уларни қуролланган сокчилар қарши олишди. Мана шунда чиндан ҳам Мухаммад Али аскотди.

Боғнинг баланд, баҳаво жойидаги Бобур мақбара-сини ҳаяжон билан, қадамларини шу азиз тупроққа етказгани учун Тангрига шукроналар келтириб зиёрат килишар экан, бобуршунос Ҳамидулла Ҳасановнинг куйидаги гапларини эсладилар:

«*Кобулга келган ҳар кимса Бобур мақбара-сини кўрмай кетмайди. Кобулликларнинг ўзлари Бобур мақбара-сини зиёратгоҳ деб биладилар. Ҳар йили Наврӯз байрамида – 21 март куни аҳоли Боги Бобурга келиб, биринчи кўчатни ўтқазади. Кобулликларнинг кўчат экиши ҳафталиги шу боғдан бошланади. Бобурга шу қадар иззат-эҳтиром кўрсатган кобулликларга балли, Бобур мақбара-сини супуриб-тозалаб турган боғбонларга балли!*»

Боғ ва мақбаранинг ҳозирги ҳолати олим тасвирлаган ва таърифлагандай эмас эди, албатта. Лекин зиёратчилар – Бобурнинг юртдошлари Афғонистонда ўн тўрт йилдан бери уруш кетаётган бўлишига қарамай, Аллоҳнинг марҳамати ва инояти билан макбарага деярли зиён етмаганини кўриб ҳайратландилар, қойил қолдилар, қабр пойида Куръон тиловат қилиб, Зокиржон aka таъбири билан айтганда, бобомиз олдидаги ўз инсоний бурчларини адо этдилар. Кейин бу завқу суурни меҳмонхонада қолишган шерикларига ҳам илинишди: ҳарбийлар билан бордилар-да, яна Мухаммад Алининг кўмаги билан таксида уларни ҳам олиб келдилар. Атрофда совук урушнинг тунд кайфияти хукмрон, лекин андижонлик сайёҳлар учун айни лаҳзалар гўё байрам, катта тантана эди. Улар кеча оқшомгина ушалмасдай бўлиб туюлган орзу-армонларининг рўёбга чиққанидан, эзгу ниятларига етганларидан ўзларида йўқ шод, гўё ғалаба суури ва ғуури билан сармаст эдилар. Айни дамларда улардан-да баҳтиёрок, улардан-да омадлироқ одам йўқ эди дунёда!

Ийиб кетган Зокиржон aka соқчи-аскарларни бисотида колган дўппи-чорсилар билан сийлади, кўмон-донга эса Андижоннинг сабзиранг тўнидан кийди-

рилди. Тұхфага жавобан аскарлар боғдаги марвартак тутдан милтиқ қүндоқлари билан қоқиб беришди.

— Демак, бобомиз эккан мана шу тутдаги ризқимиз бизни Покистондан қайтариб кепти, — деди раҳбар ҳаяжонини босолмай.

Бироқ кувонч билан ташвиш әгизак, деганларидай, меҳмонхонада уларни урушнинг рутубатли нафаси кутиб олди.

Ётоққа қайтишганида кеч кириб қолган эди. Яна вахимали, саросимали ҳолат бошланди. Кобул туни ниҳоятда қоронғи эди, бунинг устига, дераза пардаларини тортиб ётишни тайинлашди. Диққинафас бўлиб, кўзларига энди уйқу илингандага тасира-тусур отишма овозларидан уйғониб кетиши. Қайтиб ухлашолмади. Хоналардан чиқиши мумкин эмас. Қисқаси, тонг ниҳоятда қийинчилик билан оқарди...

Раҳбарнинг фикри-ёди Бобур мақбараси пойидан олинган тупроқда: уни халтачага солиб, ашёлар орасига маҳкам жойлаб қўйишганди. Ана шу бойлик гўё ваҳиманинг, кўрқинчнинг дамини кесиб тургандай эди. Шунданми, Зокиржон аканинг кўнгли хотиржам, айни чоғда табаррук хокни тезрок Бобурнинг туғилган юрти Андижонга етказиш орзусида бетоқат эди. Олдинда эса уларни Мозори Шариф, тасодифий учрашувлар, кутилмаган воқеалар кутмоқда эди.

Улар яна ҳарбий қароргохга тўғри келдилар: «Мозори Шариф» меҳмонхонасида Афғонистон шимолий вилоятлари ислом ҳаракатининг идораси жойлашган эди. Бу ерда ўзбекистонлик меҳмонларни иш бошқарувчи Мухаммад Наби қабул қиласи, унинг воситаси ила ҳаракатининг Мозори Шариф бўлими раҳбари Элмурод Арғун, умуман шимолий Афғонистон раҳбарлари Озодбек, генерал Абдурашид Дўстим ва бошқа масъул шахслар билан танишадилар, мулоқотда бўладилар. Мезбонлар Мозори Шариф аҳлининг вакилларини тўплашиб, экспедиция аъзолари билан учрашув уюштириб беришади. Йиғинда Зокиржон ака ва бошқалар Ўзбекистоннинг

янги хаёти, мамлакатимизнинг мустақилликка эришгани, ҳурриятга чиққан ҳалқимизнинг кўтаринки кайфияти, Истиқлол шароғати билан вужудга келган Бобур ҳалқаро экспедициясининг шу пайтгача босиб ўтган йўллари ва фаолияти, бундан кейинги режалари хусусида гапириб, саволларга жавоб бердилар, Афғонистондаги мусулмон ҳалқларига тинчлик хотиржамлик соғинишларини изхор килдилар. Ўз навбатида мезбонлар меҳмонлар шаънига илиқ сўзлар айтишиб, уларни ҳуррият билан муборакбод этдилар, ёш, озод Ўзбекистон давлатининг келажагига ишонч билдириб, омад ва ривож тиладилар, якдиллик билдирилар.

Мулоқот ниҳоясида Зокиржон aka генерал Абдурашид Дўстимга афғон урушида асир тушган ёки бедарак йўқолган ўзбекистонлик 44 нафар аскарнинг рўйхатини топширди. Элчига ўлим йўқ. Генерал бу илтимосни бажонидил қабул қилди, бегуноҳ жабрдийда ўзбек йигитлари тақдири билан шуғулланиб, улар ҳақидаги маълумотларни мумкин қадар аниклаштиришга ва бу ҳақда қайси бир йўл билан Ўзбекистонга хабар етказишга ваъда берди. Совға, тухфалар алмашинди.

Ўзбек тилида чиқадиган «Юлдуз» ҳафталиқ газетаси, маҳаллий телевидениенинг журналист-ходимлари билан бўлган учрашув ҳам экспедиция аъзолари қалбida унутилмас хотира сифатида муҳрланди. Чунки зиёлиларда, ижодкорларда бир-бирларининг дунёқарашларига, яшаш тарзлари ва иш услубларига, ўзаро ижодий ҳамкорликка кизикиш кучли бўлади.

Ҳафтанома муҳаррири Абдулло Руин эса билимдон киши бўлиб, айникса, Бобур Мирзони, хусусан, унинг Афғонистондаги ҳаётини яхши биларди. Бу эса бобурпастларни бир-бирига янада яқинлаштириб, ҳамсұхбатларнинг қулфи-дилини очиб юборди. Шунингдек, муҳаррирнинг гап орасида Бобур номи билан боғлиқ обидаларнинг таъмирга мухтожлиги

ҳақида ўкиниб айтган фикрлари ҳам Зокиржон ака ва унинг шерикларида бу бобурпарвар инсонга нисбатан меҳр уйғотди.

Меҳмонлар шарафига уюштирилган зиёфат эса экспедиция аъзоларининг чарчоклари ва хуморларини ёзиб юборди. Адҳамжон Исмоилов ажойиб кўшиклар куйлади. Маҳаллий телевидение ҳам Адҳамжоннинг ашулаларини ёзиб олди. Дарвоке, ҳофизнинг оҳанрабо наволари бошқалар учунгина эмас, ҳамсафарлар учун ҳам ҳаёт озиғи бўлиб, йўл бўйи ташвишу маҳзунликларга чулғанган кўнгиллар чигилини ёзиб дилхушлик баҳш этиб келмоқда эди.

Хуллас, экспедиция аъзолари ташвишу ҳадиклар билан бошланган Афғонистон сафаридан кўп хушнуд ва масрур бўлдилар, хавфу хатар остида Бобур Мирзо қабридан олинган табаррук тупрокни бағирларига босиб, музafferона бир кайфиятда ватанга кайтдилар.

Ватан эса ўз фарзандлари ташрифига мунтазир эди. Машхур Ҳайратон кўпригидан ўтишиб, Сурхондарёнинг Жарқўрғонига, ундан Кўконга етиб келишганида 14 июлнинг туни эди. Эрталаб Зокиржон ака Андижонга сим қоқиб, вилоят раҳбарларига ҳабар берди. Нонуштадан сўнг йўлга тушишди ва соат ўн бирларда Андижон шаҳридан Олтинкўл туманига кетаверишдаги чорраҳа майдонига етиб келишди. Уларни ҳамюрлар карнай-сурнай, нон-туз билан карши олдилар.

Биз, яъни шаҳар аҳолисининг вакиллари, адабий жамоатчилик, зиёлилар қаҳрамонларимизни «Арк ичи»да, Бобур номидаги Адабиёт ва санъат музейи ҳовлисида кутмоқда эдик.

Бу ерда ҳам карнай-сурнай садолари экспедициянинг юртга қайтгани ҳақидаги шодиёна хабарни бутун вилоятга таратмоқда эди.

Ниҳоят улар чоғроқ, шарқона нақшли дарвозадан қаторлашиб кириб келишди. Музей ҳовлиси ва

кўчаларга одам сиғмасди. Сайёҳлар йиғилганларнинг бир қисми – шундок яқинда турганлар билан бағирлашиб чиқишгунча хийла фурсат ўтди. Бу вактда хонанда ва созандаларимиз дийдорлашув, баҳтиёрлик нағмаларини хониш қилиб турдилар. Сўнг катта митинг бўлди. Вилоят ҳокимининг биринчи ўринбосари, Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейини ўtkазиш комиссияси раиси Баҳодир Тешабоев, вилоят бош имом-хатиби Абдулатиф кори ва камина экспедиция аъзоларини Андижон заминига эсон-омон етиб келишгани билан кутлаб, юртдошларнинг соғинч ва тилакларини изҳор айладик.

Зокиржон ака ўз сўзида аввало ана шу фаҳр ва миннатдорлик туйғуларини баён этиб, чет мамлакатларда кўрган-кечиргандар, экспедиция дастури ижроси жараёнидаги илк муваффақиятлар ҳакида ҳисобот берар экан, жумладан, шундай деди:

– Мен яна шу билан гуурурландимки, кайси хорижий киши билан гаплашсак, Беруний, Улуғбек, Навоий, Бобур, Имом Бухорий деган номларни эшигтгач, юзлари ёришади, лабларида табассум пайдо бўлади. Демак, биз шундай улуғларимизнинг иззатини аввали ўзимиз жойига кўйсак, уларни ўзимиз ўрганиб-ўқисак, демак, ўзбек миллатининг қадрини янада юксалтирган бўламиз, деган хulosага келдим...

Бобур Мирзонинг Кобул шаҳридаги қабр-мақбрасидан олинган тупроқ ҳақидаги гап йиғилганларнинг олқиши садолари билан муборакбод этилди, кўпларнинг миҷжаларига ёш қалкиб чиқди.

Ушбу тантаналарнинг акс-садоси Андижонда гўё бир неча кунгача янграб турди. Зеро, бу ҳаяжон ва тўлқинланишлар, шубҳасиз, Амир Темур ва темурийлар, Бобур Мирзо ва бобурийлар, бошқа улуғ боболаримиз хотирасига билдирилган эҳтиром, авваллари эркин изҳор қилолмаган меҳр-муҳаббатимиз ифодаси эди.

Ўз таркибига маънавият фидойиларини бирлаштирган Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция-

нинг узоқ – қарийб икки ой давом этган, 18 минг чақиримли, мاشаққатли биринчи сафари ана шундай якунланди. Олдинда эса ҳали жуда кўп сафарлар бор эди...

Рамзий қабр

«Бобур изидан» халқаро илмий экспедициясининг хорижий мамлакатларга сафари мустакил Ўзбекистон маданий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди. Матбуот, радио ва телевидениеда ижодий сафар самарала-ри ва аҳамияти ҳақида мақолалар, сұхбатлар эълон қилинди, кўрсатувлар намойиш этилиб, экспедиция раҳбари ва аъзоларининг ҳисоботлари, хотиралари босилиб чиқди. Тележурналист ва тасвиричи Фаррух Расулов тайёрлаган уч қисмли «Бобур изидан» видеофильми халқимизда катта қизиқиш уйғотди, Захириддин Мухаммад Бобур ва бобурийларнинг зиддиятларга тўла ҳаётлари ҳақидаги маълумотларни янги далиллар билан бойитди. Олий ўкув юртла-ри, турли маданий муассасалар ва корхоналарда са-фар қатнашчилари билан уюштирилган учрашувлар, мулоқотлар қизғин ва ҳаяжонли ўтди.

Мазкур воқеалар Бобур таваллудининг 510 йилли-гига тайёргарликнинг янада жонланишига катта турт-ки берди. Жумладан, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшма-сининг камина раҳбар бўлган Андижон бўлими ви-лоят ҳокимлигининг розилиги билан «Анда жоним менинг» деган китобни тайёрламоққа киришди. Унда андижонлик ижодкорларнинг Бобур Мирзо ҳақидаги асарлари жамланганди.

Фақат бир нарсадан Зокиржон аканинг кўнгли ғаш эди. Бобур Мирзонинг Кобулдаги қабридан олиб келинган тупроқ, мана, қарийб уч ойки, унинг иш кабинетида ҳокисор бўлиб ётарди. Габаррук ҳок-нинг «жойи» борасида айрим раҳбарлар билан бир фикрга келиш чўзилиб кетди. Баъзилар тупрокни

«Бобур ва жаҳон маданияти» музейига экспонат сифатида қўйиш керак, дейишарди. Зокиржон аканинг нияти эса бутунлай бошка эди. Бобур боғида худди Кобулдаги мақбара кўринишида қабр-мақбара куриш режалаштирилган-ку. Тупроқ ана шу рамзий қабрга «дафн этилиши» ва узок-яқиндан келадиган меҳмонлар учун Бобур Мирзо руҳига Қуръон тиловат қилинадиган зиёратгоҳ жой бўлиб қолиши зарур. Ахир, мақсад ҳам шу эди-ку!..

Охири Машрабов вилоят Кенгаши раисининг ўринbosари Олимжон Комилжонов хузурига кирди ва гапни индаллосидан бошлади, яъни:

– Нахотки, Бобур Мирзо қабри тупроғини унинг она ватани Андижон заминига қўйиш шунчалик мушкул бўлса?! – деди бир оз қизишиб.

– Бўлди, мен тегишли одамлар билан келишаман, индинга «дафн» этамиз, тайёргарлик кўраверинг, – деди ўринbosар ҳам дангаллик билан.

Шундай килиб, 1992 йил 10 октябрь куни вилоятда тарихий воқеа амалга оширилди. Зокиржон аканинг таклифига кўра Боғишамолнинг Андижон шаҳри билан юзма-юз киршовига – Бобур рамзий қабр-мақбарасини бунёд этиш режалаштирилган жойга шаҳар меҳнаткашларининг вакиллари, оқсоқоллар, зиёлилар, илм, ижод аҳли иштирокида экспедиция аъзолари таҳликали жанглар бораётган Кобулдаги Бобур қабридан олиб келишган тупроқ кўйилди, яъни Бобур Мирзо рамзан ўз юрти бағрига, Андижонни сўнгги бор тарк этиб кетаётиб, ота масканига ўқинч ва зорлик билан термулиб қараган супага «дафн» этилди.

Зокиржон ака билан Собиржон Шокаримов тупроқ солинган, устига баҳмал мато ёпилган қутичани «лаҳад»га кўйишгунча халқ атрофлардаги курси ва ўтиргичларда сукут саклаб ўтирди. Дастлабки тупроқни ёши улуғ оқсоқоллар тортди, кейин бошқалар, камина... Ёнимда менга доимий маслакдош, ҳамфикр, ҳамроз бўлган шоир Фозил Эмин

хам тупрок тортаётган эди, унинг киприклари намдан йилтираётганини кўрдиму, бирдан ўзимнинг хам кўнглим тўлиқиб келаётганини пайқаб қолдим. Менинг наздимда Бобур Мирзо энди, илк бор дафн этилаётгандек эди, шунданми, ҳазин, мунглиғ бир туйғулар юрагимни дилгир қилиб юборган эди.

Вилоят ҳокими К. Холмирзаев, Девонабой масжиди имом-хатиби Абдулатиф кори, Зокиржон ака ва бошқалар Бобур шахсияти, Богишамолнинг келажаги – Бобур истироҳат боғи ҳақида, у ерда қад кўтаражак Бобур ҳайкали, Арк дарвозаси, мозийгоҳ ва бошқалар тўғрисида гапирдилар.

Куръон оятларидан тиловат қилиниб, Бобур ва бобурийлар, барча темурийлар руҳига, ҳамма ўтган улуғлар ҳақига бағишиланди. Кейин шу муносабат билан Бобур хотирасига атаб эҳсон оши тортилди.

Яна Ҳиндистон орзуси

Экспедициянинг бош мақсадларидан бири Бобур ва бобурийлар уч асрдан зиёд ҳукмронлик қилган Ҳиндистонга ўтиб, буюк бобокалонларимизнинг бегона мамлакат тарихида мислсиз аҳамият касб этган фаолиятлари, бепоён давлатни идора этиш тажрибаларини, улар қурган, яратган тарихий, ўлмас обидалар, маданий мерослари, шахсий ҳаётларига оид тафсилотларни ўрганиб қайтишдан иборат эди. Шунинг учун биринчи сафар қанчалик сермашақкат, серзахмат ўтган бўлмасин, экспедиция раҳбари Ҳиндистон орзусидан воз кечмас, кеча билмас эди.

Хўш, Бобурнинг ўзи Ҳиндистонни осонликча забт этибдими? Унинг даври, замонида Ҳиндистон билан Кобул ўртасида доимий қатнаган одамлар асфальт йўлларда, автобусларнинг юмшоқ ўриндикларида мизғиб бориб келишармиди?.. Катта мақсадли олис сафарларнинг ўзига яраша қийинчиликлари ҳам бўлади-да. Бир чўқкини забт этишга аҳд қилган

альпинист то ниятига етмагунча, қайта-қайта токқа тирмашаверади.

Хуллас, бир-икки ойлик хордик давридан кейинок, экспедиция раҳбари яна зимдан харакат бошлади. (Ха, одатда, Зокиржон ака бир ишнинг етмиш-саксон фоизи ҳал бўлиб, масала анча ойдинлашмагунча бирорларга овоза қилмайди – шунаقا «ичидан пишган» одам).

Тўғрироғи, Бобурнинг ҳар қадамда отишмалар юракка таҳлика солиб турган жанггоҳ – Кобул шахридаги қабр-мақбараси ёнбағридан олиб келинган табаррук тупрокни «дафн этиш» маросими, бу маросимга ҳалқ ва вилоят раҳбари ятингизниг эътибори, жамоатчиликнинг экспедиция фаолиятига берган юкори баҳоси Зокиржон акани тўлқинлантириб, илҳомлантириб юборган эди. Ўша жойда, ўша куни у нияти, тутган йўли ҳақ, манзур ва зарурлигига яна бир карра ишонч ҳосил қилди, ўзида янги куч, шижоат туғилаётганини, кўнгил уммонининг янги орзулар билан тўлаётганини туди.

«Бобур Мирзо каби барибир сени забт этаман, эй олис Ҳиндистон!» деди хаёлан ва тайёргарликни бошлаб юборди. Тараддузднинг ибтидоси юкори ташкилотларнинг розилиги, босиб ўтилажак хорижий мамлакатлар элчиноналарининг муҳри босилган ижозатномалари эди! Пойтахт билан Андижон оралиғидаги қарийб тўрт юз чакиримли масофани гоҳ автоуловда, гоҳ самолётда неча марта босиб ўтди – Зокиржон ака охири ҳисобламай ҳам қўйди. Ҳарқалай, сал кам беш ойда сафар тадориклари, аъзолар таркиби таҳт бўлди; бу гал рўйхат, ўтган галги тажрибалардан келиб чиқиб, ихчамроқ тузилди ва мумкин қадар экспедиция табиати инобатга олинди:

1. Зокиржон Машрабов.
2. Тарихчи олим Сайфиддин Жалилов.
3. Шоир, Бўз педагогика билим юрти директори Тўлан Низом.

4. Тарихчи ва журналист Собиржон Шокаримов.
5. Ҳиндшунос ва таржимон Аҳмаджон Қосимов.
6. Тележурналист ва тасвирчи Фаррух Расулов.
7. Ҳайдовчи.

28 ноябрь, шанба куни кузатув маросими ўтказилди. Экспедицияга оқ йўл тиланди, эзгу истаклар изхор этилди. Оқсоқоллар фотиҳа бердилар.

Қадрдон «Тойота»ни яна Ҳиндистонга қараб сурдилар. Манзил узоқ! Шунинг учун бу гал айланиб ўтиш тактикасидан воз кечиб, хатарлироқ эса-да, ҳар нечук таниш бўлиб қолган яқин йўл – Афғонистон орқали кетиш режалаштирилган эди.

Икки кундан сўнг Мозори Шариф миноралири кўзга чалинди. Афсуски, ўтган галги ошнобиродарлар уларни шодиёна рухда кутиб олишолмади. Экспедиция айнан ана шу юрга етиб борганида Ҳиндистоннинг Айодҳа шаҳрида мусулмонлар билан ҳиндлар ўртасида низо чиқиб, мамлакатдаги сиёсий баркарорликка катта путур етказган эди.

Шу боис экспедиция фурсатни бекор ўтказмай, Шимолий Афғонистондаги маданий ёдгорликлар билан танишувга киришди. Зиёратни Мозори Шарифдаги Ҳазрати Алининг муazzам мақбараси – «Равзай муборак»дан бошлидилар. Кейин Балхга йўл олишиди. Бу кўхна шаҳарнинг иккинчи карра шуҳрат топиши ватандошимиз, оташнафас шоир Бобораҳим Машраб номи билан боғлиқлиги маълум.

Ўтган галги сафар чоғида вазият тақозо этмаганилиги ва бошқа сабаблар боис, дунё кезиб, охир диний мутаассиблар тазиики билан шу юртда фарёд урганча дорулбакога риҳлат қилган жабрдийда ва аламдийда Машрабнинг Ишқамиш қишлоғидаги қабригача етиб бориши экспедиция аъзоларига насиб этмаган эди. Шоир қабр-мақбарасининг зиёрати мунглик бир таассурот қолдириди. Мақбара ачинарли ахволда эди.

Кейин аввалги сафар чоғида танишган Абдурашид Дўстим билан учрашиш ниятида Шибирғонга

жўнадилар. Йўлларда назорат кучли эди. Бобур номи уларни ана шундай нуқталардан осон олиб ўтди. Генералнинг отаси Ризо ҳожи Раимбой, укаси Қодиржон, шоир Муҳаммад Яхё Ҳафизийлар билан Бобур Мирзо ва унинг авлод-аждодлари ҳақида кизғин сұхбатлар қурилди.

Мозори Шарифда яна бир ўзбек генерали Сирожиддиннинг қароргоҳида бобуршунос олимлар, шоирлар, ҳарбий-сиёсий раҳбарлар билан учрашув бўлди. Бу кутилмаган, эсда қоларли анжуманда Туркистон тарихи, ўзбек ва афғон халқлари дўстлиги борасида гап кетди. Шу ерда Бобур Мирзонинг андижонлик ватандошлари Соҳибқирон Амир Темур ва Бобур давлатларининг байроқларини кўришга, уларнинг фото нусхаларини, Амир Темур тўғрисида янги чоп этилган нодир китобни қўлга киритишга мұяссар бўлдилар.

«Юлдуз» газетаси таҳририятидаги учрашувда ҳам сўз, шубҳасиз, ўзбек ва афғон халқлари тарихини уйғулаштириб турувчи буюк алломалар – Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий, Захириддин Бобур, Бобораҳим Машрабларнинг мураккаб, мاشаққатли хаёти, ўлмас мерослари хусусида борди.

Зокиржон ака, иншоаллоҳ, афғон заминидаги кирғинбаротлар барҳам топган рўшноли кунларда Бобур номидаги халқаро хайрия жамғармаси учун улуғ боболаримизнинг қабр-мақбараларини таъмирилаш имкони туғилишига умид билдириди.

Мезбонлар «Юлдуз» газетасининг таниқли адабимиз Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар довони» романларидан парчалар эълон қилинган сонларини ҳадя этдилар.

«Мозори Шариф» меҳмонхонасида экспедиция аъзолари билан танишиш, дийдорлашиш иштиёқидаги яна бир гурух афғонистонлик зиёлилар билан мулоқот бўлиб ўтди. Шарифа хоним Ёрқин, Муҳаммад Яхё Ҳафизий, Муҳаммад Назир, Ҳалим Ёрқин, Абдулғаффор Баёний, бизнинг Тўлан Низом,

Сайфиддин Жалилов, Собиржон Шокаримов каби шоир, тарихчи олимларнинг ижодий мусоҳабалари, мушоиралари мавзуи кенг ва ранг-баранг бўлди: Ўзбекистон ва қадимий Туркистон халкларининг умумий тарихи, миллат, тил, урф-одатлар, ҳаёт ва меҳнат тарзларидағи муштараклик ва ўзига хос жиҳатлар, Бобур Мирзо ва бобурийлар...

Шу куни кечки пайт Мозори Шариф телевидение-сида экспедиция аъзоларининг чиқиши уюштирилди. Улар сафарнинг мақсад ва вазифалари, мустакил Ўзбекистоннинг истиқлол тамойиллари, маънавиятимиз, қадриятларимизни тиклаш борасида амалга оширилаётган эзгу ишлар хусусида гапиришиб, ўзларига кўрсатилаётган самимий ҳурмат, иззат-икром учун афғонистонлик дўстларга миннатдорчилик изхор этдилар, уларга тинчлик, омонлик тиладилар.

Энди орқага қайтишдек залворли бир юк Зокиржон аканинг елкасидан босиб келмоқда эди. У Ҳиндистон орзуси рўёбга чиқмаётганидан ғоят афсусда эди. Лекин Хайриддин Султон такрор-такрор қайд этгани каби «Ал-абд йудаббир ва Аллоҳ ўқаддир» («Банда тадбир қиласи, Аллоҳ тақдир қиласи») – яъниким, кисмат Бобур номидаги ҳалқаро илмий экспедиция аъзолари пешанасига Ҳинд сари юзланишнинг иккинчи дафъасида ҳам «армон» дейилмиш бир қалимани битган бўлса, на илож!

Аммо Зокиржон ака таваккал қилиб Тошкент орқали Дехлига самолётда учишни кўнглидан ўтказиб, Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Рамеш Чандрага сўнгги илинж билан кўнғироқ қилди. Лекин элчи жаноблари ҳам бу хайрли сафарни мазкур мамлакатда вазият бир қадар баркарорлашгунча тўхтатиб туриш маъқул, ахир, эзгуликнинг кечи йўқ-ку, деган мулоҳазани билдириди.

Шу тариқа Бобур Мирзо каби Бобур илмий экспедицияси иккинчи бора ҳам Ҳиндистонни «забт» этолмай, қайтмоқка мажбур бўлди. Ахир, Бобур ҳам мазкур мамлакатни бешинчи юришида ишғол қилган-ку.

Сабоқ ва янги аҳдлар

Зокиржон ака келгуси ишларни янада пухта режалаштириш, кўламни кенгайтириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар белгилаш заруратини ҳис этди. Шу мақсадда 1993 йилнинг февралида, Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллуд куни муносабати билан жамғарма раёсатининг йиглишини Тошкентда ўtkазишга қарор қилди. Анжуманга раёсат аъзолари, бобуршунос олим ва адиллар – Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров, истеъодли ёзувчи Хайриддин Султонов ва бошқалар таклиф этилди. Кўрилган масалаларнинг муҳим ва долзарблигини инобатга олиб, мазкур йигин баёнини тўлароқ кельтиришни лозим топдик. Кун тартибидаги масалалар Бобур номидаги Халқаро илмий экспедициянинг чет эл сафарлари ҳакида ҳисобот, Бобур таваллудининг 510 йиллиги муносабати билан Андижонда халқаро илмий конференция ўtkазиш, жамғарманинг Бобур номидаги халқаро мукофотларини таъсис этиш ва бошқалар эди.

Биринчи масала юзасидан жамғарма раиси, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция раҳбари Зокиржон Машрабов экспедициянинг Бобур ва унинг авлод-аждодлари изидан чет мамлакатларга қилган икки бор сафари, олиб борилган илмий-ижодий ишлар, тўпланган манба-материаллар ҳакида батафсил ахборот берди.

Иккинчи масала юзасидан Раёсат аъзоси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодировнинг таклифи тингланди. Нотиқ Бобурнинг ҳаёти, у яшаган давр, унинг илмий-адабий меросини янада чуқурроқ ўрганиш ҳамда буюк ватандошимиз номини халқаро миқёсда тарғиб қилиш учун Бобур ҳакидаги энг яхши илмий, бадиий, санъат асаллари учун Бобур номидаги халқаро мукофотларни таъсис этиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлади.

Учинчи масала юзасидан Андижон вилояти ҳокимининг муовини, Ўзбекистон Фанлар Академияси мухбир аъзоси Акмал Қосимовнинг ахбороти тингланди. Маърузачи Бобур Мирзо таваллудига 510 йил тўлиши муносабати билан республика ҳукуматининг маҳсус қарорига биноан Андижонда ўтказиш кўзда тутилган ҳалқаро илмий конференция муддати, мазкур анжуман билан боғлиқ ташкилий масалалар ҳақида тўхталди.

Тўртинчи масала – яъни, Жамғарма тасарруфига ўтказилиб, Бобур номини бериш мўлжалланаётган Боғишимол миллий истироҳат боғида юбилейга тайёргарлик ишлари қандай бораётганлиги, Бобур ҳақида яратилаётган адабий, илмий асарларга ҳомийлик қилиш, уларни тарқатиш ва тарғиб этишда яқиндан кўмак бериш хусусида Зокиржон Машрабовнинг қисқача ахбороти эшитилди.

Мунозарада раёсат аъзоларидан С. Жалилов, Х. Султонов, А.Фозилов ва бошқалар сўзга чиқдилар.

Маърузачилар ҳамда муҳокама иштирокчилари-нинг фикр-мулоҳазаларини атрофлича ўрганиб чиқиб, раёсат Бобур номидаги Ҳалқаро илмий экспедициянинг чет эл сафарлари, хусусан, унинг 1992 йилги фаолиятини маъқуллаш, экспедиция жараёнida Бобур ва унинг аждод-авлодлари ҳақида тўпланган илмий-адабий маълумотлар, хужжатлар, китоблар ва суратлар, матбуот, радио-телевидение орқали эълон килинган манба-материаллар, кино тасмаларини илмий асосда ўрганиш учун экспедиция мулки сифатида жамғарма қошида саклашни тавсия қилиш, экспедициянинг 1993 йилга мўлжалланган Ҳиндистон сафари режасини тасдиқлаш, Ўзбекистон ҳукуматининг Бобур таваллудининг 510 йиллиги муносабати билан Андижонда ҳалқаро илмий конференция ўтказиш ҳақидаги қарори ижро учун фаолият дастури сифатида қабул қилиниб, мазкур тадбирни Андижон вилоят ҳокимлиги, Ўзбекистон Фанлар академияси ва Бобур

номидаги Халқаро жамоат хайрия жамғармаси томонидан 1993 йил июль-август ойларида амалга ошириш, жамғарма раёсатига конференция ўтказилиши билан боғлиқ тадбирлар режасини ишлаб чиқиши, таклиф қилинадиган олимлар рўйхатини тузиш вазифасини топшириш ҳакида карор қабул қилди. Ҳужжатда, шунингдек, Бобур Мирзо ҳаёти, у яшаган давр, унинг илмий-адабий меросини янада чукуррок ўрганиш ҳамда буюк ватандошимиз номини халқаро миқёсда тарғиб қилиш мақсадида Бобур ҳақидаги энг яхши илмий, бадиий ва санъат асарлари учун жамғарманинг Бобур номидаги халқаро мукофотларини таъсис этиш, Бобур таваллудига атаб чоп этишга тайёрланаётган «Бобур девони», Азиз Қаюмовнинг «Бобур» рисоласи, «Шарқ машъали» журналининг маҳсус сони, Х.Султоновнинг «Бобурнинг тушлари» китоби, «Бобурнома»нинг тўлдирилган янги нашри, Бобур плакати ва бошқа нашрларни чоп этиш, тарқатиш ва тарғиб қилишга имкон доирасида ҳомийлик ёрдами кўрсатиш каби масалалар ҳам акс этган эди.

Йигилиш баёни ва раёсат қарорини дастлаб ўқиган одамга белгиланган тадбирлар давлат тасаруфида бўлмаган хайрия ташкилоти учун нореал, муболағавор туюлиши шубҳасиз. Чиндан ҳам, вазифалар бағоят серқирра, залворли ва масъулиятталаб. Фақат ташкилий томонларигина эмас, молиявий жиҳатлари ҳам анча-мунча маблағ талаб қилиши аён. Аммо жамғарма раиси ўз кучи, имкониятларини чамаламай кураш майдонига чиқмайдиган полвон каби, натижага ишонч ҳосил қилмай туриб мақсадни қўзламасди. Тўғри, унинг таваккалчилиги бор, лекин бу таваккалчилик ҳам унинг ғаройиб ҳодисаларга бой, жўшқин умри давомида кўп бора ўзини оқлаган, Зокиржон акани доғда колдирмаган. Қолаверса, юқори мансабларда ишлаб, катта ва салобатли дастурлар асосида фаолият кўрсатиб кел-

ган одам майда ишлар доирасида ўралашиб юриши ни ўзига эп кўрмасди ҳам. Боз устига, Захириддин Мухаммад Бобурдек дунё миқёсидаги улкан тарихий шахснинг асрлардан асрларга ўтган сари салобат касб этиб, жаҳон эътиборини ўзига қўпроқ жалб килаётган бой ва ранг-баранг тарихий, бадиий, меъморий мероси, сабокларга бой ҳаёти шундок залворли режа ва дастурлар тузишни тақозо этарди.

* * *

Зокиржон аканинг озурда кўнглини ўзи ният килган эзгу ишлар машъала бўлиб ёритдию, у янги орзулар оғушида яшай бошлади. Мустақил Ўзбекистон хукуматининг Ватанга, тилга, урф-одатларимизга, қадриятларимизга эътиборининг бир ёркин мисоли ўлароқ, Андижонда Захириддин Мухаммад Бобур тавалудининг 510 йиллик юбилейига тайёргарлик жонланиб кетган эди. Шу муносабат билан ниҳоят, вилоят ҳокимлиги 300 гектарлик Боғишамол дам олиш мавзенини Бобур миллий боғига айлантириш тўғрисида қарор чиқарди. Боғда курилажак иншоотлар, Бобур Мирзо ҳайкаллари лойиҳаси ишлаб чиқилган, бу лойиҳаларни амалга оширишнинг асосий назоратчилиги, мутасаддилиги ўз таклифи ва ташаббусига кўра Бобур фонди раҳбарига топширилган эди. Аслида Боғишамолда Бобур номида маданият ва истироҳат боғи ва зиёратгоҳ барпо этиш фикрини каттиқ туриб ҳимоя килган ҳам Зокиржон aka эди! Зеро, унинг катта бир алами, армони бор эди. Бир вақтлар Ҳиндистон отаси, Бобур Мирзога «дилбар шахс» дея баҳо берган улуғ арбоб Жавоҳарлаъл Неру Ўзбекистонга ташриф буюрган чоғида Бобур туғилган, униб-ўсган шахарни бир кўрсам, деганда, улкан бир мамлакат раҳбарига, Бобур муҳлисига кўрсатишга арзийдиган, дикқатга сазовор бирон-бир жой, тарихий иншоот ё бошқа бир ёдгорлик йўклиги боис Андижонга олиб келишолмаган эди. Зокиржон aka афсус билан мана шу воқеани

кўп эсларди. Шу гап ёдига тушса, ғуури поймол этилгандай, нафсонияти оғриб, изтироб чекарди. Бобур боғи ва шаҳар марказидаги ишлар ана шу «поймол этилган» ғуурини қайта тиклаши, унинг Андижонига шон-шараф келтирмоғи лозим эди. Жумладан, шаҳарнинг марказий хиёбонида Бобур Мирзонинг отлиқ ҳайкали, Бобур боғида эса яна бир шоирона ҳайкали, Арк дарвозаси, рамзий қабр-мақбараси, «Бобур ва жаҳон маданияти» деб номланажак мозийгоҳ, чоғроқ бир масжид бунёд этиш кўзда тутилганди. Ушбу мажмуудаги қабр-мақбара тарҳи шаклан Бобурнинг Кобул шаҳридаги қабр-мақбарасидан нусха олиб чизилган эди, зеро ҳар иккала боғнинг кўп жиҳатдан муштараклиги Зокиржон акада ана шундай тарҳ яратиш фикрини уйғотган эди. Бу муштараклик, аввалио, табиат манзараларининг сўлимлиги, об-ҳавоси, иқлимларнинг мўътадиллиги, мақбара учун танланган адир қиршовларининг ўхшашлигига эди. Айни мана шу монандликнинг ўзи Зокиржон акага алоҳида қайфият, шижаот бағишлиарди, бу жойнинг келгусида Ўзбекистоннинг узоқ-яқин шаҳар-қишлоқларидан, хорижий юртлардан вилоятимизга меҳмон бўлиб келувчилар учун муқаддас бир зиёратгоҳга айланишига ишонарди. Бу умид ва ишонч эса уни шошилишга ундарди.

Ҳиндистоннинг мамлакатимиздаги Фавқулодда ва муҳтор элчиси Делип Мехта жаноблари рафиқаси ва кизи билан Андижонга қадам ранжида қилганида Зокиржон ака уларни Бобур миллий боғига олиб чикиб, бу ерда барпо этилажак иншоотлар ҳакида завқ билан сўзлади. Элчи жаноблари ҳам мамнун бўлиб, Бобур Мирзо ва унинг ота юргита ҳурмати рамзи сифатида Бобурнинг миниатюра суратини ҳадя этди.

Курилишлар Андижоннинг ўзи билан, ҳайкаллар эса Тошкент билан боғлик, уларнинг муаллиф-ижодкорлари, хомашёлари ҳам пойтахтда эди. Яна нонушта Кўқондаю, тушлик Тошкентда...

Машрабовнинг марказга ҳафтасига икки марта лаб катнаганларини эшишиб, бошқалар эриниб кетарди, аммо унинг ўзи асло эринмас, тайсалламас, чунки унинг қалбида эътиқод, руҳий бардамлик, ғайрат, куч-кувватнинг таги мўл эди...

Боғда қурилишларга ҳозирлик авж олган, ҳайкалтарошлар Бобур руҳияти ва сиймоси билан яшай бошлаган эдилар. Отлик ҳайкал муаллифи ёш ҳайкалтарош Равшанбек Миртоҷиев, шоирона кайфият зухур этилиши лозим бўлган ҳайкалники эса тажрибали Қодиржон ака Салоҳиддинов эди.

Зокиржон акага яна бир ўй тинчлик бермай қўйди. Бобур миллий боғидаги ҳайкал билан рамзий қабрмақбара ўртасида қад кўтаражак мозийгоҳнинг номику жуда топиб қўйилди, салобатли ва маҳобатли атама: «Бобур ва жаҳон маданияти!» Хўш, битгач, у ерга нималар қўйилади? Андижонда Бобур Мирзо ва бобурийлар ҳаётига оид, Бобурни жаҳон маданияти билан боғловчи, жаҳон маданиятига дахлдор нималар, қандай ашёлар бор? «Бобурнома» китоби, рассомлар томонидан ишланган бир-иккита сурати бўлиши мумкин? Шуларнинг ўзи билан баланд ва катта кошонани тўлдириб бўлмайди-ку. («Арк ичи» – Бобур номидаги адабиёт ва санъат музейи ўз йўлига! Ундағи ашёларни бу ерга олиб чиқиш мумкин эмас.) Бобур Мирзонинг тўйига Тошкентдан ҳазилакам одам келмайди, бундан ташқари Ҳиндистон, Покистон, Афғонистондан ва бошка хорижий мамлакатлардан бобуршунос олим ва адиллар таклиф этилиши аник. Хўш, уларни бу масканга бошлаб келиб нимани кўрсатишади?..

Машрабов назарида ушбу муҳташам мозийгоҳни безайдиган ва тўлдирадиган ашёлар – китоблар, кўллёзмаларни бобурийлар 332 йил яшаб ҳукмдорлик қилган Ҳиндистондан топиш мумкиндай туюлаверарди. У хорижда, шарқу гарб мамлакатларида Бобур ва бобурийлар ҳакида ёзилган илмий, бадиий асарлар,

романлар кўп деб эшитган, ўқиганди. Мана шу асарларнинг Ҳиндистонда борлигига ишонарди. Бунинг устига, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция фаолияти республика миқёсида эътироф этилиб, вилоят ҳокимлигига таникли адиллар, олимлар, жамоат арбоблари номидан ташаккур ва истаклар изхор этилган хатлар кела бошлаганди. Буларнинг барчаси Зокиржон аканинг юрагига кутқу солиб, яна сафар тадоригини кўришга даъват этарди. Ҳайкаллардан хабар олгани Тошкентга қатнашлари асносида турли маҳкамаларга, элчихоналарга учраб, иш битиришга киришди. Унинг баҳтига Ҳиндистоннинг юртимиздаги янги элчиси Делип Мехта жаноблари жуда одамохун, Бобурни яхши биладиган, яхши кўрадиган маърифатпарвар зиёли чиқиб қолди.

Зокиржон акани ҳар гал қийнаётган нарса – Ҳиндистон ҳудудига автомобиль билан ўтиш муаммоси эди. Делип Мехтанинг кўнглига кўл солиб, мана шу масалани пишитиб олди. Яъни, «Марк Твен чамадони билан» дегандай, хужжатларга «Экспедиция автомобили билан» деб ёздириб олишга муваффақ бўлди. Унинг хаёлида иш энди росаям пухта қилингандай эди. Лекин... Ҳа, бу ҳақда кейин...

Экспедиция раҳбари ўз аъзоларини яна бир кўрикдан ўтказиб, таркибга лозим ўзгартиришлар киритишга карор қилди. Сафарга отланиш муддати тобора яқинлашиб келарди.

Кейинги воқеалардан қисман ўзимнинг ҳам хабарим бор...

* * *

Март ойининг охирги шанбаси эди шекилли. Жомакорларни кийиб, ўғиллар билан энди иш бошлаган эдик. Кун ҳали чиқиб улгурмаган, шарқ осмони энди қизариб келаётганди. Кимдир чакириб колди. Кўчага чиқсан, Зокиржон Машрабов жилмайиб турибди.

— Яна сафарга ҳозирлик кўрятмиз, — деди у салом-аликдан кейин, уйга кирайлик, деган гапимга бош чайкаб. — Вилоят ҳокимлигининг розилигини олдик. Бу галги маршрутимиз, асосан, Ҳиндистон, Худо хоҳласа... Экспедиция аъзоларини танлайтмиз. Бобур шоир, адаб бўлган. Демак, одатдагидай, сафимизда андижонлик адиллардан ҳам бўлиши керак. Шу масалада, демак, сиз билан маслаҳатлашгани келдим. Қисқаси, сизнинг таклифингизни билмокчиман.

— Жуда яхши, Андижонда қалби ва ижоди Бобур руҳига яқин, тўғрироғи, Бобур ҳақида асарлар ёзган, ҳам сизларбоп шоир-ёзувчилар қўп, — дедим ва биринкитасини санай бошлаган эдим, Зокиржон aka гапимни бўлди.

— Тўхтанг энди. Сиз мендан ҳам фидойи чикиб қолдингиз. Биринчи сафаримизда бир-икки гаплашдик-ку, лекин менинг назаримда ўзингиз учун қизик-мадингиз. Қисқаси, бу сафар ўзингиз бирга бўлсангиз. Бошқа ўртоқлар ҳам сизни тавсия қилишяпти, вилоят раҳбариятининг фикри ҳам шу...

Қисқа изоҳ: экспедициянинг биринчи сафарида андижонлик ижодкорлардан йўқ эди, шунинг учун, тўғриси, билиб-бilmай Зокиржон aka гапи нисбатан анча-мунча таъналар ҳам айтилган, бу ўпка-гиналар ичида самимиyси ҳам, ғаразлиси ҳам бўлганлиги сир эмас. Баланд-паст гаплар, шубҳасиз, Зокиржон aka нинг кулогига ҳам етиб борган эди...

— Мен ўйлаб кўрай, — дедим тўғриси, хаяжонимни яширишга ҳаракат қилиб.

— Ана холос, қизиқ одам экансиз, — деди Зокиржон aka ростакамига ажабланиб.

Мен молиявий масалалардан сўз очган эдим, Зокиржон aka:

— Ўзингизга, сув-пув ичгани, совға-саломга етса бўлди, бошқаси экспедиция хисобидан. Буёғидан хижолат бўлманг, — деди.

— Уйдагилар билан маслаҳатлашай бўлмаса, — дедим ҳамон бир қарорга келолмай.

— Нимасини маслаҳатлашасиз, нима, уйдагилар йўқ, бормайсиз, дейиши мумкинми?.. Боринг, паспортни олиб чиқинг. Ўзингиз билан душанба куни Андижонда гаплашиб олаверардим, паспортиңизни деб келдим, — деди Зокиржон ака «Ҳукм қатъий, шикоятга ўрин йўқ», деган мазмунда, кейин қўшимча қилди: — Уйларингиз анча чеккада экан, сўраб-сўраб аранг топиб келдим. Аммо зўр жойлар экан, табиатнинг гўзаллигини қаранг, курортга боришнинг ҳожати йўқ экан сизга. Бунақа жойда менам адиб бўп кетардим... Бўлинг, опчикинг паспортни...

Яшириб нима қилдим, ўзимда йўқ хурсанд эдим. Хорижий юртларга сафарга чикишни қайси қаламкаш хоҳламайди дейсиз? Яна Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция таркибида, буюк ватандошимиз, мумтоз адиб, ҳаёти афсонавий жанглар, саргузаштлар билан тўла Бобур Мирзо юрган йўллардан... Бунинг устига, автомобилда кўнгил яқин ва соҳадош одамлар билан ҳангомалашиб... Яна бир ажойиб жихати — ўзинг кўришни болаликдан орзу килиб келаётган ва сехрли, мўъжизавий бир мамлакат сифатида хаёлингни мудом банд этиб юрган олис бир диёрга-я! Бунақа имконият, бунака марҳаматни фақат тасаввур килиш ёки тушдагина кўриш мумкин-ку...

«Муродга қасд қилиб юрган етур...»

Шундай килиб, мен бу ёқда ҳаяжонланиб юравердим, Зокиржон ака эса учинчи сафарга олдинги тажрибалардан келиб чиқсан ҳолда, янада жиддийроқ тайёрланиб бораверди. Ҳозирлик ташвишлари ва заҳматлари боз ора кунда Тошкентга қатнаш ва пойтахтдаги катта идоралар, элчихоналарнинг қабулхоналарида зориқиб кутишлардан, иши тушган ҳар бир кимсага шоҳ ва шоир Бобур Мирзо ва бобурийларнинг кимлиги, уларнинг мураккаб қисматлари, Бобур номли халқаро жамғарма ва экспедициянинг

мақсад ва вазифалари, уларнинг маънавиятимиз ва қадриятларимизни мустақиллик, эркинлик талаблари ва имконлари асосида ўз жойига қўйиш, юксалтириш борасида касб этажак аҳамиятини ҳижжалаб тушунтиришдан ва бошқа яна кўп ташкилий машмашалардан иборат эди.

Нихоят, югур-югурлар ортда қолди, масалалар хал бўлди, муаммолар ечилди, жисман чарчаган Зокиржон ака руҳан бардам, тетик, янада сергайрат эди. Жўнаш кунимиз белгиланди.

1993 йил 22 июль, офтоб ҳаммаёқни баробар киздираётган кунларнинг бирида Боғишамол – эндиғи Бобур боғида кузатув маросими уюштирилди. Шу куни эрталаб боғнинг энг баланд ва хушманзара кўксидаги ошхонада жамғарма ташабbusи билан эҳсон маросими қилиниб, жамоатчилик вакилларига ош берилди. Кейин янада юкорирокда – Андижон шаҳри ғарби-шимол томонда кафтдагидай кўриниб турадиган яланг майдонда хайрлашув йиғини бўлди. Вилоят ҳокимининг биринчи ўринбосари, Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейини ўтказиш комиссияси раиси Машариф Юсупов экспедициянинг фаолияти ҳақида гапириб, унинг ишларига ривож ва сафарига оқ йўл тилади. Зокиржон ака ўз сўзида жамғарма ва экспедицияни қўллаб-куватлаётган вилоят ҳокимлигига ва руҳий мадад бераётган халқимизга миннатдорчилик билдириб, ушбу сафарнинг дастури, режаларини баён қилиб берди.

Соат 8 дан 15 дақиқа ўтганда ёнбошига ўзбек, рус, инглиз ва араб тилларида «Бобур номли халқаро илмий экспедиция» деб ёзилган «Тойота» автомашинаси Бобур боғидан, Андижон заминидан жилиб, олис сафарга йўл олди. Японларнинг бу шинам ва қулай кичик автобуси ўриндиқларидан экспедициянинг куйидаги саккиз нафар аъзоси жой олган эди:

1. Зокиржон Машрабов. Дарвоқе, унга илк сафар чоғида Адҳамжон ҳофиз «Бой ота» деб лақаб кўйган, бу атама узукка кўз куйгандек, нихоятда ўз

ўрнига тушган эди. Дарҳакиқат, экспедициянинг бутун бойлиги, мол-мулки Зокиржон аканинг тасарруфиди. Йўлкирасию божхона тўловлари, меҳмонхона ҳақиқи ёқилғи... Ҳамма харажатлар экспедиция хисобидан эди.

2. Андикон Давлат дорилфунунининг фахрий профессори Сайфиддин Жалилов. Бу муҳтарам аслида муаррихлик бобида чевар, айни вақтда, шарқшунос, бадииятнинг, ижодкорларнинг ашаддий мухлиси, профессионал адабиётшунослардан кам бўлмаган бобуршунос ҳамдир.

3. Собиржон Шокаримов – Зокиржон аканинг аввалги сафарларда синалган қадрдони. Бу матонатли инсон ҳам Сайфиддин акага берилган таърифга муносиб: тарих илмининг билимдони, шунингдек, маҳоратли журналист эди (охирати обод бўлсин). Сафардошлари унга, азбаройи чойга муҳаббати бекиёслиги боис «Чой ота» деган ном беришган. Мазкур «тажаллус»лардан, хусусан, Хайриддин Султон «Бобурийнома» китобида хўп ўринли фойдаланган.

4. Ўзбекистон илмий-оммабоп фильмлар студиясининг тасвирчиси, Республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби Тўлқин Рўзиев. Шу қадар камтарин ва хокисор санъаткорга ҳам юксак унвон берилиши мумкинлигини ана шу баҳоси йўқ инсон мисолида кўриш мумкин эди...

5. Аҳмаджон Қосимов – таржимон, яъни экспедиция аъзоларининг ишонган ва суюнган мададкори. Ўзбекистон радиоси хинд эшиттиришлари бўлими заҳматкашларидан.

6. Фарруҳ Расулов – Республика телевидениесининг Андикон вилояти бўйича муҳбири ва тасвирчиси.

7. Энг асосий одам – ҳайдовчи Обиджон Солиев (хамманинг тақдирни ўша кишининг қўлида-да).

8. Янги аъзо – каминаи камтарин.

Ҳаётлигиде шўришу ғавғоларни бисёр бошидан кечирган Бобуршоҳ билан боғлик тадбирларнинг ҳам мудом қийинчиликлар билан амалга ошиши ҳақида кўп гапириб-ёзишади. Сафаримиз давомида ўзимиз ҳам бунга гувоҳ бўлдик. Йўлга чикқанимиздан кейин йигирма чақиримча юрганимиздаёқ ҳамма жойи соғ ва соз «Тойота» бирдан «йўталиб», силташга тушди. Ҳайдовчи бир неча бор тўхтатиб, карбюраторни тозалади. Машина икки-уч чақирим меъёрида юради-да, кейин яна секинлаб, «йўтали» тутарди.

Кўкон шаҳридан чикаверишда бир устахонага кирдик. Фильтр деганини алмаштиришди. Шундан кейин улов анча тузалиб колган эди, лекин кейинроқ бошқа бир ишкал чиқди. Захира учун 300 литр солярка куйиб олинган тўрт киррали металл бочка автобусчамизнинг орқа бурчагига жойлаштирилган эди. Зомин тумани худудида кетаётганимизда салонни нохуш ҳид тутиб кетди. Қарасак, оёкларимиз остига мой сизиб келяпти. Бочка чокидан дарз кетган экан.

Салон ичи ёқилғи иси билан тўла, кимларнингдир боши оғрий бошлади. Муҳокама қиласиз, уф тортамиз. Зарбдор тумани худудига кираверишда дуч келган бир дарвозани тақиллатдик. Ичкаридан чиқкан одамга, ахволни тушунтириб, мана шу солярка деган балодан бизни халос қилишларини ўтиниб сўрадик. У қўшниларини айтиб чиқди. Қисқаси, бакни бўшатиб беришди, эвазига бизни нон, чой, айрон билан сийладилар. Сўнг биз елкамиздан тоғ қулагандай бўш бочкани даранглатиб йўлда давом этдик.

Самарқандга етганимизда машинанинг яна «безгаги» тутиб қолди. Адаша-адаша, Жума шаҳарчасини ярим тунда топиб бордик. У ерда «Тойота» устахонаси бор экан. Таъмирхона ҳовлисига кирдигу ярмимиз машина ичиди, қолганларимиз йўлаклар четидаги супасимон узун бетон тўсикларга кўрпачаларимизни наридан-бери тўшаб, озгина мизғидик.

Эрталаб корхона раҳбарлари келишгач (уларга экспедиция ва «Тойота»миз аввалги сафарлардан таниш экан), машинани мутахассислар кўздан кечира бошладилар.

Усталар кундузи билан уринишди. Тузалди, дейишади. Машинани ўн-ўн беш чақирим айлантириб келишади, яна ўша ахвол давом этади. Қисқаси, кечга яқин «касаллик»нинг боиси топилди ва улов ростмана юрди.

Хуллас, йўлга тушдик. Энди «Тойота»жоннинг ошқозону ичаклари бўшаб қолган эди. Гўзалкент тумани ҳокимиятига «озуқа» сўрагани бордик. Ҳоким мажлис қилаётган экан, анча кутишга тўғри келди. Тун тобора қуюқлашиб борарди. Ниҳоят, Зоқиржон ака ҳоким билан гаплашиб чиқди. Ҳоким «Беш қаҳрамон» жамоа хўжалиги раисига кўнғироқ қилиб, 50 литр солярка беришни тайинлабди. «Беш қаҳрамон»ни излаб кетдик. Ёқилғининг кечаги хорлиги, бугун азиз бўлганини қаранг, ё қудратингдан!..

Чоржўйга яқинлашганимизда Амударёдан ўтадиган паромни сув оқизиб кетган дейишди. 70 чақирим ортиқча йўл босиб, Элжин деган жойга бордик. Ниҳоят, Жайхун қирғоғига етдик. Паромда хоразмлик шўх жувонлар, йигитлар қўшиқ ва ўйинлари билан кўнглимизни анча хушнуд этишиб, нариги кирғоққа олиб ўтиб кетишиди.

Шундай қилиб, йўл юриб, мўл юриб, Туркманистоннинг бепоён чўл-саҳроларию, шаҳарларидан ўтиб, ниҳоят, Афғонистоннинг кўхна Ҳирот шаҳрига ҳам етдик. Лекин Кушка билан Ҳирот оралиғида адабимизни едик. Курол-яроғ, замбарак ташувчи катта ҳарбий машиналар, танк, бронетранспортёрларга мўлжалланган бу узундан-узок йўлга ораси очик, сўридай-сўридай бетон плиталар ётқизилган бўлиб, биринчидан, тез юриб бўлмас, иккинчидан, ҳар ўн қадамдаги оралиққа машина ғилдираги дўқиллаб тушганида бутун вужудимиз зарб билан силтанарди.

Аlam устига аламлар

Хирот кўп йиллардан бери давом этиб келаётган уруш-жанглар оқибатида жудаям харобалашиб кетган эди. У маърифатпарвар султон ва шоир Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлик қилган, инсоният фахри бўлмиш Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзодлар униб-ўсган шаҳарга мутлақо ўхшамасди.

Зокиржон ака Хиротнинг ўша пайтдаги ҳокими Амир Исмоилшоҳ билан учрашиб, экспедиция сафарининг мақсадларини баён этди. Афғон урушида асир тушган ё бедарак йўқолган ўзбек йигитлари рўйхатини топшириб, уларни топишга ёрдам беришини сўради. Суҳбат адогида ҳокимга Андижон тўни ва дўпписидан кийдирди. Берган худога ёқибди, деганларидаи, Амир Исмоилшоҳ ҳам бизни маъқулгина турар-жой билан сийлади.

Бироқ номигина қолган Жўйи Инжил сойи бўйидаги Мусалло майдонини излаб бордиг-у, дилимиз хуфтон бўлди. Узок йиллик жангу жадаллар ва эътиборсизлик туфайли буюк зотларнинг мақбаралари қаровсиз қолиб, машҳур майдон вайронага айланган эди. Ҳазрат Навоий мақбарасига ўт-ўланлар босиб кетган, кўпдан бери инсон оёғи тегмаган сўқмоқдан кириб бордик. Сағана тоши синган, бурчакда ғишт бўлаклари, гувала-кесаклар уюлиб ётибди. Деворлардаги ажи-бужи ёзувларни кўриб, кўнглингиз озади... Ҳаммамиз ичимииздан зил кетдик. Зокиржон аканинг эса киприклари намдан йилтираётганини кўрдим...

Ҳусайн Бойқаро мақбараси ўрнида факат қора сағана тоши қолган эди, холос. Раҳбаримиз нуқул бош чайкар, унинг қалби қаттиқ изтироб чекаётгани аниқ сезилиб турарди.

— Агар афғон ҳукумати рози бўлганида, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро қабрларини Ўзбекистонга кўчириб кетардим, — деди у алам билан.

Юкоридаги аянчли холат Зокиржон акага ҳаммамиздан ҳам кўра оғирроқ таъсир қилган эди. Бу нохуш манзара унинг кўз олдидан узоқ вактгача нари кетмаган, аксинча, кўнглида ана шу буюк миллатдошларимиз қабр-мақбараларини Ўзбекистон ҳукумати ёрдамида, Бобур номли ҳалқаро жамғарма кучи билан таъмирлаш режаси туғилган эди. Бу кутлуғ ниятини ҳамроҳлар билан ўртоклашгач, Амир Исмоилшоҳ биз турган жойга (бу ер Афғонистон Ташки ишлар вазирлиги Ҳирот бўлимининг меҳмонхонаси эди) кирганида, гапни узоқдан бошлаб, яъни губернаторни анча «юмшатиб», кейин унинг кўйнига қўл солди.

Мен Амир Исмоилшоҳ лоақал орият нуқтаи назаридан ҳам кутилмаган таклифга кўнмаса керак, деб ўйловдим. Лекин Зокиржон ака ҳозирги пайтда Афғонистон, хусусан, Ҳиротнинг нотинчлиги, узоқ йиллик урушлар ҳукуматнинг ҳам, ҳалқнинг ҳам тинка-мадорини қуритиб, моддий жиҳатдан ниҳоятда танг аҳволга солиб қўйгани, мана шундай бир пайтда ҳукумат раҳбарлари кўнглига мақбаралар таъмири сифаслигини эътироф этган ҳолда, Бобур жамғармаси айнан мана шу мақсадларда ташкил қилингани, шунинг учун у мутлақо беғараз, биродарлик ёрдами қўрсатиб, умуминсоний бурчни бажарини мумкинлиги тўғрисидаги фикрларини ҳокимга англаатди. Амир Исмоилшоҳ, аксинча, мамнуният билдириб, таъмирловчи усталар ва ишчиларга турад жой бериб, уларнинг хавфсизлигини таъминлашни ўз зиммасига олишга тайёрлигини айтди.

– Бу жуда қийин вазифа-ку, узоқ йўл, усталару ашёларни олиб келиш ҳазилакам маблағ талаб қилмаса керак, – дея аста шипшидик раҳбаримизнинг қулоғига.

– Республика ҳукуматига, мутасадди раҳбарлар олдига чиқаман! Ўзбекистон аҳолисига мурожаат қиласман: ҳалқимиз ўзининг буюк аждодлари қандай

ачинарли ахволда ётганини билса, албатта ёрдам қўлинин чўзади, – деди Зокиржон aka умид ва ишонч билан. Албатта, бу гапни айтиш учун ҳам одамда маънавий хукуқдан ташқари, эътиқод, журъат, матонат бўлиши керак.

Ўша куни, ўша жойда бизга дахлдор иккинчи бир муаммо ҳам Исмоилшоҳ иштирокида мухокама килинди. Эксспедиция сафарининг дастурига кўра Ҳиротдан Эронга ўтиб кетмоғимиз режалаштирилган эди. Фавқулодда бир ишқал чикиб қолди. Бизга Эронга Божирон чегара-божхонаси орқали ўтишга рухсат берилган экан. Хужжатларимизда Афғонистон худудига ўтиш қайд этилгану, у юртдан қачон, қаеридан, қандай чикиб кетиш кўрсатилмаган эди. Бунинг учун Эроннинг Ҳиротдаги консулхонасидан қўшимча рухсатнома олиш зарурлигини айтишди. Лекин бахтга қарши консул Техронга кетган экан. Унинг атиги икки ойдан бери ишлаётган ёш ёрдамчиси бу масалани ҳал қилолмаслигини баён этиб, тассуф билдири.

Шу куни биз турган меҳмонхонага Эрон Ташқи ишлар вазирининг ўринбосари Жалил Шамс ҳам жойлашган ва у ҳам шу ерда ҳозир эди. Маслаҳат сўраб, унга ҳам мурожаат қилишга тўғри келди. Бальзилар йўли унча яхши бўлмаса ҳам, яқинроқ деб, Қандахор орқали кетишни маслаҳат беришган эди, Амир Исмоилшоҳ ҳам, вазир ўринбосари ҳам бу фикрни негадир кувватламадилар.

– Яхиси, етти кишини самолётда Пешаворга жўнатайлик, машинангизни ҳайдовчига иккита сокчи қўшиб, орқаларингдан етказамиз, – деди Амир Исмоилшоҳ.

– Юкларимиз кўп, кинокамера, телекамералар, бошқа аппаратураларимиз бор, демак... совға-саломларимиз бор, – деб эътиroz билдири Зокиржон aka босиклик билан.

– Барча нарсаларингизни самолётга ортишади.

– Бунинг иложи йўқ, – деди Зокиржон ака бир оз кескинлашиб. – Машинадан бир қадам ҳам жилолмаймиз.

Мезбонлар ажабланишган эди, Зокиржон ака изоҳ берди:

– Экспедициямизнинг мақсади ерда, Заҳириддин Бобур юрган йўллардан юриб, у жойлар ҳакида маълумотлар йиғиш, одамлар билан сухбатлашишдан иборат.

Мехмонхона – қароргоҳнинг биринчи қаватидаги расмий учрашувлар, ҳар турли мулокотларга мўлжалланган «Г» шаклидаги хонада бўлган сухбатмузокара анча узоқ давом этди. Амир Исмоилшоҳ ҳам, Жалил Шамс ҳам жуда беғам ва хотиржам, шошадиган ишлари йўқдай кўринишарди.

Ҳирот ҳокими ҳали ёш – эндиғина қирқ иккига кирган, ўрта бўйли, кичик, аммо чуқур маъноли кўзлари кулиб турадиган истарали, босик одам эди. Мана шу ҳолати ва феълини кўриб, унинг юртида уруш кетаётган мамлакат раҳбарларидан бири эканлигига ишонгимиз келмасди.

Эллик-эллик икки ёшлар чамасидаги Жалил Шамс анча совуккон, лоқайд, бизнинг ташвишимизга мутлақо жон куйдирмаётгандай туюларди.

Амир Исмоилшоҳнинг Қандаҳор йўлидан юршишимизга розилик билдиримагани сабабини сухбатда қатнашган Ҳирот матбуот ва маданият ишлари бўйича раис муовини, муаррих Мавлавий Анбарий тушунтириб, Қандаҳор билан Покистон оралигининг нотинчлиги, турли тўдалар ҳужумидан хавфсирашашётганини айтишди.

– Унда биз орқага қайтамиз, – деди Зокиржон ака ҳеч иккиланмай. – Бунака оворагарчилик, қийинчиликларга ўрганиб қолганмиз.

Кушкага қайтиш ҳакидаги нохуш қарорни эшитишим билан дўкир-дўкир бетон йўлни кўз олдимга келтириб, жамики томирларимда чумоли ўрмалай

бошлагандек бўлди. Зокиржон аканинг тайёр самолётга унамаганига, мезбонлар мурувватидан фойдаланиши хоҳламаганига жуда ажабландим. Менимча, ўша топда бошқа ҳамроҳларимнинг кўнглидан хам шундай туйғулар ва хаёллар кечган бўлиши турган гап. Лекин биз факат ўз танимизнинг ҳаловатини кўзлаган бўлсак, раҳбаримиз ҳамманинг жонини, ҳайдовчи ва «Тойота»мизнинг тақдирини ҳам ўйлаган эди. Дарҳақиқат, самолётдан Пешаворга осонгина бориб олиб, жанггоҳлар, пистирмали тоғлар орасидан машинамиз етиб боргунча не кўйларга тушишимиз мумкинлигини тасаввур қилиш мумкин эди.

Шундай қилиб, «елкамизнинг чуқури кўрсин», дея зада бўлганимиз бетон йўлдан яна бир карра юришдан бошқа чорамиз қолмаган эди. Энг ачинарлиси, ҳар дақиқаси ҳисобли вақтимизни бехуда йўқотмоқда эдик. Ҳиротда Эрон консулини кутиб икки кунни ҳавога совурдик. Кушка – Мари – Ашхобод орқали Божгиронга етиб боргунимизча яна икки кеча-кундуз «қулоғини ушлаб» кетди.

Сафар давомида юкоридагидай муаммо ва машаққатларга, асабларимизни қақшатган йўллар, божхоналар, одамларга кўп дучор бўлдик, лекин мен ушбу китобда булар ҳақида батафсил ҳикоя қилишни лозим кўрмадим. Биринчидан, бундай тўсковуллар, таҳликалар, қийинчиликлар, қўноқ истаб тунлари сарсон бўлган тунларимиз тўғрисида «Ҳинд сорига» деган сафарномада анча кенг тўхталганман, иккинчидан, бу гал экспедициямиз раҳбари, Бобур Мирзонинг чинакам жонкуяр тарғиботчиси Зокиржон Машрабов фаолиятини ёритмоқни ният қилганим боис, ўқувчи эътиборини сафаримизнинг асосан мана шу фидойи инсон билан боғлиқ нуқталарига қаратмоққа жазм этдим. Масалан, Божгирон божхонасидан Эронга ўтишимиз ҳам анча қийин бўлди. Менга гўё ҳужжатларимиздан бир нуқсон топиб, чегарадан ўтказмай қўйишадигандай туюлаверарди.

Зокиржон аканинг дадил ва дангаллиги, ҳеч нарсадан қайтмаслиги, умидсизликка тушмаслиги тажрибасиз ҳамроҳларни кўп ранжу ғурбатлардан саклаб коларди. У ўзидағи ишонч ва катъиятни бошқаларга ҳам юктиришга ҳаракат қилас, тушкун холатлардан далда бериб олиб чикиб кетарди.

Ҳазрат Навоий ва Бобур Мирзо назари тушган, кўп улуғ инсонлар илм ва тарбият топган машхур Машҳад шаҳри бизни жозибадорлиги билан мафтун айлади. Шаҳардан сал наридаги Тус қасабасида жаҳон китобхонлари тан олиб ўқийдиган «Шоҳнома» асарининг муаллифи Абулқосим Фирдавсий номидаги боғ ва шоир мақбараси кўркамлиги, салобати, зиёратчиларнинг гавжумлиги билан бизда катта таассурот қолдирди. Лекин худди жу жойда бир одам таъбимизни хира қилди. Ўзини Техрон шаҳар девонхонаси ходими Алия Шамлу деб таништирган, ўрта ёшлардаги бу кимса Ўзбекистонни билмаслигини айтганида, шахсан менинг этларим зириллаб кетди. Демак, Бобур номли ҳалқаро илмий экспедициянинг ўз олдига мустақил Ўзбекистон давлатини тарғибу ташвиқ қилишни ҳам мақсад қилиб қўйгани бежиз эмас экан. Мана, чиндан ҳам Фирдавсий боғида бизни ўраб туришган кимсаларга Ўзбекистонни, ўзбек миллатини хийла тушунтиридик, улар гапларимизни тинглашар экан, анграйиб, кўзларидан ҳайрат учқунлари чакнаб, «Ие, ановини кўринг...» деган маънода бир-бирига караб бош ирғашарди.

Йўл азоби

Зоҳидондан чиқаверишда ғалати бир ҳодиса юз берди. Зокиржон aka баъзан сизга берган бирон-бир ваъдасини унутиб қўйиши мумкин, лекин унинг ана шу лафзини ёдига солсангиз, кеч бўлса ҳам сўзининг устидан чиқишига ҳаракат қилас, Билиб-билмай экспедиция аъзоларидан биронтасининг дилига ан-

дак озор етказиб қўйганини пайқаб қолса, дарҳол ўша одамнинг кўнглини олиш пайига тушиб қолади. Алиқисса, ўта босик, ҳамиша қувнок, раҳматли Тўлқин ака Рўзиев (у экспедиция сафаридан қайтгандан бир неча ой кейин тўсатдан вафот этди) асабийлашиб, сигаретни босиб-босиб тутатиб қолди. Сабаби – кеча кечкурун у Машҳадни яхши томоша килолмадик, энди Зоҳидонни бир айланиб кўрсак, деганида Зокиржон ака, майли, деган экан. Нима сабабданdir, эрталаб нонушта ҳам қилмай жўнаб юбордик. Тўлқин ака шунга бўғилиб колган экан. Охири, шаҳарнинг ўртасидаги хиёбонга етганимизда, сабри чидамай, оқшомги келишувни писанда қилган эди, Зокиржон ака, бўпти, қайтамиз, деди, бироқ Сайфиддин Жалилов домла: «Энди орқага қайтмай қўя қолайлик», деб ижирғанди. Шунда Тўлқин ака: «Нимага қайтмаймиз?!» деб юборди биринчи марта баланд ва дағал оҳангда. Шундан кейин раҳбар қайтишга қатъий амр этди. Кейин бу воқеани анча пайтгача эслаб, Тўлқин ака билан ҳазиллашиб юрдик.

Эрон божхонаси Миржавеҳдан Покистон божхонаси Тафтонга ўтиб, Лохур сари йўлга чиққунимизга қадар ҳам ярим кундан ортиқ вакт кетди. Тафтонда бизга Парвез Султон деган маъмурни кўшиб беришди. Унинг сарбонлигига Кветтага қараб йўлга чиқдик. Масофа 600 чакирим экан. Ҳадемай сўқмоксифат, тор, нотекис, ўнқир-чўнқир кўча бошланди. Худди дарё ўзанидан юраётганга ўхшаймиз. Юз чақиримдан сўнг икки томони яп-яйдоқ сахрога чикиб қолдик. Ярим кечада кишлоксифат бир жойга етиб, маҳаллий ахоли тилида «Қўноқхона» деб аталувчи очик майдонга қўйилган каноп тўрли темир каравотларга йўл тўшакларимизни тўшаб тарракдай қотиб ухладик. Эрталаб туриб таъбимиз жуда тиррик бўлди. Кечаси қоронғига пайкамаган эканмиз – атроф хароб ва ниҳоятда ивирсиқ эди. «Мехмонхона» – майдон ўртасидан ўтган саёз бетон ариқчадан бир эмас, учта

искирт малларанг кучук қатор бўлиб, чапиллатишиб сув ичарди. Оғизни чайқамай, қўлни ҳўллаб юзларга наридан-бери сурдик-да, чой ҳам ичмай жилвордик.

Биз йўл танобини тортиш, ёкимсиз манзаралардан ўзимизни чалғитиш учун Захириддин Мухаммад Бобурнинг ғанимлар ва аламлар ичра кечган ҳаёти, унинг бекиёс шон-шавкати ҳақида сұхбатлашиб борардик. Олмониядаги йирик шаҳарлардан бири Веймарнинг жуда кўп жойлари машхур немис шоири ва мутафаккири Гёте номи билан боғланган. Бизда, мустақиллик шарофати билан энди айрим билим масканларига Бобур номи берила бошланувди, шундан ҳам хавотирланиб, «кўпайиб кетмаяптими?...» дегувчилар чиқиб қолди.

Зокиржон Машрабов бундай ходисалар ҳақида ёниб-куйиб сўзлар, Бобур шаънига отилган маломатларни бамисоли ўзига қаратилгандек оғир оларди.

Мен бу ажойиб инсон билан илгари турли мунносабат билан, масалан, пойтахтдан Сайд Аҳмад ва бошқа таниқли адиллар Андижонга келишганида, йигинларда кўришиб, сўрашиб туардим-у, лекин кўп сұхбатдош бўлмаганман. Анча йиллар Тошкентда яшаганим учун унинг Андижон шаҳрига раҳбарлик қилган даврда амалга оширган ишларидан боҳабар эмас эдим. Бобур номини тилга олиш ҳам гуноҳи азим саналадиган пайтларда унинг ҳайкалини узок Россияда тайёрлатиб келганини эшитганман (бу ҳақда юкорида ҳикоя қилинди). Қаҳрамонликка баробар ана шу жасорати, эътиқоди учун ҳам унга ҳурматим баланд эди.

Зокиржон ака жамғарма ва илмий экспедиция ташкил этиш мобайнида Андижон – Тошкент йўлларида, маҳкамадан маҳкамага елиб-юрганида орқаворотдан «Қизик... адабиётчи бўлмаса, тарихчи бўлмаса...» дея таажжублангандар, бу олийжаноб саъй-ҳаракат мақсадини ҳар хил маънога йўйганлар ҳам чиқди. Агар улар Зокиржон ака билан ҳамсафар

бўлиб, унинг қалбидаги-орзу ниятлар, туйғуларни англаб, ҳис этишганида ўз иштибоҳлари учун кўп хижолат чекишлари аниқ эди. Мен мана шу бир неча кунлик сафар ва сухбатлар асносидаёқ жамғарма ҳам, экспедиция ҳам айнан ўз эгасини топганлигига буткул ишонч ҳосил қилгандим.

«Йўл азоби» деган ибора ҳаммага маълум. Айниқса, нотаниш юртлар, синалмаган тош, кум йўллар, адашувлар, ўрганилмаган намчил харорат, янги иқлиминг мижозга салбий таъсири, пашша, чивин тўла қўнокхоналар (уларнинг ҳаммасини ҳам меҳмонхона деб аташ кийин), белгиланган муддатда улгуриш учун кунига ўн тўрт – ўн беш соатлаб бетиним йўл босишилар, автомашинанинг ярим тунларда сувда ё қумда тиқилиб ёки бузилиб қолишлари, жазирамага дош беролмаган баллонларнинг отиб юбориши... Ана шу ҳолатларни бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а... Ёши олтмишдан ошган одамга бу машаққатлар, уринишлар, асабийлашишлар ҳавасмиди...

Зокиржон ака жамоа ўртасида зарур бўлиб қолганда раҳбарлигини ишга соларди, айтайлик, бирон масала «умуммажлис»да муҳокама этилгудай бўлса, албатта, сўнгги, ҳал қилувчи сўзни у айтарди. Бошқа маҳал у ҳамма қатори эди. Зокиржон акада раҳбарликдан ташқари ҳайдовчига дам бериш вазифаси ҳам бор эди. Бу серзавқ одам ролга ўтиrsa, дарров мусика янграб кетарди. Асосий ҳайдовчимиз Обиджон ака табиатан оғир-вазмин бўлгани учунми ё ролда чалғимай дебми, магнитофон овозини унча хуш кўрмасди. Умуман, ҳаммада ҳар хил феълодатлар бўлади-да. Сайфиддин ака ёшига нисбатан анча серҳаракат, қизиқувчан. Тўлқин ака бўлса: «Менга ош-нон берманглар, факат чекишга имкон беринглар...» дейди.

Йўл ниҳоятда носоз, шаҳар ва қишлоқлар хароб эди. Секин юрадик. Шунинг учунми, кунлар беҳад

узун ва зерикарли туюларди. Ўзимизни чалғитиши мақсадида биримиз қўйиб биримиз Парвездан йўлда учраётган шаҳар ва қишлоқларнинг номларини ва бошқа нарсаларни сўраб-суриштириб борамиз. Тумрайган етакчимиз охири: «Бутун Покистонни сўраб чиқасизларми», дея тўнғиллади зада бўлганини яширмай.

Хуллас, Лохурга анча қийинчилик билан етиб бордик. Бобурий сultonларга узок йиллар қароргоҳ ва пойтахт бўлган бу қадими шаҳарнинг ҳамон ноёб ва қимматли бойлиги бўлиб турган «Шоҳи калья», Лохур давлат миллий музейи зиёрати бизни ўтмиш қаърига батамом ғарқ айлади. Бу тарих ва санъат масканларидағи ҳар бир иншоот, ҳар бир ашё, хусусан, бобурийларга дахлдор бинолар, буюмлар, суратлар биз учун, экспедициямиз учун ғоят муҳим илмий қимматга эга эди.

Миллий музей директори, профессор Сайфур Раҳмон ва бошқа олимлар билан учрашиб, бобурийларнинг Лохур шаҳри билан боғлиқ ҳаёти ва фаолияти, улар яратган тарихий обидалар тўғрисида қизиқарли сұхбатлар курдик. Жаҳонгиршоҳ ва Нуржашон бегим қабр-мақбараларини, улар томонидан барпо этилган бошқа тарихий обидаларни, боғларни томоша қилиб ҳузурландик, ғуурландик. Покистон ҳалқининг Бобур ва бобурийларга ҳурмати жуда юқори эканлигини яна бир бор ҳис этдик. Раҳбар китоб дўконларидан Амир Темур, Бобур ва бобурийлар тўғрисида инглиз ва урду тилларида чоп этилган кўп яхши китобларни сотиб олди. Тушлик килиш учун кирган ошхонамизда баҳтли тасодифга дуч келдик: емакхона тўрига қўйилган рангли телевизорда Бобур ҳақидаги видеофильм қўйилаётган экан! Буни қаранг-а! Зокиржон aka: «Мана шу видеофильм кассетасини сотиб олишимиз керак», деди ҳаяжонланиб. Ошхонадан чиқибок дўконни излаб топдик ва бу бебаҳо маънавий бойликни экспедициямиз хазинасига жойладик.

Лекин кувонч билан ғам доим ёнма-ён юради, деганларидай, эртасига эрталаб хийла дилхиралик ҳам бўлиб ўтди. Мехмонхонада ҳайдовчимиз Обиджон акани йўқотиб кўйдик. У-ку топилди, лекин унгача Зокиржон aka бояқиш бир неча пайсага озиб кетди-ёв! Тўғри, ҳаммамиз ҳам жиддий хавотирландик. Масалан, Тўлқин aka уф тортганича, у ёқданбу ёқка юриб, бир қути сигаретни чекиб адо қилди. Зокиржон aka эса ўз ҳолатини бир жумла билан ифодалади: «Сочимга бир нечта оқ қўшилди», деди у. Тонгга яқин шундок меҳмонхона яқинида қандайдир портлаш юз берган, шунинг учун ҳар хил хаёлларга борган эдик. Машинада ётиб қолган Обиджон aka ҳадикда яхши ухлаёлмаган бўлса керак, аzonда (портлашдан кейин) меҳмонхонага кирган ва бўш хоналардан бирида уйқунинг chalасини давом эттирган экан.

Чегарадаги машмашалар

Покистон божхонасида бизни илиқ кутиб олишиди, лекин «Ҳиндистон ҳукуматининг хинд заминига ҳеч қандай транспортни ўтказмаслик ҳакида ёзма кўрсатмаси бор», дейишганида, кўлтиғимиздан тарвузимиз тушиб, ҳафсаламиз ниҳоятда пир бўлди. Экспедициянинг аввалги сафарларидағи каби бу гал ҳам собик бобурйлар салтанатига етолмай қайтсак-а? Ахир ҳаммага Ҳиндистонга кетяпмиз, деб овоза қилиб келганимиз-ку?!

Лекин Зокиржон aka умидсизликка тушмади. Бобур Мирзо тўғрисида, унинг Андижонда туғилгани, Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехтанинг икки марта Андижонда бўлгани, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгани, экспедициянинг мақсади ва аҳамияти, бу ергача не-не машакқатлар билан етиб келингани ва ҳоказолар ҳакида ҳаяжон билан, куюниб гапирди.

Божхона бошлиғи шаштидан тушди.

– Ундаи бўлса, Ҳиндистон божхонасига бориб сўраб келинглар, агар улар майли, дейишса биз рухсат берамиз, – деди у мулоимлик билан. Бошлиқ истараси иссик, кўнгилчан одамга ўхшайди, балки божир кўнглининг юмшашида Зокиржон aka тухфа этган пахта гулли чойнак-пиёланинг ҳам хизмати катта бўлгандир.

Рахбар сарбон Парвез ва таржимон Аҳмаджонни олиб жўнади. Ҳиндистон божхонаси бу ердан уч юз қадамча нарида эди. Ҳадемай, улар хурсанд бўлиб келишди.

– Бобур экспедицияси Ҳиндистон ҳудудига автомобилда ўтадиган бўлди! – деди Зокиржон aka завқу эҳтиросини босолмай. Унинг шу пайтдаги қувончини таърифлашга сўз камлик қиласади.

Бироқ Лоҳурда икки кечак қолиб, индинига борганимизда Покистон божхонасида ҳам, Ҳиндистон сарҳадида ҳам вазият, фикрлар ўзгариб колган эди. Сабаби – навбатчилар алмашишган, ҳар иккала манзилда ҳам ўша куни биз гаплашиб кетган кишилар йўқ эди. Зокиржон aka барча саъй-ҳаракатни, тушунтиришни бошқатдан бошлади. Яна совғасаломлар ишга тушди. Ҳужжатларимиз апил-тапил тайёрланди-ю йўлга чиқдик.

– Таваккал қилиб, яна бир омадимизни синааб кўрамиз, – деди Зокиржон aka. Унинг дадил ҳаракатлари ҳаммамизга далда берар ва умид уйғотарди.

Ҳиндистон чегарачи-зобитлари автомашина билан киришимизга қатъян қаршилик қилиб туриб олишди.

Зокиржон aka ва таржимон ўшалар билан пастда, колганларимиз эса «Тойота»да хавотир билан, аммо жимгина ўтирибмиз. Машина эшиги очик тургани учун пастдагиларнинг гаплари bemalol эштиларди. Ўнг томонимизда – гулхона ўртасидаги олтинсимон рангли қўйма ҳайкал – Ҳиндистон рамзи бўлган уч элизак арслон «булар нега можаро килишаркин», де-

гандай хотиржам кузатиб турарди. Афтидан, улар тирик, онгли мавжудотларнинг бундай машмашаларига кўнишиб кетганга ўхшарди.

Рахбар аввалига масалани ётиғи билан англатишга уринди. Лекин чегарачилар гап уқавермагач, тутақиб кетди. Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехтанинг ташриф қоғозини силтаб кўрсатди, овозини ҳам икки парда кўтарди:

– Ахир бу одам Ҳиндистон ҳукумати билан келишиб, рухсат олиб берди-ку! Наҳотки бизни алдаган бўлса? Етти минг чақирим йўл босиб, қанча маблағ сарфлаб етиб келдик бу ерга! Ўтган куни келиб сўраганимизда «но проблем» дейишганди-ку! Нега Ҳиндистон зобитлари бизни лакиллатишиади? Мен Дехлига қўнғироқ қиласман! Премьер-министрга арз қиласман! Тошкентга – элчиларга сим қоқаман!.. – деб такрорларди у куйиб-пишиб. Сўнгра Аҳмаджонга «Таржима қилинг», дерди-да, яна гапда давом этарди. Аҳмаджон ўгириб улгурияптими, йўқми, чегарачилар уни эшитишаётими – қизиқмасди. Терлаб-пишиб кетган, асаб торлари ниҳоятда таранглашган эди. У бу сафарнинг Ҳиндистон сари учинчи интилиш экани, дунёнинг қанча мамлакатларидан – Афғонистон, Эрон, Покистондан ўтиб келганимизни, биронтаси қаршилик кўрсатишмаганини айтиб, тилмочга ҳам сабри чидамай, қўллари билан имо-ишора қиласди (гўё сарҳадчилар бу ишораларни тушунадигандай). «Биз, – деб давом этарди у, ҳатто нафас ҳам ростламай, – Ўзбекистон – Ҳиндистон дўстлигини мустаҳкамламоқчи бўлиб, сизларни мустақиллик байрамингиз билан табриклаш учун келяпмиз! Биз Агра билан Бобурнинг асл юрти Андижон шаҳарларини биродарлаштириш ниятидамиз!..»

Зокиржон ака Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгани, бундай экспедициянинг биринчи марта ташкил топганини қайта-қайта таъкидлаб, посbonларнинг кўзларига умид ва нажот илинжида тикилар-

ди. Аммо совукқон, ўз қасамию конун-коидаларига содик зобит, аскарларнинг юзи, нигоҳида ҳеч қандай ўзгариш, Зокиржон ака ва биз кутаётган ифода сезилмасди. Охири раҳбаримиз сўз оҳангини ўзгартириб, жиддий қиёфада: «Мени энг катта бошликларингиз олдига олиб киринглар, ўзим гаплашаман», деди. Чегарачилар: «Яхши, сўраб кўрамиз, фақат автомобилни Покистон худудига олиб чиқиб туинглар», деб талаб этишди. Зокиржон ака: «Йўқ, олиб чиқмаймиз, «банди» килиб кўяверинглар», дея жавоб берди. Соқчилар, майли, лоакал икки-уч қадам орқага – дахлсиз майдонга жилдириб қўйинглар, деб Обиджон акага «ҳайда», дегандай имо қилишди.

– Йўқ, машинани бир қадам ҳам орқага юргазмаймиз, – деб қатъян бош тортди Зокиржон ака ва Обиджон акага караб, «юргизма» деган ишорани билдириди.

Ўзга бир мамлакат чегарасида ўзини шу қадар эркин тутиш чинакам довюраклик эди.

Сарҳад кўрикчилари ҳам раҳбаримизнинг важохатидан, дангал ва кескин гапиришидан, ўзини мағрур тутишидан «бунда бир гап бор», деб ўйлашди чоғи, ҳарқалай, юмашади. Ҳатто ичкарирокка киришга ижозат беришди, уловимизга жой кўрсатишиди. Зокиржон ака билан Аҳмаджон тўн, дўппи, пичок ва бошқа эсадалик-совғалардан олиб, чегарачи зобитлар кузатувида бошлиқ олдига кириб кетишиди ва масалани ҳал қилиш учун Ҳиндистон ҳукуматига бориб келишга рухсат олиб чиқишиди, шу заҳоти поездга ўтириб, Дехлига жўнаб кетишиди.

Зокиржон аканинг сиёсатию ҳадя-«эҳсон»лар шарофати туфайли «Тойота»мизга божхона худудидан, ўзимизга эса собиқ ресторон залидан, катта шамол пуркагичлар кўйиб жой тайёрлаб, кечки таом билан сийладилар.

Зокиржон ака ва таржимонимиз уч кундан кейин кайтиб келишди, уларнинг руҳи баланд, кайфи-

ятлари чоғ эди, лекин севинчини яширишга ҳаракат килишаётгани сезилиб турарди.

— Ўзбекистон консули Аҳмаджон Луқмонов ёрдамида Ҳиндистон ташқи ишлар вазирлигига чиқдик. Тошкент билан, Ҳиндистон элчиси Делип Мехта билан боғландик. Хавотирланманглар, масалани ижобий ҳал этамиз, дейиши. Бу ерга факс билан ижозатнома юборадиган бўлишди, яна билмадим... — деди раҳбар мумкин қадар ўзини жиддий тутиб.

Эртасига тушдан кейин чегара маъмуриятига чакиришди. Зокиржон aka ошишиб чиқиб кетди ва... ҳадемай қайтиб кирди. Унинг ўша пайтдаги ҳолати ҳамон кўз олдимдан кетмайди: худди ёш боладай севинчини ичига сифдиролмас, музaffer саркарда мисоли ҳаммамизни бир-бир бағрига босиб, табриклиарди!

Шу тарика биз Ҳиндистонга – бобурийлар 332 йил хукмронлик қилган мамлакат ҳудудига автомобилда ўтишга ва боболаримиз фаолиятини ўрганиш, тадқиқотлар олиб боришга муваффақ бўлдик.

Жангтоҳ Патна ва Дехлида

Биз Бобур Мирзо ўзидан ўн баробар ортиқ аскар ва кучга, жанговар филларга эга бўлган Иброҳим Лўдийни енгиб, Ҳиндистонни қўлга киритган машхур Панипат жанггоҳини (эндиликда у жой очиқ музейга айлантирилган эди) зиёрат қиласар эканмиз, чегарадаги гина-кудуратларимиз, азобу изтиробларимиз унутилди, қалбимиз ифтихор туйғулари билан тўлди. Панипат ёдгорлиги кўрғонига кириш дарвозасининг икки ёнидаги девор-устунларда урду ва инглиз тилларида битилган куйидаги ёзув бор эди:

«*Бу Панипат майдонида бўлган машҳур, муҳим жанглар ёдгорлигидир. Бу жанглар Ҳиндистон тарихида катта ўзгаришлар ясаган. 1-жанг Бобур ва*

Иброҳим Лўдий ўртасида бўлиб ўтган. Бу жангда Бобур Иброҳим Лўдий устидан галаба қозониб, Ҳиндистонда мўгуллар империясига асос солди. 2-жангда 1556 йили Акбаршоҳ Байрамхон ёрдамида Одилхон Сурининг бош вазири Ҳейму устидан голиб чиққан.

1861 йили бўлиб ўтган учинчи жангда эса Аҳмадшоҳ Ал-Абдолий Саодатив ва Рав Пешво бошчилигидаги марахатларни енгади.

Ўтмиш ёдгорликларини сақлаш жамияти. Харияна».

Тарихий ҳакиқатнинг мардана эътирофи эди бу!

Ўша куни Дехлига етиб бориб, Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги консули Аҳмаджон Луқмонов билан учрашдик, унинг танишлари ёрдамида Дехлини бир айланиб, меҳмонхона топдик.

Эртасига Аҳмаджон Луқмонов етакчилигига Ҳиндистон Ташқи ишлар вазирлигига кирдик. Самими кутиб олишди. Ўзбекистон ва Ҳиндистоннинг дўстона алоқалари, Бобур ва бобурийлар, экспедициямизнинг мақсад ва йўналишлари ҳақида мулоқот бўлди. Кейин Дехли шаҳрида бобурийлар яратган Лаъл Қалъа, Ҳумоюншоҳ қабр-мақбарасини, Жоме мадраса-масжидини, ота-боболари туркистонлик бўлган машхур шоирлар Амир Хисрав Дехлавий, Мирзо Абдуқодир Бедил, Мирзо Голибларнинг қабр-мақбарааларини, Ҳиндистоннинг улуғ фарзандлари Маҳатма Ганди, Жавоҳарлаъл Неру, Индира Ганди, Ражив Гандиларнинг жасадлари куйдирилган муқаддас жойларни зиёрат қилдик. Дорилфунун, кутубхоналарда, миллий давлат музейида бўлиб, Бобур ва бобурийлар ҳақидаги маълумотларни ўргандик, тўпладик. «Бобурнома», Бобур девони, бобурийлар фармонларининг қўлёзма нусхалари билан танишдик. Хуллас, Дехлида Бобур ва бобурийлар тўғрисида биз учун янгилик бўлган анча гаплар топдик.

Тўқимачилик, терини қайта ишлаш соҳаси билан

шуғулланадиган «Тапер» гурухи президентининг ўринбосари жаноб Матхур бизни меҳмон қилди. Мен уни Андижонда, Бобур номидаги Ип-газлама бирлашмасида кўрган эдим. Зокирjon ака билан анча кадрдан бўлиб қолишган экан. Икки буюк халқ ва-килларининг самимий дўстона муносабатлари, ҳинд тадбиркорининг Зокирjon акага нисбатан ҳурмат ва эътиоди шахсан менда катта таассурот қолдири.

Дастурхон устида ҳинд ва ўзбек халқларининг азалий алоқалари ва бу риштанинг ҳозир, Ўзбекистон мустақилликка эришгач янада мустаҳкамланаётгани, ўзаро борди-келдиларнинг, жумладан, экспедициямизнинг икки мамлакатни бир-бирига яқинлаштиришдаги аҳамияти ҳақида гап борди.

Юксак маданиятли, одамохун жаноб Матхур жуда сўзамол ҳам эди.

– Ўзбекистонда бизга кўрсатилган юксак даражадаги иззат-икром, меҳр-оқибатни биз ўзимизнинг юртимизда ҳам кўрмаганмиз, – деди у. – Эҳтимол, бизнинг боболаримиз ҳам Бобур билан бирга Туркистондан келиб қолишгандир. Ахир, биз бир-биримизга ўхшаймиз-ку. Ўзбек халқи жуда дилкаш, меҳмондўст экан. Мен сизларнинг ажойиб юртингизда уч марта бўлиб, қалбимни ўша ёқда қолдириб келганман. Сизлар ҳам Ўзбекистонга қайтганларингизда, имоним комилки, юрагингизнинг бир бўлаги Ҳиндистанда қолиб кетганини ҳис қиласизлар. Сизларни мустақил бўлганингиз билан чин юракдан қутлайман. Ўзбекистон – келажаги порлоқ ўлка. Ва мен шундай ўлканинг ажойиб кишилари билан танишганимдан ўзимда йўқ хурсандман. Айниқса, Бобур номидаги халқаро жамғарма раиси, экспедициянгиз раҳбари жаноб Зокирjon Машрабовни жуда яхши кўриб қолдим. Мен Бирлашган Миллатлар Ташкилотида ўттиз йил ишлаб ҳам бундай одамни кўрмаганман, десам бўлади. Зокирjon соҳиб юраги тоза, олийжаноб инсон...

Дарвоке, бугунги зиёфат ҳам, шубҳасиз, Зокиржон ака шарафига бўлаётган эди.

Раҳбаримиз ҳам жавоб сўзида ўзбек ва ҳинд халқларининг қадимий дўстлиги, умумий жиҳатлари, Бобур халқаро илмий экспедицияси дастуридаги асосий бандлардан бири, бу – икки халқ биродарлигини янада кучайтиришга хизмат қилишдан иборатлиги ҳакида гапириб, Матхур жанобларига юксак эътибор ва тўкин дастурхон учун экспедиция аъзолари, бутун андижонликлар – Бобур юртдошлари номидан миннатдорлик билдириди. Мана шундай учрашувлар, мулоқотлар катта муносабатларга дебоча бўлишилигини таъкидлади. «Жаноб Матхурнинг бизга ёзган дастурхони – ҳинд халқининг дастурхонидир», деди у.

Зиёфат охирида жаноб Матхур бизга чиройли гулдор қоғозга ўралган ҳадя бераркан, «бунинг ичиди бойлик йўқ, балки менинг қалбим бор», дея лутф қилди. Унинг қалби – эсдалик ликопчага ғоятда чиройли сурати туширилган, филбардош ҳинд халқининг тимсолига айланган фил эди.

Агра. Тожмаҳал. Калькутта

Аграда бобурийларга қароргоҳ бўлган Қизил калъани, Искандар мавзеидаги Акбаршоҳ қабр-макбрасини, бобурийларга дахлдор бошқа масканларни зиёрат қилдик. Ниҳоят, бобурий Шоҳжаҳоннинг шоҳ «асари», севги ва садоқат рамзи Тожмаҳалга етиб бордик.

Дарвозадан киришимиз билан қаршимизда – соқин Жамна соҳилида чиндан-да мўъжизавий бир кошона, Шоҳжаҳон томонидан унинг ўзига ва барча бобурийларга қўйилган улкан, оппок, пурвиқор бир мармар «ҳайкал» намоён бўлди.

— Мен «Юлдузли тунлар» романининг охирги саҳифаларини мана шу жойда йиғлаб ўқиганман, — деди Зокиржон ака дарё билан ёндош мармар супани кўрсатиб. — Бобур бобомизга ҳурматим шундан кейин ортиб кетган...

Санъат асарининг олий намунаси бўлмиш бу муazzам ёдгорлик кўркидан, маҳобатидан ҳайратга тушиб, уни ҳузур ва ғурур билан томоша айлар эканмиз, мен машҳур ҳинд ёзувчиси Кришан Чандрнинг Тожмаҳалга берган баҳосини яна бир бор эсладим ва уни ушбу китобимиз ўқувчиларига ҳам илингим келди: *«Тожмаҳалдай гўзал мўъжизани табиатнинг ўзи яратса олармикин... Гўё бутун Ҳиндистон ҳалқининг меҳр-муҳаббати мужассам бўлгану ялтироқ оқ мармардан либос кийиб, мана шу заминда қад кўтарган. Назаримда Тожмаҳал бунёдга келгандан кейингина Ер юзининг ҳусни мукаммаллик касб этган...»*

Менинг наздимда, бир неча асрни қаритиб, ўзи ҳамон навқирон турган ушбу буюк ихтирога, бекиёс обидага энг мос ва қойилмақом қилиб берилган таъриф эди бу!

Машҳур Жамна дарёсининг нариги соҳилидаги Бобур Мирзо ўзи яратган, Кобулдан ток олдириб келиб эктирган ва ҳаётининг сўнгги йилларини кечирган Оромбоғ бизни ғамгин табассум билан қарши олди. Гарчи боғ-қароргоҳ эндиликда кимсасиз, биргина боғбон ихтиёрида бўлса-да, ўша пайтларда бу жойнинг нақадар обод, гавжум ва файзли оромгоҳ бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Бобур Мирзо оила аъзолари билан яшаган уйнинг деворшифтларидан гўё унинг нафаси уфуриб тургандек эди. Ҳаммасидан ҳам оддийгина лойиҳали биноларнинг салкам беш юз йилдан бери сакланиб келаётганинг ақлимиз лолу хайрон эди.

Бобурийлар салтанатининг асосчиси вафот этганида, унинг мурдаси сарсон ёғига солиниб, қабрмакбара шошилинч равишда қуриб битказилгунга

қадар мана шу собик саройнинг ертўласида сакланган экан...

Эгасиз, кимсасиз хоналарнинг мунғайиб туриши одамни дилгир килиб юборарди.

Чобуржи боғидаги Бобуршоҳ дастлаб дафн этилган қабр-мақбара эса вайрона бўлиб ётарди. Унинг маймунлар йиғлайдиган ахволини кўриб, юракларимиз эзилди... Мен Зокиржон aka кўрсатмаси билан тўрт юз олтмиш уч йилдан буён соҳибига аза тутиб ва зилзилаю шамол-бўронларга дош бериб келаётган сағана деворлари остидан, Бобур Мирзо дафн этилган жойдаги майин тупроқдан олиб, халтачага жойладим.

– Буни ҳам Бобур боғидаги рамзий қабр-мақбарага қўямиз, – деди раҳбар. – Ахир азиз ҳамюртимизнинг танаси бир неча йил мана шу тупроқ остида ётган-ку.

Ҳинд тарихчиларининг айтишича, ҳазрат подшоҳ жасадини унинг афғонистонлик хотини Биби Муборика Кобулга олиб кетган экан. Чунки Бобур Мирзонинг ўзи йигирма йиллар давомида қалбига яқин бўлиб қолган ана шу шаҳардаги ўзи барпо қилган бокқа қўйишларини васият қилган, бирок ўша пайтда сиёсий вазият ва бошқа сабаблар боис марҳумнинг сўнгги истагини рўёбга чиқариш имкони бўлмаган эди.

* * *

Аградан 1225 чакиримли Калькуттага жўнадик. Йўл-йўлакай «Бобурнома»да тилга олинган Лакнав шаҳридаги ҳайвонот боғи ва ундаги бой тарих музейини томоша қилдик, Лакнав университетида бўлдик.

Ганг дарёсидан, Патна, Султонпур, Банорас шаҳarlari ва кўп қишлоқлардан ўтиб, уч кун деганда Калькуттага кириб бордик (йўллар тор, қатнов тифизлигидан тез юришнинг иложи йўқ эди).

Калькутта университети тарих куллиётининг ислом тарихи ва маданияти бўлими профессор-муаллимлари билан учрашдик. Бобурийлар даврининг

Ҳиндистон тарихи ўқув фанидан ниҳоятда қисқа ўрин олганлигига таажжубимизни изҳор этган эдик, мезбонлар ихтиёр бизда эмас, дегандай елка қисиши. Ўкинчимиз ичимида қолди. Ахир Ҳиндистонни майда-майда рожаликлардан яхлит бир империяга айлантирган Бобур ва бобурийлар-ку! Ахир бу даврни ғарб тарихчилари товуснинг тожига қиёс этишади-ку!

Ҳарқалай, ҳиндистонликларнинг Ўзбекистонга қизиқиши, ватанимиз борасидаги билим ва тушунчалари даражаси бизни анча ранжитди.

Шунинг учун ҳам профессор Банежининг «Сизларни экспедиция ташкил этишга нима мажбур қилди?» деган саволига (саволнинг ўзи ҳам илмоқлироқ, оҳанги ноҳушроқ эди) раҳбаримиз жуда ўринли жавоб берди.

– Биринчидан, – деди у, – Ҳиндистонда шунча хукмронлик қилиб, кўплаб тарихий ёдгорликлар қолдирган ва ҳинд тарихида зўр ижобий ўзгаришлар қилган бобурийларнинг асли-насли андижонлик, ўзбекистонлик, яъни бизнинг боболаримиз эканлигини бошқа ҳалқларга, шу жумладан, ҳиндистонликларга ҳам англатиб қўйиш. Иккинчидан, билмайдиганларга Бобуршохнинг мӯғул эмас, ўзбеклигини уқтириш, учинчидан, мустақил Ўзбекистон давлатини танитишга ўз йўлимиз билан, ўз қасбимиз воситасида баҳоли қудрат ҳисса қўшиш, мамлакатимиз истиқтолини хорижий ўлкалар аҳолисига англатиш каби эзгу мақсадларда ташкил этилди экспедициямиз...

* * *

Инглизлар томонидан Деҳлидаги Қизил қалъа ва бошқа обидаларнинг полу йўлакларидан, ҳовли сахнларидан кўчириб келинган мармарлардан барпо этилган, қиролича Виктория номидаги маҳобатли мозийгоҳда Бобур Мирзонинг холаваччаси Мухаммад Ҳайдар Мирzonинг «Тарихи Рашидий», Абу Фазл-

нинг «Акбарнома»си, шунингдек, Шайх Саъдий, Амир Хисрав Дехлавий ва бошка улуғ алломалар асарларининг кўлёзмалари мавжуд эди. Йигирма тўрт киши акс эттирилган бир сурат шарҳида «Мўғул императорлари» дейилган, энг юкорида Бобур подшоҳ турарди. Бу бебаҳо сурат 1904 йили Б.С. Моҳитоб исмли рассом томонидан ишланган экан.

Музей бойликлари ичида Аврангзеб-Оlamгири нинг Бенгалия навобига совға қилган киличи ҳам бор эди.

«Хиндистон музейи»да эса Жаҳонгир, Шоҳжаҳон, Аврангзеб, Шоҳ Аълам-2, Баҳодиршоҳлар даврида зарб этилган тангалар, пуллар эътиборимизни тортди.

Биз 28 кун давомида бепоён ва табиати фусункор хинд диёрининг бир қанча шаҳар ва қишлокларида бўлдик. Зокиржон ака ҳамма ерда, ҳар доим Бобур Мирзо ва унинг авлодларига дахлдор жойлар, обидалар, музейларни яхшилаб ўрганишимиз зарур деб, таъкидлаб, тайинлаб турарди. Олимлар билан учрашиш, бобурий хукмдорларга оид ҳужжатлар, ашёлар, кўлёзмалар, суратларни синчиклаб кўздан кечириш учун бир масканга, керак бўлса, икки-уч марта борардик.

Рахбар сафар йўналиши ва дастурини тузишида Хиндистонни ва бобурийлар фаолиятини дуруст ўргангандан олимлар, адиблар, Хиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси ва бошқа соҳа кишилари билан кўп фикрлашган, улардан йўл-йўриқ, маслаҳатлар олган эди. Шунинг учун харитага караб йўл юрар эканмиз, у галдаги борадиган шахримизнинг қаерларида бўлишимиз, кимлар билан учрашиш зарурлигини олдиндан эслатиб қўярди. Агра, Патна, Канпур, Калькутта, Пури шаҳарларидан ўтиб, Ҳайдарободга яқинлашганимизда кимдир «И-е, Аврангободдан ўтиб кетибмиз-ку», деб қолди. Зокиржон ака ўтирган жойида сапчиб тушди.

– Йўғ-э? Унда қайтамиз, – деди у хеч иккиланмай.

- Анча узокда қолиб кетибди.
- Неча кунлик йўл бўлса ҳам қайтамиз. Ахир у ерда бобурийларнинг олтинчи авлоди, улуғ шоира Зебуннисонинг отаси Аврангзеб ётибди-ку. Уни зиёрат қилмасдан қандай кетамиз?..

Хайдаробод. Бобур авлодлари

Сафаримиз давомида энг қимматли бойликни Хайдаробод шаҳридан топдик. Тўғрироғи, толеимиз чопиб, давлатнинг ўзи бизни топди...

Менинг назаримда, дунёдаги энг бой музейлардан бири бўлган Салор Жанг мозийгоҳининг бўлимлари ниҳоятда кўп, улардан бири бобурийлар хаёти ва фаолиятига бағишиланган экан. «Бобурнинг «Бобурнома»ни ёзаётган чоғлари» деб номланган сурат, Акбаршоҳ ҳаётидан лавҳалар, Шоҳжахон, Аврангзеб, Акбар II, Баҳодиршоҳ расмларини мусаввирлик санъатининг юксак намуналари дейиш мумкин эди.

Кашмир бўлимига Акбаршоҳ, Жаҳонгир, Шоҳжон, Нуржон, Мумтозбегимларнинг анча катта, кўркам суратлари файз ва салобат бағишилаб турарди.

Мен мана шу ноёб ва биз учун ниҳоятда қимматли, қадрли бўлган расмларнинг лоақал фотонусхалари шу пайтгача Ўзбекистонга етиб бормаганмикин, дея ажабландим ва ачиндим.

Профессор Раҳматуллоҳ Алихон бошқараётган Шарқ қўлёзмалари бўлимида эса янада ноёб, янада қимматли жавоҳиротлар – Бобур девони, «Бобурнома» қўлёзмаларини кўришга мушарраф бўлдик.

Мехмонхонага қайтиб, йўлакка киришимиз билан фойедаги телефон жиринглаб қолди. Эшик оғаси сизларни сўраяпти, деб, гўшакни Аҳмаджонга тутди. Аҳмаджон номаълум йўқловчилар билан хинд тилида гаплашаркан, юз-кўзларига ҳайрат ва кувонч балқиб:

– Зокиржон ака, «Бобур авлодларимиз, сизлар билан кўришмоқчимиз», дейишияпти, – деди.

– Келишсин, айтинг, ё манзилини беришсин, ўзимиз борамиз, – деди раҳбаримиз шоша-пиша.

Биз шу ерга сухбат учун жой тайёrlаб, бобурийлармиз деган мўътабар зотларнинг ташрифини сабрсизлик билан кута бошладик. Худди хазина то-пиб олгандай ўзимизда йўк шод эдик. Ҳа, агар улар ҳақиқий бобурийлар бўлишса, биз учун чиндан ҳам беназир давлат эмасми? Ахир, сафардан кўзда тутилган мақсадларимиздан бири ҳам Бобур авлодларини излаш эди-ку. Шу пайтгача бу буюк ва машхур сулоланинг ҳозирда барҳаёт вакиллари ҳақида тайнинли бир гап, маълумот йўқ-ку. Ақл бовар қилмайдиган ҳол – 330 йилдан зиёд сурункасига ҳукмронлик қилган подшолардан бирон-бир насл бизгача етиб келмаган бўлса!

Келишилган вақтда – кеч саккизларда ўрта ёшлардаги икки киши кириб келди. Бири қотма ва бўйчан, иккинчиси чорпаҳил, оқсоқроқ эди. Бизни дарров танишди. Улар ака-ука Зиёвуддин ва Масихуддин Тусийлар экан...

Бу бахти учрашув тафсилотлари ҳамсафарларим ва каминанинг бошқа хотираларида ҳам баён қилингани учун бу ерда батафсил тўхталишни лозим кўрмадим. Ҳуллас, Тусийларнинг айтишича, улар сўнгги бобурий подшо Баҳодиршоҳ II – Зафарга бориб тақалишар экан. Яъни, инглизлар Баҳодиршоҳни Бирмага сургун қилиб, унинг Ҳиндистонда қолган авлодини қириб ташлаш ҳақида фармон беришганида, Баҳодиршоҳнинг тўнғич хотини Ишрат Маҳалдан туғилган тўнғич ўғли Мирзо Қуёшни (кейинчалик у Қурайш бўлиб ўзгариб кетган) яқин одамлари яшириб қолишган экан. Зиёвуддин ва Масихуддин унинг эвараси бўлиб, оналари Лайло Уммахон Ҳайдарбоддаги «Мўғуллар (Бобурийлар – К.К.) жамияти»нинг раиси экан. Уларнинг ғарб олим-

ларининг хато атамасидан келиб чикиб, ўзларини ҳалигача «мўғул» деб билишлари бизга жуда эриш туюлди. Янги танишларимизнинг Осмонгар мавзеидаги уйларида меҳмон бўлганимизда уларнинг буюк аждодлари мўғул эмас, ўзбек, у пайтларда турк дейилганини қайта-қайта таъкидлаб тушунтиридик. (Кириш эшиклари тепасига ҳам инглиз тилида «Мўғул хонадони» деб ёзиб қўйилган эди.)

Лекин биз учун энг муҳими, бобурийлар авлодининг топилиши эди! Ҳар қандай илмий тадқиқотдан қимматлироқ аҳамият қасб этадиган бу воқеа, эндиликда Ўзбекистон билан Ҳиндистон ўртасидаги борди-келдилар, дўстлик алоқаларининг янада кучайишига хизмат қилиши шубҳасиз!

Шундан кейин биз Аврангободда бўлдик. Сатвари тепалигига, Хўжа Зайнiddин Чештий қабри билан ёнма-ён Аврангзеб Оламгир кабр-мақбарасини, унинг фарзанди, шаҳзода Аъзамшоҳ томонидан бунёд этилган муazzам мақбарани (Ҳиндистонда уни «Иккичи Тожмаҳал» дейишаркан) зиёрат қилдик, худди шу шаҳарда журналистлар билан учрашдик. Мулоқот тафсилотлари шу куннинг эртасигаёт «Аврангобод таймс» газетасида «*Тарихий қашфиёт: шаҳаншоҳ Бобур андижонлик, ўзбек экан*» деган сарлавҳа билан босилиб чиқди. Мақолада, шунингдек, мамлакатимиз мустакиллигининг шарофати билан юзага келган экспедициямиз фаолияти, унинг мақсад ва вазифалари ҳам анча кенг ёритилган эди.

Мисли кўрилмаган ғаройиб тасодифларни қарангки, Жайпур шаҳрига сафаримиз ҳинд телевидениеси Ҳиндистон тарихи ҳақидаги кўп қисмли видео-фильмнинг Акбаршоҳга бағишлиланган қисмини на мойиш этаётган кунларга тўғри келди! Фильмда ҳинд халқининг Бобур Мирзонинг невараси Акбаршоҳга бўлган меҳр-муҳаббати жуда ёрқин ифодаланган эди. Қалбимиз қанчалар фахр ва ғуур ҳисларига тўлганлигини тасвирлашга қалам ожиз.

Бу фавқулодда ҳолатлар чиндан ҳам бизга омад кулаётганидан далолат эди-ёв!

Мўлтон шаҳрида, Баҳовуддин Закариё номидаги университетда эса ажойиб бобуршунос олим, доктор Ошиқ Муҳаммадхон Дурроний билан бўлган сухбатимиз ниҳоятда қизғин ўтди. Дурроний соҳиб Хиндистон тарихини, хусусан, бобурийлар даврини хийла чукур биларкан. Гапга чечангина муҳтарам домла завқ-шавқ билан сўзларкан, бобурийлар фаолиятига юксак баҳо берди, уларнинг тақдирига ачинди.

– Фурбат бобурийларни емирди, – дейди олим бошини сарак-сарак қилиб. – Фурбатга лаънатлар бўлсин – бир авлоднинг бошига етди...

Хулоса қилиб айтиш керакки, сафардан 54 кунда, жуда бой таассуротлар билан қайтдик. Раҳбари мизнинг жўшқинлиги, дадиллиги боис, рухсат этилмаган жойларда ҳам бобурийларга даҳлдор обидалар ва бошқа манбаларни фото, телетасвирларга туширишга муваффақ бўлдик, жуда кўп нодир китоблар, суратлар ва ноёб ашёлар, ҳужжатларни кўлга киритдик. Қайси шаҳарга борсак, Зокиржон aka, энг аввало, китоб дўконларини суриштиради. Бобур ва бобурийлар ҳакида бирон-бир китоб ё ўзга бир ҳужжат топилиб қолса, чехраси қанчалик ёришиб кетганини кўрсангиз эди... Машҳад шаҳрида (қайтишда яна Эрон билан юрган эдик) деярли яrim кун кўчама-кўча китоб дўконларини айландик. «Бобурнома»нинг таржимони, инглиз олими Вильям Эрскиннинг «Эрон ва Бобур» асарини сотиб олганимизда раҳбар ниҳоятда суюнди ва... куюниб кетди:

– Мана бу китобнинг гўзаллигини, ҳажмини кўринглар – қирқ босма табок! Еттинчи марта нашр қилиниши экан. Китоб эмас, дурдона бу! Бобур Эронда бор-йўғи бир неча ой турган бўлса керак. Андижонда йигирма, Хурсонда йигирма йилдан ортиқ яшаган, сарсону саргардон кезган. Қани ўша давр

ҳақида китоб? Униям бизга инглиз ё француз бобуршунослари ёзиб беришлари керакмикин?

Ачинарлиси шуки, мазкур тадқиқот Эронда қайта-қайта чоп этилиб, Бобур Мирзо номи кўкка қўтарилаётган маҳалларда у буюк зот Ўзбекистонда маломат тошлари остида эзилиб ётарди.

Бирон ишга астойдил бел боғлайдиган, эзгуликни ёқлаб куядиган, жони ачийдиган, ёниб яшайдиган фидойи одамнинг бор яхши фазилатларини жамлаб, халқ «жонкуяр» деб атайди. Зокиржон ака ишбилармон, жонкуяр раҳбаргина эмас, жуда камтар ва оддий фуқаро, дилкаш ҳамсафар, самимий улфат ҳамдир. Ҳиндистон сафари даврида унинг машинани шиддат билан, аммо текис ҳайдашини кўрган, ўз кўли билан пиширган ниҳоятда мазали палов, шўрва ва бошқа таомларини татиган одамнинг унга ҳаваси келиши турган гап. Пурида, «Мұхабbat әхроми»дан қайтиб келаётиб, Бенгал қўрфазининг шовқини эшитилиб турган маҳалла хонадонларидан бирида еган, у киши дамлаган паловимизнинг таъми ҳали-ҳали оғзимда...

Эрондан Туркманистон худудига ўтганимиздан кейин Зокиржон ака ҳайдовчини тезроқ ва тўхтамай юришга қистай бошлади. Зарур бўлганда кечалари тунамай йўл босдик. Сабаб она юрт соғинчигина эмас, Бобур Мирзонинг 510 йиллик тўйига тайёргарлик, унинг Андижон шаҳрига қўйишга мўлжалланган иккита ҳайкалини яратиш, Бобур миллий боғида амалга оширилаётган катта кўламдаги қурилишлар, бошқа йирик-йирик тадбирлар Зокиржон Машрабовга мушток эди.

Ташвишли ва хуррам кунлар

Сафардан қайтишимиз билан Зокиржон ака ишлар гирдобига шўнғиб кетди. Унинг ташкилотчилигида яна Бобур боғига вилоят ва Андижон шаҳар ҳокимлклари вакиллари, уламолар, адабиётчи-зиё-

лилар таклиф этилди. Рамзий қабрга, Кобулдан келтирилган тупроқ ёнига Оромбоғдаги Бобур жасади сарсон ёғида уч ой сакланган ертүлладан ва у илк бордағы этилган Чобуржи боғидаги дахма остидан олинған тупроқ ҳам қўйилди.

Боғишамолда бошланган ёдгорлик мажмуаси – Арк дарвозаси, «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳи, Бобур Мирзо рамзий қабри, мўъжазгина масжид-намозгоҳ қурилиши ва бу иншоотлар атрофи ни ободонлаштириш ишлари жадал тус олди. Юбилей комиссияси ҳар куни мутасадди ва ҳомий корхоналар, ташкилотлар иштирокида йиғилиш ўтказарди. Зокиржон Машрабов гўё ана шу комплекснинг эгаси, буюртмачиси сифатида уюштирувчи ва жон қўйдирувчи, айни вақтда, Тошкентда яратилаётган Бобур ҳайкалларига ҳам масъул эди.

Шунингдек, экспедициямиз сафари асосида киннооператор Тўлқин Рўзиев билан ҳамкорликда хужжатли-оммабоп фильм ишлаш ҳам режалаштирилганди.

Хуллас, Зокиржон ака иккимиз Тошкентга қатнай бошладик. Ҳафта бошида бир ярим кун Андижонда идоравий ишларимизни адо этамиз-да, сесанба куни тушдан кейин раҳбарнинг хизмат машинасида жўнаймиз. Қадрдон «Лабзак» меҳмонхонасида битта хона бизга мунтазир бўлиб туради. Жойлашибок танишларга кўнғирок қиласиз. Алламаҳал бўлишига қарамай, меҳмонхонадан бир неча юз қадам наридаги кўп қаватли уйда яшовчи ҳамсафаримиз Тўлқин ака етиб келади. Эрта куни қилинажак ишларни режалаштирамиз.

Аzonда яна Тўлқин ака, ковун ё бирон хил мева кўтариб Қодир ҳайкал (Қодиржон ака Салоҳиддинов) ёки Равшанбек кириб келади. Улар – Андижонда қад кўтаражак Бобур ҳайкалларининг муаллифлари.

Ҳайкалтарошларимиз ўз ишларининг бориши ва камчиликлар, муаммолар ҳакида Зокиржон ака-

га ахборот беришади. Биринчи қаватдаги ошхонада наридан-бери нонушта қилгач, раҳбар билан ҳайкалтарошлар бир томонга, биз Тўлқин aka билан киностудияга қараб кетамиз.

Студияда бизни «Достон» ижодий бирлашмасининг бош режиссёри (фильмимизнинг ҳам режиссёри) Даврон Салимов, режиссёр Шухрат Курбонбоевлар кутишаётган бўлади.

Сафарга жўнашдан олдин студия бир қисмли (яъни 10 дақиқали) фильм ишлашни режалаштирган. Тўлқин aka олиб келган тасвирлар эса 18 кути, яъни 2 соату 40 дақиқага, демак, 18 қисмга етарди. Даврон Салимов: «Йўқ, буни камида уч қисмли фильм килиш керак, мен катталардан руҳсат оламан», деб бизни bemalol ишлашга даъват этади.

Шухрат Курбонбоев Тўлқин aka тасвирлари асосида «Бобур саломи» номли икки қисмдан иборат яна бир ҳужжатли фильм ишлаётганди. У мендан фильм сценарийсини ёзиб беришимни илтимос қилди.

Мехмонхонага қайтгач, мен «Бобурийлар изидан» деган видеофильмимизга сценарий ёзишга ўтираман. Бир дунё муаммоларни битириб келган Зокирjon aka сценарийга оид фикр ва маслаҳатларини берадида, яна кундузги ишларининг чалаларини телефон орқали давом эттиради... Шунда соддалик, самимийликнинг ажойиб тимсоли бўлмиш Тўлқин aka ўзигагина хос, болаларча беғубор табассум билан кириб келарди-да, «Ие, Тошкентга фақат ишлагани келганмисизлар», деб унамаганимизга кўнмай, уйига, кечки овқатга бошлаб чиқиб кетарди. Зокирjon aka кўпинча истиҳола билан: «Менинг қорним тўқ, фалон-фалон кишиларга қўнғироқ қилишим керак, сизлар сафардаги қадрдон улфатсизлар, бир мазза килиб отамлашинглар», деб менга ижозат бериб, ўзи коларди.

Тўлқин аканинг хотини Гулчехрахон хоразмлик бўлиб, жуда меҳмонсевар, пазанда жувон эди. У пи-

ширган мазали таомлардан сўнг Тўлкин ака билан алламаҳалгача сафардаги кунларимизни эслашиб ўтирамиз. Раҳбар айтгандай, биз экспедиция давомида у билан чиндан ҳам жуда яқин бўлиб кетувдик. Феълимиз, гапимиз мос келиб қолувди. У мендан етти-саккиз ёш катта, лекин ёшимиздаги бу фарқ иккаламиз учун ҳам аҳамиятсиз, чунки у жуда кичик кўнгил эди. Ҳа, раҳматли ниҳоятда юмшоқ табиатли, одамшаванд, сухбати ёқимли инсон эди. Ичакузди латифалари билан ҳамроҳини сира зериктирмасди. Биз у билан дўст бўлиб улгурмагандик, аммо назаримда у умуман яқинлари, ҳатто бегоналарга ҳам ғамхўр, меҳрибон эди, дўсти учун эса жонини ҳам аямайдигандай туюларди. Худбинлик, инжиқлик, бетгачопарлик каби хусусиятлар унинг табиатига мутлақо ёт эди. Қисқаси, «яхши одам» деган таъриф унинг фазилатларини ифодалашга ожизлик қиласади, у ўта яхши инсон эди, унинг яхшилиги юкумчил эди, беихтиёр унга ўхшаб яхши одам бўлгингиз келиб кетарди. Факат, аксарият эркакларга хос айрим камчиликлардан холи эмас: майни хуш кўрар, кўп чекарди. Биз у билан сафар чоғида деярли доим бирга эдик – автобусда ёнма-ён ўтирадик, ўша ўринда бир-биirimизни қистаб, навбатлашиб мизғирдик, меҳмонхоналарда ҳамхона бўлардик, бир-биirimизга илтифотимиз кучли ва самимий эди. Сафардан қайтганимиздан кейин ҳам мен Тошкентга борганимда бир-биirimизни кўрсак, ҳар қандай ҳолатда ҳам сидқидилдан хурсанд бўлиб, чехраларимиз ёришиб кетарди. У жудаям хушчақчақ, хушхол инсон эди. Бу сифати ҳам юқувчан эди: шодон кайфияти бир зумда ҳамсухбатига ҳам ўтарди. У билан улфатчилик қилиб, ҳангомалашиб тўймасдик... Мана шундай улуғ ва азиз, ўрнини ҳеч ким босолмайдиган инсоннинг энди бу ёруғ оламда йўклиги, унинг доим кулимсираб турадиган буғдор ранг, истарали чехрасини соғинганингда, дилкаш сухбатларини қўмсаганингда

тополмаслигинг алам қилади, яхшиликнинг, яхши одамнинг умри кисқалиги алам қилади... Мана, ҳозир шу сатрларни битяпману киприкларимга ёш қалқиб чиқаётганини сезиб турибман...

Ўша кунлари биз ана шу инсон билан ҳамкор, ҳамфикр эдик. Мен унинг тасвирлари асосида Бобур ва экспедиция сафари мазуида уч қисмли ҳужжатли оммабоп фильмга матн ёзмоқда эдим. Тўлқин акалар-никидаги ўзаро мулокот асносида мана шу ишларимизни ҳам муҳокама қилиб, кенгашиб олардик.

Эртасига эрталаб Зокиржон aka Ғазалкентга жўнайди – ҳайкаллар остига қўйиладиган шоҳсупа тошларини ана шу шаҳарда кесиб тарашлаб беришаркан. Раҳбар у ёқдан Тошкентга қайтиб келади-да, Равшанбек Бобурнинг суворий ҳайкалини ишлаётган жойга – Оқтепадаги маҳсус корхонага ўтади, ундан Қодир ҳайкалнинг ёнига... Орада киностудияга келиб, биздан ҳам хабар олади, ишнинг бориши билан қизиқади.

Шанба куни тушдан сўнг юртга қайтамиз. Андижонга тун ярмида кириб келамиз. Сешанба куни пешинларда яна пойтахт сари йўлга чиқамиз.

Шу тариқа Тошкентга икки ойдан ортиқ қатнадик. Нихоят, ноябрнинг охирида (1993 йили) бир жуфт ҳайкалнинг гипсдаги ҳолати, шунингдек, икки фильм тайёр бўлди. Зокиржон Машрабовнинг саъй-ҳаракати билан ҳайкаллар Тошкентдан катта юк машиналарида Андижонга олиб келинди ва шаҳарнинг Сойгузар мавзеидаги бир вақтлар донг таратган Машина заводида гипсдан бронзага олинди – бундай тажриба Андижонда илк бор амалга оширилди ва жуда муваффакиятли чиқди.

Бу ерда шоир таваллудининг 510 йиллигига ҳозирлик қизиб кетган эди. Вилоят ва шаҳар раҳбарияти, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, адабий жамоатчилик, Андижон аҳлининг бутун фикри-зикри яқинлашаётган тантаналарда эди.

Анжуман 17 декабрь, жума куни очилди. Ҳаво анча совуқ, ҳарқалай, қиши хукм сурарди. Тошкентдан республикамизнинг таниқли шоир ва ёзувчилари, санъаткорлар, фан ва маданият арбоблари буюк бобомизнинг кутлуғ түйида қатнашиш учун ташриф буюрдилар. Улар орасида Ўзбекистон халқ ёзувчилари ва шоирлари Саид Ахмад, Пиримқул Қодиров, Шукрулло, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Мұхаммад Али, Ҳалима Худойбердиева, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси Сабоҳат Азимжонова, профессор Фозила Сулаймонова, шоирлар Эътибор Охунова, Ҳамроқул Ризо, Мұхаммад Юсуф, Мирзо Кенжабек ва бошқа ижодкорлар, олимлар бор эди.

Бобурхонлик кечалари институтлар, корхоналар, меҳнат жамоаларида кўтаринки руҳда ўтди. Асосий маросимлар эртасига – 18 декабрь куни бошланди. Андижон узоқ-яқин юртлардан қадам ранжида килган азиз меҳмонларни кутиб олди. Ўзбекистон ҳукуматининг раҳбар-ходимлари, Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехта, шунингдек, олис Ҳайдаробод шаҳридан экспедиция аъзолари томонидан илк бор топилган бобурий зурриёдлар – Зиёвуддин, Масихуддин ва Шажоуддин Тусийлар Президент девонининг масъул ходими Ҳайриддин Султонов ҳамроҳлигига етиб келишди.

Андижоннинг маркази – Бобур майдонида шаҳаншоҳ ва шоирнинг суворий ҳайкали (муаллифлар: ҳайкалтарош Равшанбек Миртоҗиев ва меъмор Собиржон Одилов) очилиш маросими бўлди. Сўнг издиҳом ахли Бобур боғи (собиқ Боғишамол)га йўл олди. Дарвоке, анжуманда республикамизнинг барча вилоятларидан таклиф этилган меҳмонлар ҳам иштирок этмоқда эди.

Бобур боғининг Арк дарвозаси, буюк юртдошимизнинг бутун қадди-басти, шоирона кайфияти ифодаланган ҳайкали (ҳайкалтарош Қодир Салоҳид-

динов), «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳлари тантанали суратда очилди. Бобур рамзий қабри ёнида Куръон тиловат килинди. Қўшиқ муҳлислари билан тўла ёзги концерт майдонида эса Бобур ғазалларига басталанган ашулалар янграр ва олис-олисларга тараларди...

Шу куни вилоятимизда яна бир тарихий, унутилмас воқеа содир бўлди. Хонобод сув омборида Андижон шаҳрига олиб келинаётган улкан ичимлик сув кувури тантанали вазиятда ишга туширилди.

Анжуман бир неча кун давом этди ва назаримда байрам шодиёналари Самарқанд ва Ҳиротда, Кобул ва Лоҳурда, Дехли ва Аграда ҳам акс-садо бериб тургандек эди...

Бирни кўриб шукр қил...

Шундай қилиб, Захириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллиги мамлакат миқёсида кенг нишонланди, Андижондаги маросимлар ҳалк сайлига айланиб кетди. Бобур номини абадийлаштириш борасидаги режалар амалга ошли: 300 гектарлик ерда Бобур маданият ва истироҳат боғи барпо қилинди, боғда ҳайкал, мозийгоҳу рамзий қабр бўй кўрсатди. Шаҳарнинг марказий майдони суворий Бобур сиймоси билан кўркланди.

Хуллас, армонлар ушалди. Энди Зокиржон ака ғуурланиб, хотиржам тортмоғи, ўз юмушлари билан андармон бўлиб, умрининг қолган қисмини роҳатфароғатда ўтказмоғи мумкин эди. Лекин улуғ режаларсиз яшолмайдиган бу одам умр мазмунини мудом яхши амаллар, хайрли ишлар сари талпинишда, интилишда деб билади. Қолаверса, ҳали Бобур Мирзо хаёти, фаолияти билан боғлиқ ишлар, ечилимаган муаммолар кўп эди...

Зокиржон ака эса аллақачон бобуршунос олим, жиддий тадқиқотчи сифатида кўзга ташланади бошла-

ган эди. Президентимиз фармонига биноан ана шу хизматлари учун берилган «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» деган унвон эса унга маънавият ва маърифат борасида яна янги, масъулиятли вазифалар юклади.

Кўз олдидан ҳазрат Навоийнинг каровсиз, ғарип дахмасию султон Ҳусайн Бойқаро мақбарасидан қолган қора сағана тоши нари кетмас, хаёлидан уларни таъмирлаш керак, деган фикр аrimасди. Афғонистонда эса вазият ҳамон қалтис, ҳали-вери яхшиланадиганга ўхшамасди. Уруш кимларнингдир тирикчилик манбаига айланган бу заминда тинчлик ўрнатиладиган кунларнинг нишонаси кўринмасди.

Зокиржон ака дам-бадам мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов билан мулоқотни эсларди. 1994 йил 4 октябрда Андижонга ташриф буюрган Юртбoshимиз Бобур боғини зиёрат қилиб, андижонликлардан, жумладан, Бобур номли ҳалқаро илмий экспедиция фаoliyatiдан мамнунлигини изҳор этган эди.

Шунда Зокиржон ака Ҳирот шахридаги хароба Мусалло майдони ва унинг атрофида кўрган ноҳуш манзаралар ҳакида гапириб берган, мамлакатимиз раҳбари Алишер Навоий қабр-дахмаси ҳолатини музфассал ўрганиб, уни қайта тиклаш бўйича республика ҳукуматига тегишли таклиф киритишни тавсия этган эди. Бу кўрсатма Зокиржон акага янада куч-ғайрат, қанот бағишилади. Келаси йил ёзда экспедициянинг меъмор, муаррих, мухандис, геолог ва геодезчилардан иборат янги таркибини тузиб, тағин йўлга чиқди.

Алқисса, кейинги икки сафар давомида экспедиция аъзолари кўп заҳматлар эвазига, хоки тупроқлари чет элларда қолиб кетган бир канча улуғ сиймоларимиз қабрларининг ахволи билан танишиб қайтишга мушарраф бўлдилар. Ҳар галгидек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи билан боғлиқ қадамжолар, обидалар илмий жиҳатдан ўрганилди.

Хитой Халқ Республикасида бўлган чоғларида

үйғур биродарларнинг ёрдами билан Офоқхўжа, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Зокиржон Фурқатнинг мангалик оромгоҳларини зиёрат килдилар. Ҳалқларимиз маданияти, маънавияти ривожига бекиёс ҳисса қўшган бу муҳтарам алломаларнинг хотираси эъзозлангаётгани, уларнинг муҳташам мақбаралари кўз қорачигидек асралаётганидан мамнун бўлдилар. Бироқ бошқа жойларда кўнгилларига ранжу озор ҳам етди.

Гарчи бошқа давлатлар худудида бўлса ҳам, ақалли Беруний каби алломаларимизнинг қабрларига бефарқ бўлмаслигимиз керак. Бизнинг тарих олдидаги, буюк миллатдошларимизнинг ёрқин хотираси олдидаги фарзандлик, ворислик бурчимиз уларнинг номларини, муборак хокларини эъзозлаб-ардоқлашни тақозо этади – бу Зокиржон аканинг хулосаси ва шиори эди.

Хуллас, Ҳиротга бориб, маҳаллий ҳукумат билан келишган ҳолда ярим вайронага айланган Навоий дафнгоҳи ва унинг атрофидаги ўн гектар майдоннинг топосъёмкасини, геологик ва сейсмологик ҳолатини аниқлаб, муҳандислик-кидирув ишларини тугатиб қайтишди. Мутахассис-лойиҳачилар улуғ мутафаккир мақбарасининг макетини яратишга киришдилар. Бу борада ўрганиш, андоза олиш учун Зокиржон ака ўз ёнига меъмор Мухаммаджон Мирзаев ва муҳандис Раҳмонжон Азимовни олиб, Туркистонга жўнади. У ерда Аҳмад Яссавий мақбарасида олиб борилаётган таъмирлаш ишлари билан яқиндан танишиб келди.

Бу на жавохирким...

«Ҳар гал Ҳиндистон тупрогига қадам қўйганимда юрагимда ҳаяжон, руҳимда енгиллик пайдо бўлади. Бу қадим диёр тарих ҳақиқатларидан сўзловчи бинолари, дарахтлари, қушлари тимсолида бир замонлар тақдир тақозоси билан бу юртга келиб қолган аждодларимнинг руҳлари интиқлик билан кутуб олаётгандек бўлади...»

Зокиржон МАШРАБОВ,
(«Халқ сўзи», 1996 йил, 7 февраль)

1995 йил қиш фаслида Зокиржон aka Ҳиндистонга экспедиция таркибида эмас, делегация сафида боради, лекин жуда кимматли бир янгиликни қўлга киритади. «Марказий Осиё ва Ҳиндистон маданий алоқалари» мавзуига бағишиланган халқаро анжуманга Россия, Хитой, Мўгулистан, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон каби давлатларнинг таникли тарихчилари, маданият арбоблари каторида Ўзбекистондан ҳам бир неча вакил, жумладан, Зокиржон Машрабов ҳам таклиф этилган эди. Бобур халқаро жамғармаси раҳбарига эса анжуман баҳонаю дийдор ғанимат эди. Экспедиция билан боргандга ота-боболари асли туркистонлик бўлган машҳури жаҳон Мирзо Абдуқодир Бедил, Амир Хисрав Дехлавийларнинг Эски Дехлининг тури мавзеларида мунғайиб ётган қабр-мақбараларини шошилинчда кўрган эди. Анжуман кунларида фурсат топиб, уларни бафуржга зиёрат қиласкан, дилидан бу улуғ инсонларнинг мозорларини қандай қилиб таъмиглаш мумкин, деган ўй кечди.

Ватандошларимизнинг яна бир аждоди бўлмиш Мирзо Ғолибга ҳиндларнинг хурмати, эътибори юқсаклигини кўриб, хурсанд бўлди. Эски Дехли билан Янги Дехли туташиб кетган худуддаги шоир номи

билан аталувчи илмий-текшириш институтида Мирзо Голибнинг форс тилидаги темурийлар – бобурийлар тарихига оид «Мехри нимруз» рисоласидан ксеронус-ха олишга мұяссар бўлди, бобурийларга бағишланган яна бир неча қимматли китобни ҳам қўлга киритди. Бу ноёб бойликлар ҳозир Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгохини безаб турибди.

Анжуман минбарида Ўзбекистоннинг мустақиллик меваларидан бири – Бобур номидаги ҳалқаро жамғарма фаолияти ҳақида гап бораётганда Зокиржон aka тўлқинланиб, ҳаяжонланиб ўтирди. Мамлакатнинг бир вилоятида ташкил топган нодавлат жамғарманинг ҳалқаро анжуман қатнашчилари эътиборига тушиши, албатта, қувонса, ҳаяжонланса, фахрланса арзийдиган ҳодиса эди.

Издиҳом тугайдиган куни таниқли ҳинд шоири, ўзбек ҳалқининг садоқатли дўсти доктор Қамар Раис ўзаро сұхбат асносида Дехлида бобурийлар сулоласига мансуб яна бир хонадон бор, деб қолди. Ўтган галги сафаримиз чоғида Дехлида Бобур авлодлари борйўклиги борасида биз мулоқотда бўлган кўп олим у фузало, зиёлилардан (шу жумладан, Қамар Раисдан ҳам) тайинли жавоб ололмаган эдик. Ҳайдарободлик Тусийлар экспедициямиз дарагини эшишиб, ўзлари бизни топиб келишганди. Қамар Раис бобурий Покиза Султонбегим деган аёл ҳақидаги маълумоти билан Зокиржон акага ноёб жавоҳир – Кўхинурни инъом этгандан ҳам зиёда бўлди! У ҳинд биродаридан дарҳол ўша хоним билан учраштиришни ўтинди. Қамар Раис ҳам ҳеч иккиланиб ўтирмай, бобурийлар ворисига қўнғироқ қилди. Покиза Султонбегим оёғи гипсдалигини, шу боис ўзбекистонлик мәхмон ҳузурига бора олмаслигини айтиб узр сўради ва уларни уйига таклиф этди.

Шу тун Зокиржон aka учун Лайлутулқадр кечасидан ҳам узун туюлди. У тонг отишини сабрсизлик билан кутди. Эртасига эрталаб Қамар Раис билан По-

киза Султонбегимниги – Дехли жанубидаги мавзега жўнадилар. Уларни ёш йигит билан басавлат бир эркак кутиб олишди. Ичкарида эса уларга ўзбек аёлларига жуда ўхшаб кетадиган нуроний жувон – Покиза Султонбегим пешвоз чиқди.

Буларни қарши олган киши Покиза Султонбегимнинг турмуш ўртоғи, таникли адвокат жаноб Дониёл Латифий, йигитча эса ўғли Суюм Афтани экан.

Мулокот кизиб кетди. Покизабегим ўз шажарасини шарҳлаб берди. Унинг онаси Қамар Жаҳон Зебуннисобегим (исми-шарифларининг ҳам айнан темурий – бобурийларга хослигига эътибор беринг), унинг отаси Фархунда Жамол, унинг отаси Мирзо Фотих ул-Мулк Баҳодир, унинг отаси эса Ҳиндистоннинг сўнгги бобурий ҳукмдори Баҳодиршоҳ II – Зафар эди.

Покиза Султонбегим боболарининг юртдоши ва миллатдоши бўлган табаррук меҳмонга жуда кўп қимматли маълумотлари, жумладан, уларнинг авлоди бориб тақаладиган Мирзо Фотих отаси Баҳодиршоҳ Бирмага сургун қилинганида беш ёшдалиги, уни яқинлари инглизлардан яшириб юришгани, Ҳиндистондан Покистон ажралиб чиқсан пайтда кўп қариндошларнинг тушунмовчилик натижасида Покистонга кетиб қолишгани, буларнинг эса, Ҳиндистон Миллий конгрессига эътиқодлари туфайли шу ерда, яъни Дехлида қолишгани, буюк аждодларидан мерос қимматбаҳо буюмларни, жумладан, Аврангзеб – Оламгир қиличини ҳам давлат музейига топширишгани ва бошқа кўп воқеаларни хикоя қилиб беради. Буюк Британия қироличаси Елизавета хоним Ҳиндистонга ташриф буюрганида онаси Қамар Жаҳон Зебуннисобегимнинг буюк бобурийлар авлодига мансублигини эътиборга олиб, уни тантанали қабул маросимиға таклиф этишгани оила аъзолари учун унтутилмас ҳодиса бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтади. Ўзининг Ҳиндистон Маданият вазирлиги томонидан йўқлаб турилишини, чет элдан келган

мехмонларга ҳамроҳлик қилиб, уларга буюк аждодлари ҳакида сўзлаб беришларини айтаётганда, унинг гаплари оҳангида, юз-кўзларида фахр ва ифтихор акс этиб туради.

– Боболаримиз номининг шарофати билан хонадонимизга Ҳиндистон давлатининг мўътабар раҳбарлари Жавоҳарльял Неру ва Индира Ганди хонимлар қадам ранжида қилган, – деди Покиза Султонбегим Зокиржон акага юзланиб. – Сизнинг ташрифиниздан ҳам бошим қўкка етди. Улуғ аждодларимизнинг юрти нафасини туйгандай бўлдим...

Зокиржон ака бобурийлар хонадонидан қалби нур ва ҳаяжонга тўлиб чиқди. Бу қувончли ҳодиса устига Ҳайдарободдан жаноб Масиҳуддин Тусий уни йўқлаб келиб қолди. Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги элчиси Суръат Мирқосимов иштирокидаги мулоқотда улар келгуси алоқалар хусусида фикрлашиб олдилар.

Зокиржон ака ҳайдарободлик бобурийзодаларни дехлилик бобурий хоним билан танишириб қўйишни ният қилдию, лекин вактнинг тиғизлиги бу хайрли мақсадни амалга ошириш имконини бермади.

Аммо кайтар чоғида «Деҳли таймс» газетасининг Покиза Султонбегим тўғрисида чоп этилган «Буюк мўғуллар вориси йўқолган зебу зийнат ва ноёб асарларга ачинади» сарлавҳали мақоласи чоп этилган 19 май сонини Зокиржон акага тухфа килишган эди. У рўзномани Суръат Мирқосимовга топшириб, ҳурматли элчимиздан бобурийларнинг бир-бирлари билан топишишларига ёрдам беришни илтимос килади ва ватанимизга қўнглида бир олам сурур ва янги-янги орзулар, режалар билан қайтади.

Бобур Ҳисорга қандай етиб борган?

Зокиржон аканинг қалби орзулар билан лиммо-лим, бу орзулар эса факат ташкилий ишлардангина иборат эмас эди. Асли геолог бўлса-да, ҳиссиётлари, эҳтирослари юрагига ва вужудига сиғмай жўш урадиган бу одам ўзи сезмаган ҳолда тарих ва адабиёт қатламларидан ҳам нималарнидир излай бошлаганди. Унда Бобур бобомиз ҳаётининг кўпчиликка маълум ва номаълум даврлари, қирраларини ўрганиб, шу бобдаги кемтикларни тўлдирадиган маълумотларни топиш, тўплаш иштиёқи туғилган эди. Ҳусусан, Машҳадда «Бобур ва Эрон» китобини сотиб олганидан кейин бу фикри қатъийлашди. Жумладан, кўп бобуршунос олимларнинг бошини қотириб келаётган жумбоқ – Бобур Мирзонинг Фарғона мулкини тарк этиши, унинг қайси йўлдан, қандай килиб Ҳисорга етиб боргани Зокиржон акани ҳам қизиқтириб қолди. Бу тарихий муаммога бирон-бир аниқлик киритиш мумкин эмасмикин, деган ўй унинг хаёлидан кетмай кўйди. Аслида Бобур номли халқаро илмий экспедициянинг келгуси режаларига Зокиржон aka «Бобур Мирзонинг Фарғона мулкида ўтган умри ва фаолиятини ўрганиш» деган бандни ҳам киритган эди. Қадрдони, тарихчи олим, журналист, экспедиция аъзоси Собиржон Шокаримов билан «Бобурнома»ни қайта вараклаб чиқишиди, таниқли бобуршунос олимлар – Ҳамидулло Ҳасановнинг «Бобур сайёҳ ва табиатшунос», Сабоҳат Азимжонованинг «Бобурнинг Кобул ва Ҳиндистондаги давлати», Сайфиддин Жалиловнинг «Бобурнинг Фарғона давлати» каби асарларида билдирилган юқоридаги жумбоққа оид фикр ва мулоҳазаларни синчилаб ўрганишиди, мулоҳаза юритишиди ва «Бобур Андижоннинг Ҳакан дарвозасидан чиқиб, адир оралаб ҳозирги Кулла қишлоғи томон борган. Асака ва Мингтепа қишлоқлари оралиғидан юриб, Кува ҳамда Марғилоннинг тепа қисмидаги тоғ

ёнбағирларидан ўтиб, Сўх ва Ҳушёрга йўл олган»¹ деган хulosага келадилар. Ана шу хulosани асослаш ва исботлаш мақсадида 1996 йилнинг март ойида илмий экспедициянинг навбатдаги сафарига чикишади. «УАЗ-469» автомашинасида улар Сўхга етиб боришиди. Сўх дарёсини ёқалаб кетганда Тул қишлоғидан кўриниб турадиган Қамишсой, Жиддасой, Қоксой, Бургутия сойлари куршовидаги қўхна тоғ тепасига чиқишиб, Бобур Мирзо назарига ва таърифига тушган «Сангига ойина»ни зиёрат киладилар. Кейин Бобур Мирзо бир йил яшаган Ҳушёр қишлоғига ўтадилар. Маҳаллий зиёлилар билан учрашиб, зарур маълумотлар излашади. Жўғрофия муаллими Воҳиджон отанинг тахминига кўра, «Қишлоқнинг пастида, Сўх дарёсининг тор кисмida Бобур ўзи қурдирган кўприкдан ўтиб, дарё бўйлаб Жовпоя қишлоғига борган бўлиши мумкин. Сўнг дарёning бошланиш кисми – Зардоли қишлоғига ўтилади. У ёғида Зардоли (Федъченко) музлиги бошланади. Катта довон оша Сурхоб лабида жойлашган Ҳайит қишлоғига борилади. Ҳайитдан Гарм томонга бурилиб, Файзиобод, Кафаниён орқали Ҳисорга чиқиб кетиши мумкин эди»².

Экспедиция аъзолари ҳозир ҳам Бобур номи билан аталадиган мазкур кўприкни бориб кўришади. Воҳиджон aka тасвирлаган йўналишни имкон қадар кузатадилар ва Бобур Сўх дарёси бўйлаб кетмаган, деб фараз қиладилар. Чунки юқорида айтилган йўл ва довондан Ҳисорга факат йилнинг июль-август ойларидагина от-улов билан юриш мумкин эди, ҳолбуки, фаразларга кўра, Бобурнинг Ҳисорга етиб бориши баҳор фаслига тўғри келади. Экспедиция аъзолари ва Воҳиджон aka Ҳисорга чиқиб кетадиган яна иккита йўл мавжудлигини эслашади. Бири ҳозирги

¹ З.Машрабов, С.Шокаримов. «Асрларни бўйлаган Бобур». Тошкент, «Ёзувчи» нашриёти, 1997 й. 29-бет.

² Ўша жойда.

Ўш – Боткент йўналиши, иккинчisi – Туркистон тоғ тизмаларининг ёнбағирларидан ошиб, Ҳушёрдан Сувбошига ундан, Қорабулок ва Ворухга, кейин Лайлак орқали Дехкатга ўтиш. Бобур Мирзо ўзига танишмана шу йўлни танлаган бўлиши керак, чунки аввалги йўл тоғ тизмаларининг паст-текисликларидан, яъни ғанимларга яқин қишлоқлардан ўтарди, деган фикрга келишади. Сўнг Фончи туманидаги (Хўжанд вилояти) Янгиариқи Боло қишлоғига жўнашади. У ерда ўқитувчи Абдулло Қаюмов билан учрашишади. У экспедиция аъзолари фикрини қўллаб-қувватлади, уларга ана шу йўналишни кўрсатиб, ҳамроҳлик қилишни бажонидил зиммасига олади. Овчи дарёси бўйидаги Дехкат қишлоғининг тепароқ қисмида жойлашган Бобурчак (Бобур бурчаги)дан ўтишгач, йўлни Овчи дарёси бўйидан давом эттириб, ҳалихануз сақланиб келаётган «Бобур тоши»ни бориб кўришади.

Овчи қишлоғининг эъзозли оқсоқоллари ва бошқа илмли кишилари билан дастурхон атрофида ҳам фақат Бобур йўли ҳақида сухбат қурилади. Экспедиция аъзолари кекса донишмандларининг ҳикоялари, ривоятларидан ўз тахминларининг ҳақиқатга якинлигига ишонч ва қаноат ҳосил қиласидилар.

«Хулоса қилиб айтганда, – деб ёзади юкоридаги асар муаллифлари, – Бобур Мирзо Андижоннинг Хакан қишлоғидан чиқиб, Мингтепа қишлоғининг қўйи қисмидан Куба шаҳрининг юкори томони орқали Сўх – Ҳушёр – Сувбоши – Қорабулок – Ворух – Дехкат – Овчи қишлоқларидан ўтиб, Фарғона мулкини тарқ этган. Ўзига таниш ва қулай йўллар билан Оббурдон, Қоратегин довонларидан ошиб, Ҳисор водийсига ўтиб кетишга мусассар бўлган». Экспедиция изланишларининг меваси бўлган бу фикр, бизнингча, эътиборга лойикдир.

Энди Бобур Мирзонинг Оббурдон довонидан ўтиб, Ҳисор ва Кобулга етиб бориш йўллари ва жа-

раёнларини ўрганиш масаласи ҳам бор. Зокиржон ака бу вазифани экспедициянинг галдаги сафарлари давомида амалга оширишни мўлжаллаб қўяди.

Оғир қисмат

Илмий экспедициянинг 1996 йилги навбатдаги сафаридан кўзда тутилган мақсад Хитой Халқ Республикаси, яна Покистон, Эрон, Афғонистон мамлакатлари худуди бўйлаб, Абу Райхон Беруний, Махмуд Газнавий, Бобораҳим Машраб, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат, Зебуннисобегим ва бошқа аждодларимизнинг илмий-адабий меросларини ўрганиш, уларнинг номи билан боғлиқ тарихий обидалар, қадамжолар, хусусан, қабр-мақбараларнинг ҳолатини аниқлашдан иборат эди. Йигирма икки кун давом этган бу сафар ҳам анча самарали бўлди.

Бу галги сафар йўналишини Хитойдан бошлиш мўлжалланган эди. Девонабой масжиди имом-хатиби ҳожи Муҳаммад Содик, Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг Андижон вилояти муҳбири Фарруҳ Расулов ҳамда Илҳомжон Мамарозиков ҳамроҳлигига улфати чор бўлиб, йўлга шайландилар. Сафардан-сафарга экспедиция раҳбарининг малака ва тажрибалари ошиб, таркиб ҳам такомиллашиб, ихчамлашиб борарди. Аъзоларнинг вазифалари аник эди: Муҳаммад Содик – таржимон, у араб ва форс тилларини мукаммал билади. Фарруҳ журналист, ҳам тасвирчи, Илҳомжоннинг касб-кори маълум, факат у ҳайдовчиликдан ташқари «жамоатчилик асосида» меҳаник ишини ҳам бажаар – автоулов билан боғлиқ деярли барча муаммолар унинг гарданида эди.

Андижондан отланиб, Тошкент, Чимкент, Бишкек, Рибачье орқали Турғат довонига етиб бордилар. Уларни Ван деган бир Хитой маъмури билан Қайсарбек исмли уйғур йигит кутиб олишди ва меҳмонлар Шинжондан чиқиб кетишгунча ҳамроҳ-

лик қилдилар. Экспедиция аъзолари дастлаб Қашкарда буюк алломалар Маҳмуд Кошғарий, Офок Ҳожа Эшон, Юсуф Ҳос Ҳожиб, сўнг мумтоз адабиётимизнинг яна бир ўзига хос намояндаси, лирик ғазаллар устаси, айрим сабаблар билан тарки Кўқон айлаб, Ёркентда, муҳожирликда умргузаронлик қилган Зокиржон Фурқатнинг қабрларини зиёрат этдилар. Мақбаралар суратга олинди, илмий-маърифий манбалар, буюк аждодлар ҳаёти ва фаолиятига, Шарқий ҳамда Марказий Туркистон тарихига оид маълумотлар тўпланди. Лекин Зокиржон ака учун энг қувончли воқеа – «Бобурнома»нинг уйғурча нашри қўлга киритилганлиги бўлди, зеро раҳбарнинг эзгу мақсадларидан бири – Заҳириддин Бобур асарлари, хусусан, қомусий маданий ёдгорлик – «Бобурнома»нинг турли тиллардаги нашрларини мумкин қадар жамлаш ва улар билан «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳини бойитишдан иборат эди.

Яна шуниси ҳузурли ва ғурурли эдикি, қаерга боришига, уларни илиқ кутиб олишар, қизғин сухбатга чорлашиб, саволлар ёғдиришарди. Маҳаллий халқ вакиллари, аксарият, зиёлиларни автоулов пешанасига ёзилган «Ўзбекистон» атамаси ва машина тепасида ҳилпираб турган ўн икки юлдузли байроғимиз ўзига жалб этарди. Озод юртнинг ана шу рамз ва белгиларига қай бирлари ҳайрат, қай бирлари ҳавас билан тикилишаркан, Зокиржон аканинг Узбекистоннинг мустақилликка эришиши ва бу ҳур диёрда амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари, янгиланиш, то зариш жараёнлари тўғрисидаги завқли ҳикояларини мароқ билан тинглашарди.

Қашқардан сўнг экспедиция Буюк Ипак йўли орқали денгиз сатҳидан 5 минг метр баландликдаги Коракурум довонини кўзлаб йўлга тушди. Қашқар билан Покистон чегарасидаги қадимий Тошқўргон бўсағасида Помир, Ҳиндкуш, Тибет тоғлари бирлашар, худди шу ерда Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон,

Покистон ва Тожикистон давлатлари бир чегарада ту-
ташарди. Қоракурум эса ниҳоятда баланд, маҳобатли
ва хийла хавфли – баъзи жойларда йўл жуда тор, бир
машина аранг сиғарди.

Гилгет водийсининг маркази Гилгет шаҳрида
тарихий обидалар билан танишишгач, бир оз дам
олишди. Мамлакатнинг аввалги пойтахти Исломобод
билин туташ Равалпиндида Ўзбекистон элчиҳонаси
ходимлари билан учрашдилар ва бошка доираларда-
ги адабий-илмий сұхбатларда иштирок этдилар. Бу
шаҳарда амалга оширилган энг мухим тадбир – Бо-
бур халқаро хайрия жамғармаси бўлимининг очили-
ши бўлди. Сўнг ҳамюрларимиз баланд руҳда Ҳасан
Абдол шаҳридаги, фаразларга кўра Бобур барпо
килдирган боғни бориб кўрадилар.

Бобур ва бобурийлар хаёти билан чамбарчас
боғланган қадимий Лоҳур шаҳридаги улуғ аждод-
ларимиздан мерос ва ҳали ҳам яшнаб турган Шали-
мар боғи шаҳарнинг гавжум сайргоҳларидан бири
эди. Боғни ажиб бир ҳаяжон ва завқ билан айлани-
шиб, ором олишгач, у ердан Бобур Мирзонинг че-
вараси Жаҳонгиршоҳ ва унинг суюкли маликаси
Нуржаҳон бегимларнинг, шунингдек, Покистоннинг
таникли, эътиборли шоирларидан бири Мухаммад
Иқболнинг қабрларини зиёрат қиласидилар. Ўтган гал-
ги сафар вақтида Покистонда бобурий малика, бобу-
рийлар сулоласининг ёрқин намояндайларидан бири,
Шоҳжаҳоннинг невараси Аврангзеб – Оламгирнинг
қизи, мумтоз шоира Зебунисобегим қабрини топиш-
га мусассар бўлинмаган эди. Бу гал бобурийлар дав-
лати учун кўп замонлар пойтахт ва қароргоҳ бўлган
қадимий Лоҳур шаҳрида пештоқига шоира исми би-
тилган мақбарани тавоф айлаш насиб этди. Аммо бо-
бурийлар сулоласининг, шеърият осмонининг ёрқин
юлдузларидан бири бўлган бу муҳтарама малика
дахмасининг қаровсизлигидан кўп афсус чекиши.
Сағана 60-йилларда тарихий обида сифатида дав-

лат муҳофазасига олинган бўлишига қарамай, ночор аҳволда эди. «Ўзбекистон ва Покистон давлатлари ҳамкорликда бу жойни таъмирлаб, Зебуннисо номида музей ташкил этилса, қандай яхши бўларди», деган фикр ўтди раҳбарнинг кўнглидан.

Ушбу қабр-мақбаранинг айнан Аврангзебнинг қизига тегишли эканлигига андак гумон ҳам бор, албатта. Чунки, Акбаршоҳ мақбараси (Агра)га кираверишда, очик майдондаги мармар қабр тошларидан бири юзасига ҳам Зебуннисо исми битилган. Тарихий манбаларда ёзилишича, аслида Зебуннисобегим Дехлидаги Зарзари қабристонига дафн этилган. Инглизлар даврида темирйўл ўтказилиши муносабати билан қабристон бузилиб кетган ва шоира хоки бошқа жойга кўчирилган. Эҳтимол, ўшанда бобурий малика хоки катта бобоси Акбаршоҳ сағанаси ёнига қўйилгандир. Ё балки лоҳурликлар севикли мумтоз шоира жисми, шарафли номининг ўз шаҳарларида қўним топишини хоҳлаб олиб кетишгандир. Зокиржон ака аввалги сафар суриштирганда маҳаллий зиёлилар бобурий малика Зебуннисобегим даҳмасининг Лоҳурда эканлигини айтишган, аммо унинг аник манзилини кўрсатиб бера олишмаган эди.

* * *

Лоҳур шаҳар маъмурияти вакиллари ўзбекистонлик сайёҳларни мамнуният билан кутиб олиб, уларга етарли иззат-икром кўрсатадилар. Илиқ муносабатдан завқланиб кетган Зокиржон ака Покистоннинг бу қадимий ва машҳур шаҳрида ҳам Бобур ҳалқаро жамғармасининг бўлимини очиш ҳаракатига тушиб қолади. Лоҳурлик мансабдорлар, айниқса, зиёлилар Захириддин Муҳаммад Бобурни, унинг покистонликлар маънавий ҳаётида туб бурилишлар қилганини, хусусан, ҳалқ дилига ислом динини олиб киришдаги хизматларини яхши билишар ва қадрлашарди. Зокиржон аканинг таклифи хушнудлик билан қўллаб-

Зокиржон Машрабов онаси Нубувватхон ая
ва турмуш ўртоғи билан.

Үригидан магизи ширин...

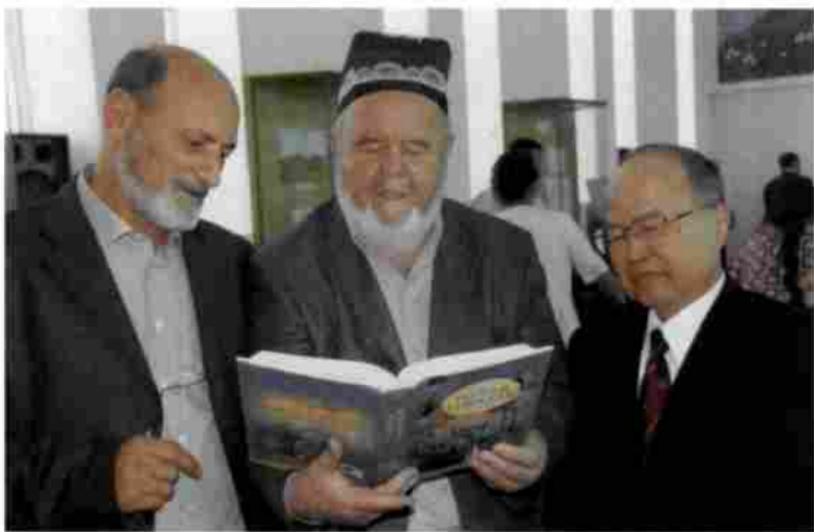
Дўсту қадрдонлари билан.

Бир гурӯҳ ижод аҳли даврасида.

Андижондаги Бобур кунларига бағишенгандык
маданий тадбирлардан бирида.

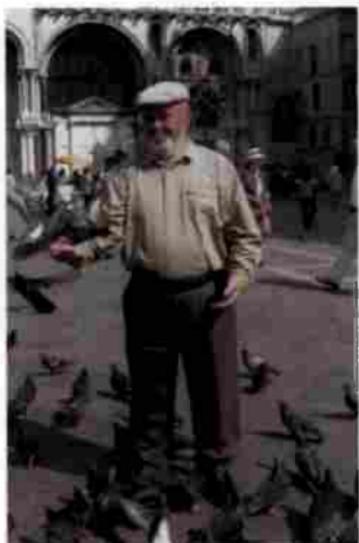
Таниқли бобуршунослар — япон олимий Эйжи Мано
хамда озарбайжонлик Рамиз Аскер билан.

Бобур
таваллудининг
525 йиллигига
багишланган
халқаро
конференцияда.

Афғонистон.
Деҳи Канор
қишлоғи.
Мавлоно Лутфий
қабр-мақбараси.

Италия. Флоренцияда.

Экспедиция. 2012 йил, октябрь. Эрон.
Нишопур. Фаридиддин Аттор хиёбони.

Янги нашр этилган Бобур мавзуидаги
китоблар муҳокамаси.

Самара вилояти (Россия) ўлкашунослик музейи
директори Валентина Кузнецова қабулида.
2011 йил, июнь.

Экспедиция, 2012 йил, октябрь.
Волгоград вилояти (Россия).
Дубовка шаҳри четидаги қадимги Белжамин,
ҳозирги Водян археологик ёдгорлик жойи.

Россиянинг Варна
туманида жойлашган
Амир Темур минораси.

Россия. Красний Яр тумани.
Амир Темур лашкаргоҳига ўрнатилган
ёдгорлик тоши.

Қозогистон. Тобул дарёси бўйида.

кувватланади ва Лохурда жамғарманинг бўлимига асос солинади.

Шундан кейин улар Бобур Мирзо қадамжолари бўйлаб юришда давом этишаркан, Мўлтон шаҳри орқали Кветтага етиб борадилар. Бу ердан Афғонистонга 120–130 километрлар чамаси масофа бор, галдаги вазифа Қандахор орқали Газнига ўтиб, дунё илм аҳлининг пири калонларидан бири Абу Райхон Беруний мозоригача етиб боришдан иборат эди.

Маълумки, Газни шаҳрида Газнавийлар сулоласининг йирик вакили Маҳмуд Газнавий кўп йиллар юрт сўраган. Султоннинг эътиборли жиҳати – нисбатан анча маърифатли бўлган, чунки у ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро, Бобур Мирзолар каби ҳам шоҳ, ҳам шоир эди. Ҳарқалай, Маҳмуд Газнавий тарихимизда яхши ном қолдирган туркий ҳукмдорлардан, шунинг учун ул зотнинг дафнгоҳини ҳам зиёрат қилиш мўлжалда бор эди. Газнавий хилхонасини топиш-ку унча қийин бўлмади, аммо Беруний қабрини анча излашга тўғри келди. У шаҳарнинг хароб бир чеккасида бўлиб, деворлари нураб-тўкилаётган эски ҳовлилар ёнидан ўтган тор, қинғир-қийшиқ кўчадан бориларди. Сағанадан-ку ном-нишон йўқ, ҳатто қабр деганлари – тупрокли супа устидаги ҳар хил катта-кичикликдаги бир уюм тош эди.

– Ё, алҳазар, – дейди Зокиржон ака ўша ҳолатни эслаб, – Колумбдан бир неча аср илгари Америка қитъасини башорат қилган, «Хиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Қадимги ҳалқлардан қолган ёдгорликлар» сингари қомусий асарлар муаллифи, бир эмас, бир неча фанлар дахоси, юртимиз довруғини жаҳонга таратган буюк мутафаккир олимнинг вайронга бир макондаги қабрининг аянчли аҳволини кўриб, дийдаларимиздан ёш чиқиб кетди, юракларимизга титроқ кирди.

Куръони каримдан тиловат қилишаркан, Зокиржон аканинг кўзлари ҳамон намли эди.

– Ўша лаҳзаларни эсга олишнинг ўзи ҳам оғир, – деб хотирлайди экспедиция раҳбари. Унинг кулогига бир ҳовуч тош-тупроқ остида ётган бобокалонимизнинг нидоси эшитилгандай туулганди: «Хуш келибсиз, эй менинг ворисларим. Аллоҳга шукрким, мени йўқловчилар ҳам бор экан. Неча асрлардан бери кўзларим Турон йўлига ниғорон эди. Элу юртим тинч-омонми, маъмур-фаровонми? Илм-фан ривождами? Менинг руҳи покимни эъзозлаб қадам ранжида қилганингиз учун Сизлардан Аллоҳ рози бўлсин. Интизор, ташна руҳимга ватан ҳиди, нафаси ором берди. У юрт, у замин тупроғининг гарди-ғубори мен учун нақадар азиз, муқаддаслигини билсангиз эди...»

Ҳа, биз икки гапнинг бирида тарихда ўтган алломаларимизнинг илмий ихтиrolари, ижод маҳсуллари билан мақтанишга ўчмиз. Тарих ҳақида, ўзбек миллиати хусусида, маънавий меросимиз борасида, ғуруримиз, фаҳримиз бўлган инсонлар тўғрисида сўзлаганда, уларнинг муборак исм-шарифларини қайта-қайта тилга оламиз. Бироқ ҳалқимиз шонишарафини дунёга таратган у буюк зотларнинг қабрлари, муқаддас хоки билан эса ҳамиша ҳам қизиқавермаймиз.

– Буни қарангки, – дейди Зокиржон aka яна «тутаб», – яқин ўтмишда Беруний қабри атрофини кавлаб, ҳатто тилла ҳам кидиришибди! Қабрнинг ёнгинасидан, бор-йўғи икки қадам беридан ариқ ўтган. Икки метр нарида шоли дейсизми, макка дейсизми, дехқонлар хоҳлаган экинини экяптилар. Худо кўрсатмасин, биронта трактор бехосдан қабрни текислаб кетса, уни қайта топиш қийин. Тўғри, бизга бир нарса таскин беради: юртимизда Абу Райхон Беруний номидаги йирик-йирик муассасалар, бутун бошли туман бор... Беруний номида давлат мукофоти таъсис этилган!..

Дунёнинг ишларини қаранг: Султон Махмуд билан Беруний замондош, азбаройи олимнинг ис-

төйдоди таърифини эшитиб тинчини йўқотган Султон унинг ўз қўли остида, қўзи олдида бўлишини хоҳлаган ва ниятига эришган. Табиийки, Султон ўша даврда ҳам олтин-зарлар билан зийнатланган қасрларда, баланд мавқеда, эътиборда, иззат-икромда давру даврон сурган, олим – илмнинг ашаддий фидойиси бўлган зот эса камтарин ва хоксор умр кечирган. Минг йиллардан кейин... Маҳмуд Ғазнавийнинг яна шоирлигини инобатга олмаганда, подшолигидан унинг пурвикор мақбарасидан бошқа хотира қолмади, Берунийнинг исми, мероси эса доимо ёдланади, ундан ҳали-ҳамон илм-маърифат ўрганадилар, ҳайратланадилар, ибрат қилиб қўрсатадилар, у билан ғуурланадилар, унга ташаккур ва қуллуқ бажо эта-дилар.

Улуғ Алишер Навоий дунёга келган кутлуғ шаҳар Ҳиротнинг кўрки, шукуҳи, шухрати ҳам энди мутлақо аввалгича эмас. Жумладан, машҳур Мусалло майдони ҳам ўта файзсиз, кўрксиз. Шу атрофдаги Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Улуғбекнинг волидаи муҳтарамаси Гавҳаршодбегим ва Бойсунқур Мирзоларнинг қабрлари (айримларининг мақбаралари йўқликка юз тутган, баъзиларники таъмирга муҳтоҷ) аҳволи ҳам бағоят ночор. Умуман, ҳар қайдаки, туркий тилли алломаи киромларнинг қабри, дахмаси бор – қарийб бари қаровсиз, эътиборсиз эди, айни шу ҳол экспедиция аъзоларини қайғуга, ташвишга солар эди...

Зокиржон ака ва унинг ҳамроҳлари энди Афғон заминидан мумкин қадар тезроқ чиқиб кетишга ва Эрон худудига ўтиб олишга ошиқишаради. Экспедиция раҳбарининг илинжи, умиди – Захириддин Бобурнинг Машҳад шаҳридаги Имом Ризо мажмуи кутубхонасида сақланаётган «Хатти Бобурий» қўлёзмасидан нусха олиш эди. Афсуски, унинг бу орзуси ҳам мустажоб бўлмади – ҳар қандай дурри гавҳардан ҳам қиммат, бебаҳо ҳисобланувчи ноёб қўлёзмалардан кўчирма олиш олийжаноб, саховат-

ли одамлар ўйлаганчалик жўн иш эмас эди. Кутубхона мутасаддилари қўлёзмадан нусха кўчиритириб, Ўзбекистонга, Бобур жамғармаси манзилига жўнатиб юборишига ваъда бердилар. Лекин бу ваъданинг хом, «меҳмон кузагунча» кўрилган тадбир эканлиги кейин бир эмас, бир неча марта аён бўлди (Бу мавзуга кейин яна қайтамиз).

Шундай килиб, салкам бир ой давом этган сафар ниҳоясига етди. Дастурдаги тадбирларнинг айримлари амалга ошиди, баъзилари чала қолди... Лекин энг муҳими – хайрли мақсадлар йўлида яна бир неча йирик қадам олға ташланди. Ишни қандай бошлиш ва нималарга эътибор қаратиш борасида муайян хулосаларга келинди, тажриба орттирилди, десак хато бўлмас.

Оловга бош суқиб...

Республика оммавий ахборот воситаларида экспедиция сафари натижалари хақида хисобот-мақолалар эълон қилингач, хорижий юртларда, жумладан, Афғонистонда умргузаронлик қилган буюк боболаримиз, хусусан, Абу Райхон Беруний қабрининг аянчли қисмати зиёлиларимизда ачиниш уйғотади, юкори маҳкамалар томонидан бу масалани янада чукуррок ўрганиш ва амалий таклиф тайёрлаш вазифаси Бобур халқаро фонди зиммасига юкланади.

Зокиржон Машрабов ўтган галги сафардошларини йиғиб, масалани ўртага қўйди, уларнинг розилигини олди – бундоқ хайрли ва савобли юмушдан бўйин товлаб бўлармиди!

Афғонистонга энг яқин йўл – Тожикистон орқали... Лекин у ёқдан Фазнига етиб боргунча Афғонистоннинг хийла худудини босиб ўтиш керак, колаверса, бу тарафнинг бошқа мушкулолтлари бор эди.

Айланиш бўлса ҳам, ўтган сафарги йўналиш маъқулга ўхшарди. Чунки, Покистоннинг Ўзбекис-

тондаги элчиси Шавкат Али Шайх билан Бобур фондининг салом-алиги бор ва бу яқинлик Зокиржон ака-га қандайдир далда бағишларди.

Шавкат Али Шайхнинг Покистон ҳудудидаги чегара ва бошқа муаммоли жойларда Бобур фондига ёрдам кўрсатиш сўралган хатини қўйинга солиб (шундай мазмундаги хат Эрон элчихонасидан ҳам олинган эди), Аллоҳдан мадад, омонлик тилаб йўлга тушадилар. Дарҳақиқат, элчиларнинг илтимосномалари Эронга ўтишда, Зоҳидон ва бошқа шаҳарларда, Покистонга киришда ҳам экспедиция аъзоларининг жонига оро киради. Лекин Кветтада барибир муаммо туғилади. Афғонистонга ўтишга рухсат ва ёрдам сўраб кирилган масъул маҳкамада эртага хабар олишларини айтишади. Эртасига «Хатингизни пойтахтга – Исломободга жўнатдик, рухсат келгунча кутасизлар», деган жавобни олишади. Кветтада уч кун вақт бекор ўтади. Хаёлда бошқа ташвишлар, хавотир бўлгани боис, шаҳар айланиш, томоша қилиш ё бошқа юмушлар кўнгилга сиғмас эди.

Уч кундан кейин Ташқи ишлар бўлимидағи барваста, истараси иссиққина генералнинг жавоби жуда кескин ва совук бўлди:

– Ҳукуматимиздан мамлакатимиз ҳудудидан зудлик билан чиқиб кетишингиз талаб этилган хат келди. Бинобарин, биз ҳам хавфсизлигингишни таъминлашга кафолат бера олмаслигимизни баён этишдан хижолатдаман. Афсус....

Зокиржон ака «Яхши!» деган жавобни айтиб чиқди-да, шериклар билан шаҳарнинг четроғидаги кўримсизроқ меҳмонхонага жойлашишди. Суриштириб, афғонистонлик дала қўмондонларидан бирининг қароргоҳини топиб боришли. Бу, элчига ўлим йўқ қабилидаги таваккал бир тадбир эди. Экспедиция ҳам элчиликдай гап-да, факат сиёсий эмас, илмий-маърифий элчилик. Зоро, мавжуд вазиятда бундан бошқа чора ҳам йўқ эди.

Бир неча йўлакдан, дахлизлардан ўтиб кириладиган кенггина хонада тўшакларда чордона куриб ўтирган афғонлар кутилмаган меҳмонлар – Зокиржон ака билан Мұҳаммад Содикни таажжуб билан қарши олишади ва такаллуғсизлик билан ўтиришга таклиф этишади. Меҳмонлар ҳам мулозамат, иззатталаб кайфиятда эмас эдилар, пойгаҳга омонатгина чўккалайдилар. Салом-алиқдан сўнг Зокиржон ака таржимон (Мұҳаммад Содик) орқали ўзларини таништириб, экспедиция ҳакида, мақсад-муддаолари тўғрисида гапириб, Афғонистонга ўтиш учун ижозатнома зарурлигини уқтиради. Фазнидаги музей, тарихий ёдгорликларни кўриш истагида эканликларини таъкидлайди.

– Кутиб туринглар, – дейишади мезбонлар ва ўз сухбатлари, машғулотлари билан андармон бўладилар.

Бир оздан кейин хонага кирк ёшлардаги дароз, серсоқол киши кириб келади. Ўтирганлардан бири мусофиirlарнинг арзини етказади.

– Мен билан бирга кетаверасизлар, – дейди серсоқол киши Зокиржон акага юзланиб. – Мен ўзим сизларга ижозатнома.

Зокиржон ака ва ҳамроҳлари фавқулодда мурувватдан ва ишлари ўнгидан келганидан хавотируваҳималарни ҳам паққос унутишади.

Соқолли киши Чаман тумани ҳокими, етти жойидан ўқ еган зобит – полковник экан.

Кветтадан Афғонистонга йўл олишади. Дарҳақиқат, ҳоким Худоёрнинг обрў-эътибори баланд экан, чегара-тўсиқлардан суриштирувсиз ўтиб кетишади.

Йўл хароб, бомба тушавериб хандак-хандак бўлиб кетган, машина соатига 10–15 километр тезликда аранг юриб борарди. Қарама-қарши томондан узун ва баҳайбат стволини лапанглатиб келаётган танкни кўриб, ҳамманинг капалаги учди. Рулда Зокиржон ака, ўртада таржимон Мұҳаммад Содик унинг

ёнида ҳоким Худоёр ўтиради. Зокиржон ака беихтиёр педални босди. Үн беш қадамча нарига келиб танк ҳам тўхтади. Зокиржон ака Мухаммад Содикқа «Ҳокимдан сўранг-чи, қанақа танк экан, бу», деди. Полковник машина эшигини очди, шу пайт танкнинг қопқоғи ҳам кўтарилиб, бир бош кўринди. Улар пуштун тилида, баланд овозда савол-жавоб қилишди. Маълум бўлишича, нариги кимса дехқон экан, у ташлаб кетилган бузук танкни ўнглаб, дехқончиликда фойдаланиш учун олиб кетаётганмиш.

Тор йўлни ким бўшатиши бирпас муаммо бўлди. Чунки икки томон, юқорида айтилганидай, миналаштирилган эди. Ҳокимнинг буйруғидан кейин дехқон танкчи чеккага чиқиб турди, экспедиция улови ўтиб олди.

Чаман маркази Қандахордан 70 километр берида эди. Худоёр меҳмонларни ўз қароргоҳига бошлаб киради. Сухбатга киришадилар. Бу ерга туман муфтиси ҳам чақирилган эди. Муфти билан Мухаммад Содик ўртасида мулокот бошланади. Уламо меҳмонларнинг кимлиги, мақсад-режалари билан қизиқади. Мухаммад Содик Беруний қабри-мақбарасининг хароблиги ҳакида сўзлай бошлайди.

– Ким у Беруний? Қабри ҳали ҳам борми? – дея ажабланади шариат пешвоси Мухаммад Содикнинг гапини бўлиб. – Ахир дини ислом ақидасига биноан банданинг жисми тупрокка қоришиб кетиши керакку?!..

– Сизлар Мухаммад алайҳиссаломни тан оласизларми ўзи? Ахир у зотнинг қабри турибди-ку!.. – дейди Мухаммад Содик хужумга ҳужум билан.

Муфтининг шашти пасаяди. Вазиятдан фойдалangan Зокиржон ака ҳокимга китоб – «Куръон» кўйиладиган лавҳ ва Шахрихон пичоғини ҳада қиласиди.

Шундан кейин экспедиция аъзоларини ҳокимнинг мулозимлари Қандахор йўлига кузатиб қўйишади.

Ғазнига Қандахор орқали ўтиларди. Рухсат олиш учун бу ердан дала қўмондонининг хузурига кириш, бунинг учун ёзма равишда мурожаат килиш зарур эди. Дарвоза олдида бир пайтлар Россияда ўкиб келган бир афғон зобити мирзолик қилиб, арзгўйларнинг номаларини бигиб ўтирган экан, Зо-киржон акадан русчалаб, нима юмушларинг бор эди, деб сўраб қолди. Бу тасодифни ҳам Яратганинг иноятига йўйиб суюнишди. Зобит илтимоснома ёзиб, қабулхонага киришларига кўмак берди. Лекин... ичкарига қадам қўйишлари билан ҳовлидан бир вертолёт ҳавога парвоз килди.

— Аттанг, кечикдинглар, раҳбар ҳозиргина Кобулга учиб кетди, — деди унинг Абдужалил деган бир муолозими. — Қачон келиши номаълум.

Кутишдан бошка чора йўқ, чунки Абдужалил уларга вазиятнинг хатарли эканини, ҳудудда хорижий фуқароларнинг юришлари мақсадга мувофиқ эмаслигини тушунтирган эди.

Уларни қароргоҳдаги каттароқ бир хонага жойлаб қўйишди. Бир амаллаб тонг оттиришди. Эрталаб Зокиржон aka Муҳаммад Содик кўмагида бояги мулоғизимга вақтлари зиклиги, тезроқ юртга қайтишлари лозимлигини тушунтирган эди, Абдужалил соҳиб катта мурувват қўрсатди. «Булар қўмондонимизнинг меҳмонлариидир. Ислом коидаси бўйича уларга шикаст етказилмасин, кўмак берилсин, мабодо видеокамераларини ишга солишса, бизнинг қонун-коидамизга кўра мажақлаб ташлансан!» деган мазмунда хат ёзиб, муҳр босиб берди.

Хатнинг қандай таъсир кучига эгалиги ноаён эди, шунинг учун экспедиция аъзолари ўта қувониб кетишимади, аммо йўлда давом этишларига ижозат текканидан хурсанд эдилар, албатта... Дарҳақиқат, Ғазни томонга энди бир чақиримча юришган эди, йўлнинг икки тарафидаги қамишлар орасидан чиқиб, автомат ўқталиб, тўхташга буюрган кишиларга кўзлари туш-

ганда кимнинг хаёлидан нима ўйлар кечганини факат ўзлари биларди, холос.

Уларни қамишлар ичига олиб кириб кетишди. Кенггина бир ялангликда ўттизталар чамасида эркак бўлиб, айримлари ёнбошлаб ётишар, бошқалари турли юмушлар билан банд эди.

Ёнбошлаб ётганлардан бири буларни сўроққа тута бошлаган эди, Зокиржон ака Абдужалил соҳибнинг хатини узатди. Сўроққа тутувчи қоғозни ҳафсаласизлик билан олди-да, унга тикилиб қолди. Зокиржон ака билан Муҳаммад Содик кулгидан ўзларини аранг тутиб туришарди. «Терговчи» ёзувни тескари ушлаб гўё ўқимоққа тутинарди. Нарироқда ўтирганлардан икки-учтаси яқинлашиб, қоғозни бири олиб, бири қўйиб кўра бошладилар, лекин биронтаси бирон сўзни овоз чиқариб ўқимасди.

Шу пайт қаёқдантир елкасида битта катта юлдузи бор норғул одам пайдо бўлди-да, қўлма-қўл ўтаётган мактубни шартта юлқиб, унга назар ташлади. Кўзлари сатрлараро югураётганидан ўқиётгани сезилиб турарди.

«Ё буниси ҳам ўзини ўқиётгандай қилиб кўрсатяптимикин?» деган ўй кечди Зокиржон аканинг кўнглидан.

Йўқ, юлдузли киши ҳарқалай нома мазмунини англаган эди: ўтирганларга қараб ўшқириб қолди (Унинг сўзларини Муҳаммад Содик кейинчалик ширикларига айтиб берди).

– Ахир булар қўмондонимизнинг меҳмонлари экан-ку, нодонлар!.. Қани, тезда улардан кечирим сўраларинг!

Шу гапнинг ўзи етарли эди, Зокиржон ака қўллари билан узр сўраш шарт эмас, бизга рухсат берсангиз бас, дегандай ишора қилди. Барибир «тўсковуллар» узр-маъзур билан хайрлашиб қолишиди.

Ғазнига кираверишда яна тўхтатишиди, аммо Абдужалил соҳибнинг хатини қўриб, ўтказиб юборишиди.

Шаҳар ҳокими экспедиция аъзоларини илик қарши олди. Зокиржон ака Абу Райҳон Берунийнинг ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида таваллуд топгани, тақдир тақозоси билан Афғонистон заминида бокий дунёга риҳлат қилгани, аммо бугунги кунда унинг мақбарасидан ном-нишон қолмагани, қабр ҳам текисланиб, йўқ бўлиб кетаётгани, шунинг учун, агар ижозат берилса, олимнинг хокини юртига олиб кетишимоқчи эканликларини аста, ётиғи билан гапирди.

— Ўйлаб кўрамиз. Албатта, бу масалани бир ўзим ҳал қилолмайман, бошқалар билан маслаҳатлашамиз, бир-икки кун бизнинг қароргоҳда ётиб туринглар, — деди ҳоким.

«Ҳа, ҳарқалай, Берунийнинг кимлигини биларкан, озгина маърифатдан хабари бор экан», дея тусмоллади Зокиржон ака, лекин жавобнинг мужмаллигидан ғашланди.

Уларга одам қўшиб беришди. Шаҳардаги маданият ва тарих музейини бориб кўришди. Музей бой эмас, қолаверса, ойналари синиб, тахта қоқиб кўйилган, девор сиртидаги ўқ излари одамни алланечук сескантиради.

Шаҳар четроғида жойлашган Султон Маҳмуд Газнавий мақбарасини зиёрат қилишди, Абу Райҳон Беруний қабрини...

Буюк алломанинг қабри ўтган сафар, бундан икки ой аввал кўришганда қандай бўлса ўшандай алпозда эди.

Эртасига улар билан ҳеч кимнинг иши бўлмади, гарчи нонушта ва бошқа таомланиш пайтларида дастурхонга чорлаб туришса-да, нима қиляпсизлар, нима қилмоқчисизлар, дейдиган кимса йўқ эди. Икки кун шу тарзда ўтди. Учинчи куни пешин олдидан намоз ўқийдиган кенг хонада ўтиришар, Муҳаммад Содик Қуръон тиловат қилаётган эди, йўлакда ҳоким кўринди ва у тўхтаб, тиловатни соме бўлиб тингла-

ганча туриб қолди. Намозга сафга туришаётганда Зокиржон ака ва Мұхаммад Содиқни ёнига – биринчи каторга чақириб олди.

Шу воқеадан сүнг қароргоҳдагиларнинг «ажнабий»ларга муносабатлари ўзгариб, жилмайибрөк, қизиқиши билан қарайдиган бўлишди. Экспедиция аъзолари ҳам энди ўзларини эркинроқ тута бошлидилар.

Ниҳоят Зокиржон ака билан Мұхаммад Содиқни ҳоким ўз ҳузурига чақириради.

– Беруний нафақат ўзбеклар ва афғонларники, балки бутун башариятницидир. У Ғазнида минг йилдан бери ётибди, қўйинглар, унинг руҳини безовта қилмайлик, – дейди у салмоқли ва таъсирли оҳангда. – Иложи бўлса, унинг қабрини шу ерда ободонлаштиринг, биз ҳам кўмак берайлик.

Бошқа гап сиғмас, илтимосга ҳам ўрин қолмаган эди. Зокиржон ака узр-маъзурдан сүнг ҳоким жанобларининг фикри, маслаҳати ниҳоятда оқилона ва маъқуллигини таъкидлар экан, иншоалло, шундай қилажакларини, фақат ҳозирча Ўзбекистонда барпо этилажак рамзий қабр учун Беруний қабри хокидан бир ҳовуч тупроқ олишга ижозат беришини сўради.

Ҳоким розилик билдириб, ўз ўринбосарини қўшиб беради. Беруний қабрини очиб, устухонига тегишмай, ўша устухонлар минг йилдан бери ётган табаррук тупроқ-ҳокдан олиб қайтишади.

Ўша даврда, ана шу вазиятда улуғ аллома қабрини очиб, ундан тупроқ олишгина эмас, ўша маконларга етиб боришнинг ўзи ҳам катта жасорат эди!

Эндиgi манзил Қандахор эди. Тоғлар орасидан ўтган йўлда автоматли бир киши тўсди. «Мана бу одамни Қандахорга олиб кетасизлар», деди ёнидаги қора чачвонга ўралган кимсага ишора қилиб. Унинг ростдан ҳам аёлми ё эркаклигини ким билади? Қандай мақсадда нотаниш, боз устига, хорижий машинага чиқариб юборяпти? Яна «Мен Қандахорда

кутиб оламан», деб таъкидлаб қўйди. Қанақасига булардан олдин етиб, кутиб олади? Учиб борармикин? Ё... Демак, у киска йўлни билади, ё бошқа бир мўлжали бор, ё шунчаки пўписа, огоҳлантириш учун шундай дедимикин?..

Ҳай, бу синовдан ҳам ўтишди.

Қандахорда қайси тараф билан кетиш муаммоси кўндаланг бўлади. Покистонга ўтишга юраклари бетламай, Ҳирот сари юришади. Йўл-йўлакай икки-уч ерда қароқчиларми ё бошқа бир тўдалар таъқибидан кочиб кутулишади. Шу ҳолатда Ҳиротни томоша килиш ҳеч кимнинг кўнглига сиғмасди. Шаҳарга кирмай, Тойибод томонга жўнаб юборишади. Эрон чегарасида яна муаммо туғилади. Ҳужжатларда экспедиция аъзоларининг Афғонистонга Покистон оркали кириш ва чиқишилари кўрсатилган эди. Бир неча соат музтарлик, сарғайишлардан сўнг сарҳадчиларнинг қалбига йўл топиб, Эрон заминига ўтиб, Тойибода меҳмонхонага жойлашишгач, юз-қўллар совун, энгил-бошлар дазмол кўрди. Соқол-мўйловга устара тегди. Кўнгиллар ҳам хийла хотиржам тортди, чехралар анча очилди. Чанг-лойга беланган машинанинг ўнг-тусини билиб бўлмай кетган эди, уни ҳам ювиб-тозалаб, эпакага келтиришди. Энди улар кўрган-кечирганларини дам кулиб, дам ваҳима билан эслашар, фалокатларимиз аригани рост бўлсин, дея дуо килишарди.

Лекин экспедиция аъзолари уларни олдинда яна бир кўнгилсизлик кутаётганидан бехабар эдилар.

Тундаги ҳужум

Тойибодда бир кеча ётиб нафас ростлашгач, эртасига шаҳарни бир оз айланишди, Буюк Соҳибқирон Амир Темурнинг пири Зайниддин Абубакир Тойибодий мозорини зиёрат килишади, сўнгра барча юкнарсаларни машина томидаги юхонага маҳкам бой-

лаб, дилда шукроналик билан Туркманистон сари азимат қилишди. Энди улар Абу Райхон Беруний қабридан олинган тупроқни олимнинг ўз юртига элтаётганларидан – ўз ишларидан, муваффакиятларидан мамнун эдилар.

Марвга етиб келишганида соат тунги ўн эди. Зокиржон ака Тошкентга телефон қилиб, мутасадди идораларнинг тегишли ходимлари билан боғланади, Беруний хокини қаерга етказиш тўғрисида маслаҳат сўрайди. Табаррук тупроқни қадимги Кот – ҳозирги Беруний шахрига олиб бориш лозимлиги ҳакида фикр билдирилади.

Шаҳардан чиқаверишда иккиланиб, ўша ерда «Жигули» ёнида чекишиб, ўзаро сухбатлашиб турган уч-тўрт йигитдан Чоржўй йўлини сўраб, давом этдилар. Аслида Марвда тунамоқчи ҳам бўлишганди, аммо улуғ алломанинг муборак хокини белгиланган манзилга тезроқ етказиб бориш иштиёки уларни олга ундарди.

Ҳадемай, икки томони юлғинзор чўлга кириб кетишиди. «Тойота» шиддат билан олдинга интиларди. Илҳомжон рулда, Зокиржон ака «штурманлик»ни Фаррухга топшириб, бирпас дам олиш мақсадида салонга ўтиб ёнбошлаганди. Ўриндиқларнинг бошқа бирида Муҳаммад Содик мизғиётганди. Икки соатдан кейин раҳбар штурманлик «пост»ини қайта эгаллаши, Муҳаммад Содик эса ҳайдовчи билан ўрин алмашиши лозим эди.

Фаррух ўзининг эсноғини ва Илҳомжоннинг уйқусини қочириш учун у ёқ-бу ёқдан гапириб борарди. Тунги соат бир яримлар эди. Иттифоқо орқадан бир енгил машина яқинлашиб, чирогини ўчириб-ёқа бошлади.

– Ёрдам сўрашяпти шекилли, – деди Фаррух Илҳомжонга.

Ҳайдовчи индамай кўзгудан салонга қаради. Раҳбар ҳам, таржимон Муҳаммад Содик ҳам рост-

мона уйқуга кетишган эди. Енгил машина эса булар билан изма-из келар ва ҳамон чироғини ўчириб-ёқарди. Фаррухнинг раҳмдиллик туйғуси жўшиб, Илҳомжонга тўхташни буюрди. Ирғиб ерга тушдида, эшикни очиқ қолдирганча, бир кафти билан кўзларини чирок ёруғидан пана қилиб, «Жигули» томон илдам юрди. Етиб боргунча ҳам машинадан нега ҳеч ким тушмаётганига аҳамият бермади. «Жигули» ёнига боргандагина автомобилнинг икки ёндаги олд эшиклари шартта очилиб, икки киши тушгани ва улардан бирининг қўлида милтиқ борлигини кўргач, бояқишининг капалаги учиб, орқага югурди. Яхшики, Илҳомжон моторни ўчирмай турган эди, Фаррухнинг оёғи машинага чиқиб-чиқмай, газ тепкисини шахт билан босди. Шу лаҳзада орқадан варанглаган товуш эшитилди ва Илҳомжон, Фаррухларнинг бошлари тепасидан визиллаб ўтган сочма ўқлар машина томини тешиб чиқиб кетди.

Зокиржон aka ҳам, Мухаммад Содик ҳам чўчиб уйғонишиди.

– Нима гап, нима гап? – деб сўради раҳбар

– Ётинглар, ётинг! – дейишди Илҳомжон ва Фаррух салонга қарамай. Уларнинг ўзлари ҳам энка-йиб олишганди. Раҳбар: «Босинг!!!» дея амр қилди хайдовчига.

Шу шиддат билан юз чақиримча юришди. Илҳомжон орқадаги чироқдан батамом узоклашиб кетишганига ишонч ҳосил қилгандан кейингина тезликни пасайтирди. Шундан сўнггина Фаррух бўлган воқеани сўзлаб, Зокиржон акадан кечирим сўради. Бошқа маҳал бўлганда, албатта, у раҳбардан яхшигина танбех эшитарди, лекин ҳозир бусиз ҳам болапақирнинг бўлари бўлган эди.

«Жигули»даги кимсалар боя Марвда Фаррухнинг ўзи йўл сўраган одамлар эди, афтидан улар машина тепасидаги ғалвайган юқ-буюмларни савдогарларнинг бўғчалари деб ўйлашган бўлса керак.

Қарокчилар кўзига кимматбаҳо матохлар бўлиб кўринган – ғилофларга ўралган кўрпа-тўшак ва бошка ашёлар йўл-йўлакай тўкилиб, юкхона бўшаб колган эди.

Яна ярим соатлардан кейин йўл патруль маскани рўпара келди. У ердагиларга воқеани баён қилишган эди, ариза талаб этишди. Ёзид беришди. «Яхши, машинани қидириб топамиз, текширамиз, аниқлаймиз, унгача шу ерда кутасизлар», дейишди. Ростдан ҳам масаланинг бу ёғи эсга келмаган экан. Ахир у машина қачон топилади, иш қандай ҳал бўлади? Унгача шу чўл ўртасида ётишадими?.. Отанг яхши, онанг яхши, деб аризаларини аранг қайтариб олишди. Улар ҳам бу борада бошқа жойга шикоят қиласлик шарти билан зўрга кўнишди.

Бир соатлардан сўнг Чоржўйга етиб боришди. Бу орада тонг отди. Машинанинг орқа ойнасини сочма ўқ илма-тешик қилиб юборган эди, ўрнига мос ойна топилмади, фанер қоплатиб бўятиб олишди.

Экспедиция аъзоларини Ўзбекистон чегарасида Беруний тумани вакиллари кутиб туришган эди.

Эртасига Беруний шаҳри марказида тайёрланган рамзий қабрга Берунийнинг Ғазнидаги қабридан олинган хоки «дафн» этилди. Минглаб одамлар иштирокидаги йигинда шу заминда улғайиб, дунё миқёсида донг таратган илму фан султони Беруний хақида сўзладилар, Бобур ҳалқаро илмий экспедицияси аъзоларининг мардона саъй-харакатлари ва олийжаноб тухфалари учун миннатдорчилик билдирилар.

«Тойота»нинг ўтиргичлари, шифтидаги ўқ излари яна бир неча ой турди, кейин машина таъмирга берилди.

Бизнингча, ана шу воқелардан сўнг анча-мунча одамнинг бундай сафарларга чиқишга юраги дов бермай қоларди. Лекин ўшанда уларни хайрли ишлари учун Аллоҳ асрраганига ишонган Зокиржон aka кейин яна ўнлаб экспедициялар уюштириди.

Мисрга сафар

1997 йилнинг сўнгги ойида экспедиция яна олис сафарга чиқди. Бу галги мақсад йўл-йўлакай улуғ аждодларимиз қадамжоларини зиёрат қилиб, Бобур ва бобурийларга дахлдор манба-маълумотларни ўрганиш билан машғул бўлинган ҳолда, Миср Араб Республикасига етиб бориш эди. Маълумки, яна бир буюк ватандошимиз, Шарқнинг машҳур алломаси Аҳмад Фарғоний ҳаётининг бир қисми мазкур мамлакатда кечган ва олим ўша заминда тупроққа бош қўйган.

ЮНЕСКО Бош конференцияси 29-сессиясининг қарори ҳамда республикамиз Президентининг «Аҳмад ибн Касир Фарғонийнинг 1200 йиллик юбилеини нишонлаш тўғрисида»ги қарори асосида Ватанимизда мазкур санага қизғин тайёргарлик бошлаб юборилган, экспедиция ана шу оламшумул анжуманга ўзига хос совға ҳозирламоқчи эди.

Экспедиция декабрь бошларида кўзланган манзилга – Қоҳираға етиб боради ва аъзолар Аҳмад Фарғоний ҳаёти ва илмий фаолиятига оид далилларни тўплашга, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан хизматларини ўрганишга киришади.

Манбаларда қайд этилишича, фалакиётшунос, жуғрофия, риёзиёт фанлари билан чукур шуғулланган қомусий истеъодд соҳиби тахминан 797 или Фарғона водийсидаги қадимий Кубо (Қува) шаҳрида туғилган ва 865 или Мисрда вафот этган. Марв, Бағдод, Дамашқ, Қоҳира шаҳарларида яшаган ва илмий фаолият олиб борган. У, китобларда ёзилишича, кексайган чоғларида, 861 или, аббосий халифа Абул Фазл Жаъфар ал-Мутаваккил (847–861)нинг топшириғига биноан Нил дарёсидаги сув сатхини ўлчайдиган иншоот – нилометр барпо этиш учун Мисрнинг Фустат шаҳрига борган. Балки аслида бу ажойиб кашфиётга халифа буйруғи билан

эмас, ўзининг қизиқиши, дил амри билан қўл ургандир, ахир фандаги ихтиро, янгиликлар факатгина ҳукмдорларнинг хоҳиши, фармони билан юзага келмайди-ку. Ҳарқалай, қай тарзда бўлса ҳам, илмий-техник ва меъморий жиҳатдан ғоят улуғвор ва ноёб мазкур курилма бунёд этилади ва дарёнинг Сайёлат ул-Рад деган ирмоғига ўрнатилади. Ал-Манял туманинг Ар-Рид мавзеи ҳудудига қарашли бўлган жойдаги нилометр шу кунга қадар яхши ҳолатда сақланган.

Баъдаз, Ўзбекистон Республикасининг Қоҳирадаги элчихонаси ходимлари кўмагида маҳаллий университетлар, илмий муассасалар, кутубхоналар, Миср Араб Республикасининг тарихий ёдгорликларни кўриқлаш олий кенгашида экспедиция аъзолари билан танишув, илмий мулоқотлар уюштирилади. Зокиржон аканинг мустақил Ўзбекистоннинг кисқа фурсатда эришган маънавий-иктисодий тараққиёти, экспедиция макоми ва шу кунгача амалга оширилган сафарлар, самаралар борасидаги маълумот ва ҳикоялари мисрликларда катта қизиқиш уйғотади, улар экспедиция режалари бўйича амалий ёрдам кўрсатадилар. Экспедиция аъзолари Мисрда бир хафта давомида бўлиб, улуғ ватандошимизнинг ўткир акл-идрохи самараси ўлароқ яратилган нилометрни бориб кўрадилар, уни ўрганиб, тасвирга олиб, Аҳмад Фарғоний қабрини излаш билан шуғулланадилар.

Экспедиция ишига таникли мисрлик олимлардан Қоҳира университети қошидаги Шарқ тадқиқотлари маркази директори, доктор Мухаммад Халифа Ҳасан, шарқий тиллар профессори, библиограф, мусулмон кўлёзмалари бўйича мутахассис, доктор Насруллоҳ Мубашир ат-Тарозий, Тарихий ёдгорликларни саклаш олий кенгашининг археологик тадқиқотлар маркази Баш директори, доктор Кавсар Абул Фарух ҳам бош кўшадилар. Бир неча кунлик изланишлар натижасида буюк алломанинг Фустат шаҳрида, Муқаттам

тоғининг шарқий қисмидан икки чакиримча масофа-да жойлашган Имом Аш-Шофеъ қабристонига дағн ғтилганини аниқлашга муваффақ бўладилар. Афсус-ки, замонлар силсиласи, эътиборсизлик оқибатида олимнинг қабри йўқолиб кетган эди.

Аллома мангу уйқуга кетган жой ва Нил дарё-сидаги Фарғоний бобомиз бунёд қилган сув ўлчаш қурилмаси пойидан бир ҳовуч тупроқ оладилар. Зо-киржон Машрабов бу табаррук хокни буюк инсон, жаҳон илм-фанининг порлоқ юлдузларидан бири Аҳмад Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги муносабати билан унинг ватани Фарғонада қад ростлаши режалаштирилган ёдгорлик мажмуига қўйишни кўзда тутади.

Шундай қилиб, экспедициянинг навбатдаги са-фари якунига етади. Унинг Қоҳираға ташрифи ўзбек ҳалқи ва мисрликлар ўртасидаги мустақиллигимиз шарофати билан янгиланган дўстлик ришталарининг барқарорлашувига ҳам хизмат қилиши шубҳасиз.

* * *

Маълумки, сал аввалроқ Бобур ва бобурийлар ҳаёти ва ижтимоий тадқиқотчи ва тарғиботчиларини кўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш мақсадида Бобур фондининг Халқаро мукофоти таъсис этилган бўлиб, бу сийлов билан Бобур Мирзонинг серқирра фаолияти – шоирлик, олимлик, давлат арбоби сифатидаги фазилатларини акс эттирган, шунингдек, республикамиз ва хорижий давлатларда бобуршунослик соҳасида яратилган энг етук бадиий, илмий, публицистик асарлар муаллифларини, атоқли сиёсий ва жамоат арбобларини тақдирлаш кўзда тутилганди.

1998 йили Бобурнинг 515 йиллиги Тошкент ва Андижонда кенг нишонланди. Вилоятда ўтказиладиган анъанавий бобурхонлик ҳалқаро анжуманга айлантирилди. Унда мамлакатимизнинг етакчи бобуршунослари билан бирга хорижий мамлакатлар-

нинг шарқшунос, адабиётшунос олимлари, жумладан, хиндишонлик профессор Қамар Раис, афғонистонлик Шафиқа Ёрқин, Абдулҳаким Жузжоний ва бошқалар Бобур ижодининг жаҳон маданияти ривожида туттган ўрни мавзуида эҳтирос билан сўзладилар. Айни шу йиғинда Бобур мукофотининг дастлабки лауреатлари эълон қилинди. Таниқли олим ва адиллар, санъат ва меъморчилик намояндалари, жумладан, Пиримкул Қодиров, Сабоҳат Азимжонова, Гайбуллоҳ ас-Салом, Мажидхон Турсунов, Эйже Мано (Япония), Муҳаммадали Абдуқундузов, Хайриддин Султон, Максуд Юнусов, Шафиқа Ёрқин (Афғонистон), Маъмуржон Тўхтасинов, Равшан Миртожиев, Муҳаммаджон Мирзаев, Раҳмонжон Азимов бу мукофотнинг илк совриндорлари бўлдилар.

Ҳа, Захириддин Муҳаммад Бобур номини абадийлаштириш, унинг ижодини халқа кенгрок етказиш борасида кимдир кўп гапириб жон куйдирар, кимлардир мажлислар, йиғинлар, тадбирлар ўтказар, кимлардир китоблар ёзар, Зокиржон ака эса амалий иш қиласр эди. Чинакам бобурпарастлигини, уни ҳаммадан кўра кўпроқ яхши кўришини, жонкуярлигини исботлар эди. Бобур мукофоти совриндори, Ўзбекистон халқ артисти Муҳаммадали Абдуқундузов бежиз шундай дегани йўқ: «*Агар ўша пайтларда Бобур Мирzonинг ёнида Зокиржон акага ўхшаган эътиқодига содиқ, фидойи одамлар бўлганида, унинг Андижонни ташлаб кетишига йўл қўйишмаган бўларди...*»

Етти йиллик хulosалар

Мана, экспедиция тузилганига ҳам етти йил бўлди. Экспедиция аъзолари бу давр мобайнида автомобилда саккиз бора сафарга чиқдилар. Ўн бешдан ортиқ Шарқ мамлакатларида бўлиб, қарийб икки юз минг чақирик масофани босиб ўтдилар.

Экспедиция қадами етган хорижий юртларга бир эътибор қилинг: Қирғизистон, Тожикистон, Қозоғистон, Афғонистон, Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистон, Ҳиндистон, Хитой, Миср... Бу мамлакатларнинг айримларида бир неча мартадан бўлиб, Соҳибқирон Амир Темур ва Захириддин Муҳаммад Бобур ҳамда уларнинг аждоду авлодлари ҳакида ноёб илмий, тарихий маълумотлар олиб қайтилди. Ҳалқимиз ўз бобокалонлари ҳаёти ва фаолиятига оид бундай қимматли маълумотларнинг кўпидан бехабар эди. Мисол учун, бобурийлар тўғрисида чет элларда, ҳинд, урду, инглиз, форс, араб ва бошқа тилларда чоп этилган 150 га якин рисола, илмий тадқиқотлар, қиссалар, романлар, ҳужжатли ва бадиий фильм кассеталари сотиб олиб келинди ва «Бобур ва жаҳон маданияти» китоб музейига кўйилди. Ҳусусан, «Бобурнома»нинг хорижий мамлакатларда нашр қилинган ўнга якин таржималари, нодир кўлёзмаларнинг эндиликда ўз маънавий мулкимизга айланганлиги ғсят таҳсинга сазовордир. Бу китоблар, кўлёзмалар, ҳужжатлар мутахассислар томонидан ўрганилмоқда, лозим кўрилганлари ўзбекчалаштирилиб, ҳалқимиз эътиборига ҳавола қилинмоқда, телевидение орқали намоиш этилмоқда. Инглиз олими, бобуршунос Уильям Эрскиннинг «Бобур Ҳиндистонда» деган китоби, ҳинд кино санъаткорлари томонидан яратилган кўп қисмли «Баҳодиршоҳ – Зафар» бадиий фильми шулар жумласидандир.

Бобур номини агадийлаштириш ғояси билан бошланган иш кўламининг кейинчалик шу қадар кенгайиб кетишини, бизнинг назаримизда, Зокиржон аканинг ўзи ҳам кутмаган бўлса керак. Улуғ аждодларимиз – бадиият мулкининг шаҳаншохи Алишер Навоий, Хуросондай бепоён мамлакатнинг маърифатпарвар сultonи бўлиб ўтган шоир

Хусайн Бойқаронинг Ҳиротдаги қаровсиз, ҳароба қабр-мақбаралари Зокиржон аканинг кўз олдидан кетмасди. Наҳотки, беш асрдан бери номи миллион-миллион дилларда ва тилларда қайта-қайта такрорланиб, қўшиқка айланган ғазаллари миллион-миллион хонадонларга рух ва файл зиннага бағишилаб келаётган оламшумул инсоннинг мақбарасига борар йўлларни ёввойи ўт-ўланлар босиб ётса?! Ахир бу жойлар энг гавжум, энг обод зиёратгоҳ бўлиши лозим эди-ку... Бошқа улуғ аждодларимиз, Абу Райҳон Беруний, Бобораҳим Машрабларнинг хоки-тупроқларини айтинг...

Шу мазмундаги фикрлар Зокиржон аканинг кўнгил амрига, ҳаётий дастурига айланган эди. Шундан кейин у ҳар гал экспедиция йўналиши ва режаларини тузатибдан ишни аввало қайси хорижий мамлакатнинг қайси шаҳрида, қайси бир улуғ аждодимиз ётиби, деган саволдан бошлайдиган бўлди. Мана шундай хайрли мақсад ва саъй-ҳаракатлар оқибати ўлароқ, экспедиция етти йил мобайнида расман саккиз бора узоқ сафарга чиқкан бўлса, ана шу сафарлар давомида жуда кўп машҳури жаҳон тарихий шахсларнинг мангу оромгоҳлари бориб кўрилди, ҳолатлари ўрганилди, айримларини таъмирлаш, ободонлаштириш режалари тузилди ёки уларнинг химояга, муҳофазага муҳтожлиги оммавий ахборот воситаларида баён этилди, кенг жамоатчиликка етказилди, амалий таклифлар билдирилди. Булар – Марказий Осиё – Турон ҳудудидан етишиб чиқкан ёки асли-насли туронлик бўлган, давр силсилалари ва тақдир тақозоси билан Шарқ ўлкаларида – Араб мамлакатларида, Афғонистонда, Эронда, Покистон ва Ҳиндистонда, Шарқий Туркистон (Хитой)да ва бошқа юртларда умргузаронлик қилиб, фаолият кўрсатган, илму ижод билан машғул бўлган, дунё аҳлига бебаҳо маданий-маънавий бойликлар қолдирган буюк инсонлар – Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино,

Аҳмад Фарғоний ва Абу Наср Форобий, Жалолиддин Румий ва Мир Алишер Навоий, Султон Ҳусайн Бойқаро ва Захириддин Муҳаммад Бобур, бобурийлар – Ҳумоюн Мирзо, Ақбаршоҳ, Жаҳонгир Мирзо, Шоҳжаҳон, Аврангзеб – Оламгир, Зебуннисобегим, Али Қушчи ва Мирзо Абдуқодир Бедил, Амир Хисрав Дехлавий ва Мирзо Голиб, Камолиддин Беҳзод ва Бобораҳим Машраб, Офоқ Ҳожа ва Зокиржон Фурқат... Шунингдек, бу рўйхатга форс-тожик мумтоз адабиётининг бетакрор ва беназир намояндалари Умар Ҳайём ва Абулқосим Фирдавсий, Абдураҳмон Жомий ва Фаридиддин Атторлар ҳам киради. Экспедиция аъзолари мана шу ва бошқа буюк алломаларнинг мақбарааларини, оддий қабрларини зиёрат айладилар, улар бошида Қуръони карим оятларидан тиловат қилиб, ўз инсоний бурчларини адо этдилар.

Андижон заминидан етишиб чиқкан яна бир улуғ зот – Туркистон ўлкасида довруқ қозонган шоир, адаби, адабиётшунос, драматург, тенгсиз истеъдод эгаси Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон машъум ўттизинчи йиллар қатағони қурбонларидан бири эди. Унинг қабри йўқ эди, факат отилган жойи таҳминан маълум эди, холос. Вилоят ҳокимлиги раҳнамолигида, Зокиржон Машрабовнинг ташаббуси, Бобур жамғармаси ҳомийлигида ана шу жойдан – ҳозирги Тошкент телемаркази яқинидаги Бўзсув қирғоғидан тупроқ олиб келиниб, оқсоколлар, ижодкор зиёлилар, шоирнинг қариндошлари иштирокида Андижон шаҳрининг Сойгузар мавзеидаги Чўлпон боғида рамзий қабр барпо қилинди. Адибнинг ҳайкали салобат тўкиб турган бу боғ ҳам энди Андижон аҳли ва вилоятимиз меҳмонлари учун табаррук бир зиёратгоҳга айланниб қолди. Иншоаллоҳ, суюкли бандалари хотирасини йўқлаганларни Парвардигори олам ўз фазлу карами билан сийласа ажабмас.

Шубҳа йўқки, эзгу мақсадлар сари қўйилган ҳеч бир қадам ва дилда туғилган ният беиз, бесамар кет-

магай. Умид билан экилган ниҳол албатта мева беражак. Бобур Мирзо ва авлодларининг бизга у қадар маълум бўлмаган ҳаётлари, давлатчилик, ҳарбий иш, меъморчилик ва ижодий фаолиятларини ўрганиш, кўлга киритилган маълумотларни тадқиқ этиш, тарғиб қилиш борасида экспедиция аъзолари томонидан бир мунча ижодий ишлар қилинди, ҳужжатли ва бадиий асарлар ҳақида аввалги саҳифаларда ба-тафсил маълумот бериб ўтган эдик. Таъкидлаш жоизки, бу асарлар бобуршунослик ривожига салмоқли хисса бўлиб қўшилди, китобхон ва томошабинлар кўнглидан мустаҳкам жой олди.

* * *

Бобур фонди, унинг экспедицияси имкон доирасида мамлакат ва халқаро миқёсдаги турли илмий-маърифий анжуманларда иштирок этиб, тўплаган материалларни оммалаштиришга ҳаракат қиласди. Жамғарма раҳбарининг иккимингинчи йилларнинг бошларида Улан-Батор, Дехли, Лондонда ва Истанбулда ўtkазилган халқаро симпозиумларда илмий маъruzалар билан иштирок этганлиги бунга мисол бўла олади. Шунингдек, фонд томонидан Республика маънавият ва маърифат жамоатчилик маркази билан биргаликда Тошкент шаҳрида «Икки буюк тақдир» (Амир Темур ва Бобур Мирзо шахсияти) мавзууда маърифий кеча, экспедиция аъзоларининг навбатдаги сафарига бағишлиб ҳисбот йиғилиши, Андижондаги Бобур номидаги маданият ва истироҳат боғида «Бобур Мирзо – Соҳибқирон Амир Темур зурриёди» мавзууда тадбирлар уюштирилди. Зокиржон Машрабовнинг Тошкент давлат университетининг профессор-ўқитувчилари ҳамда талabalari билан учрашуви ҳам ғоятда қизғин ўтди. Мазкур издиҳомларда республикализдаги етук олимлар, ёзувчилар, матбуот вакиллари, чет эл элчихоналарининг вакиллари қатнашиб, жамғарманинг маънавиятимизни юксалтириш ва за-

минимиздан ётишиб чиққан буюк алломаларнинг маданий ва илмий меросларини ўрганишга хизмат қилаётганини алоҳида таъкидладилар.

Жамғарма фаолиятининг қамрови «халқаро» деган мақомга мос равишда тобора кенгайиб борди. Заҳиридин Муҳаммад Бобурни яхши биладиган, унинг ижодига ихлоси баланд зиёлилар кўмагида Дехли (Ҳиндистон), Лохур (Покистон), Қохира (Миср), Токио (Япония), Кобул (Афғонистон), Алмати (Қозогистон), Ўш (Қирғизистон), Тошкент, Самарқанд, Наманган (Ўзбекистон) шаҳарларида жамғарманинг бўлимлари ташкил этилди ва у жойларда бобурийлар меросини тўплаш, ўрганиш, тарғиб қилиш юзасидан амалий ишлар олиб борилди. Мазкур бўлимлар адабиётлар, илмий маълумотлар билан алмашишда жуда қўл келмоқда, энг муҳими, халқаро алокалар, муносабатларни яхши йўлга қўйишга ҳисса қўшиш, қўшма тадбирлар ўтказиш берасида муҳим аҳамият касб этмоқда. Зеро, жамғармани юзага келтиришдан кўзда тутилган асосий мақсадлардан бири ҳам шу эди.

– Шу кунга қадар биз асосан Шарқ мамлакатларида бўлиб, темурийлар ва бобурийлар маданиятига оид кўплаб манбалар билан танишдик, – дейди Зокиржон ака. – «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи учун юзлаб китоблар, қўлёзмалар, бошқа тарихий экспонатлар тўплашга муваффақ бўлдик. Айни вактда, изланишлар жараёнида биз шунга амин бўлдикки, кўхна ва бой тарихимизга таалукли, жумладан, бобурийлар маданиятини ёритувчи жуда қўп тарихий ҳужжатлар Европа давлатларининг музей ва кутубхоналарида сакланаётган экан. Албатта, уларнинг маълум бир қисми ўзбекистонлик шарқшунос олимлар томонидан ўрганилган, илмий муомалага киритилган. Лекин бизнинг ўтмиш маданий бойлигимиз шу қадар улкан эканки, биз уларнинг ҳаммаси ҳакида мукаммал ва етарлича маълумотга эгамиз, деб айта олмаймиз.

Бобур номидаги Халқаро жамғарма раёсати ана шу мақсадда, яъни қадим тарихимиз ва бекиёс маданий ёдгорликларимизни янада чуқуррок ўрганиш, имкони борича улар билан ватандошларимизни яқиндан таништириш учун Европа минтақаларида ҳам ўз ваколатхоналарини ташкил этишга карор қиласди. Россия пойтахти Москвада, Германиянинг Бильдфельд шаҳрида, Венгрия пойтахти Будапештда жамғарманинг бўлимлари очилади. Москва бўлимига Борис Михайлович Морозов, Бильдфельд бўлимига эса доктор Ян Хонзель раҳбарлик қилиб келмоқда.

Дастлабки пайтларданоқ Зокиржон ака фонд бўлими орқали ўша юрт-эллардаги ўзбек маданиятига дахлдор тарихий-маданий ёдгорликларни излаб топиш, уларни ҳар томонлама тадқиқ этиш чораларини қидиришга киришади. Жумладан, Бильдфельддаги бўлим воситачилиги ва кўмагида Олмониянинг «Хонзель» фирмаси билан амалий ҳамкорлик қилиш тўғрисида шартнома тузилади. Шарқ маданиятининг самимий муҳлиси Ян Хонзель етакчилигидаги мазкур фирма жамғарма раҳбарияти, шахсан Зокиржон Машрабов илтимосига кўра Гарб мамлакатларининг музей ва кутубхоналарида сақланаётган темурий-бобурийлар тарихига оид кўлёзмалар ва бошқа адабиётларни ўрганиб, имкон қадар улардан нусхалар олиб, «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳига жўнатишга бажонидил розилик билдиради ва бу ҳамкорлик тез орада ўз самарасини кўрсата бошлади.

Халқаро илмий-амалий кенгаш

1999 йил 10 сентябрь куни Тошкент шаҳрида Бобур номидаги Халқаро жамғарма томонидан ташкил этилган «Бобурийлар мероси – жаҳон манбаларида» мавзуида нуфузли халқаро илмий-амалий кенгаш бўлиб ўтади.

Анжуман ишида Ўзбекистон, Германия, Россия, Ҳиндистон, Эрон Ислом Республикаси, Афғонистон мамлакатларининг бобуршунос олимлари, жамоат арбоблари, шоир ва ёзувчилар, оммавий ахборот во-ситаларининг вакиллари иштирок этдилар. Жумла-дан, *хорижий мамлакатлардан*:

1–2. Бобур номидаги Ҳалқаро жамғарманинг Гер-мания бўлими бошлиғи, доктор Ян Хонзель ва ушбу бўлимнинг илмий ходими Сюзанна Хонзель.

3. Ношир, журналист, доктор Юрген Андреас Эр-нерст (Германия).

4. Шарқшунос Тиманн Альтханс (Германия).

5. Тарихчи Морозов Борис Михайлович – жам-ғарманинг Москва бўлими бошлиғи.

6. Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги Маданият маркази бошлиғи, доктор Қамар Раис.

7. Эрон Ислом Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси маданий масалалар бўйича маслаҳатчиси, доктор Худойбаҳт.

8. Жамғарманинг Афғонистон бўлими бошлиғи, Бобур номидаги ҳалқаро мукофот лауреати, доктор Шафиқа Ёрқин.

9. Доктор Абдулҳаким Шаърий Жузжоний (Аф-ғонистон).

10. Шарқшунос Мухаммад Ҳалим Ёрқин (Аф-ғонистон).

Ўзбекистондан:

1. Ўзбекистон ҳалқ ёзувчиси, филология фанлари номзоди Пиримкул Қодиров.

2. Ўзбекистон ҳалқ ёзувчиси, филология фанлари номзоди Мухаммад Али.

3. Таниқли давлат ва жамоат арбоби Нуриддин Мұхиддинов.

4. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори Абдуқодир Ҳайитметов.

5. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, Беруний номидаги Дав-лат мукофоти лауреати Наим Каримов.

6. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Бегали Қосимов.

7. Филология фанлари доктори Убайдулла Уватов.

8. Ёзувчи, Бобур номидаги халқаро мукофот лауреати Хайриддин Султон.

9. «Тафаккур» журналининг бош мухаррири, ёзувчи Эркин Аъзамов.

10. Биология фанлари доктори, профессор Ҳасан Бўриев.

11. Филология фанлари номзоди, Гёте институти (Германия)нинг Ўзбекистон бўлими ходими Ҳуррам Раҳимов.

12. «Олтин мерос» халқаро жамғармаси раисининг ўринбосари Насиба Усмонова.

13. «Олтин мерос» халқаро жамғармасининг ижрочи директори Бобохон Шарипов ва бошқалар иштирок этишди.

Мажлисда Ян Хонзелнинг «Бобур ва бобурийлар меросининг Фарбий Европа манбалари», Сюзанна Хонзелнинг «Бобур ва бобурийлар меросини Фарбий Европа манбаларидан излаб топишнинг методологик масалалари», Қамар Раиснинг «Бобурнинг 1910 йили Калькуттада нашр этилган девони», Шафиқа Ёрқиннинг «Комрон Мирзонинг Ҳамбургда сақланаётган девони қўлёзмаси ҳақида», Зокиржон Машрабовнинг «Бобур ва бобурийлар меросини жаҳон манбаларидан излаб топиш ва ўрганиш муаммолари тўғрисида», Ҳуррам Раҳимовнинг «Арнольд Хоттингернинг «Буюк Акбар» романи ҳақида», Абдуқодир Ҳайитметовнинг «Шоҳғарив Мирзонинг Ҳамбургдаги қўлёзмаси хусусида» мавзуларидаги илмий маъруза ва ахборотлари тингланди.

Анжуманда Юрген Андреас Эрнест, Борис Морозов, Пиримқул Қодиров, Муҳаммад Али, Нуриддин Мухиддинов мавзуга дахлдор фикр-мулоҳазаларини билдирилар.

Йигилиш нихоясида Қамар Раис Бобурнинг 1910 иили Калькуттада чоп этилган девонининг ксеронус-хасини, Хуррам Раҳимов «Буюк Ақбар» романини жамғарма раҳбари Зокиржон Машрабовга тұхфа этдилар.

Анжуман якунида Жамғарманинг Германия бўлими воситасида Ғарбий Европа манбаларидан бобурийлар меросига тааллуқли ҳужжатларни излаб топиш юзасидан амалга оширган илмий изла-нишлари маъқулланди, бу борадаги тадқиқотларни давом эттириш тавсия қилинди, Жамғарма раёсатининг янги қўлёзма манбаларни илмий истеъмолга киритиш, якин келгусида «Бобурнома» асарини юксак сифат билан қайта нашр этиш, шунингдек, Арнольд Хоттингернинг «Буюк Ақбар» романини ўзбек тилига таржима қилиб чоп этиш таклифлари маъқулланиб, 2003 йил сентябрь ойида Бобур Мирзо таваллудининг 520 йиллиги муносабати билан Андижон шахрида халқаро илмий конференция ўтказиш режалаштирилди.

* * *

Конференциядан сўнг жаноб Юрген Андреас Эрнест ва Ян Хонзель рафиқалари билан Андижонга ташриф буюришди. Улар Бобур номидаги халқаро жамғарма ташаббуси билан қадим шаҳарларимиз Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа жойларда ҳам бўлиб, юртимизнинг тарихий обидалари ва замона-вий қиёфасини ҳайрат билан томоша килдилар.

Меҳмонлар Ўзбекистон бўйлаб қилган сафари таассуротларини Жамғарма идорасидаги давра сұхбатида завқ ва ҳаяжон билан сўзладилар.

Худди ана шу йиғинда немис дўстларимиз чина-кам батартиб, масъулиятни юксак даражада ҳис этувчи ишончли ҳамкор эканликларини намойиш этишиб: Улар Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Шоҳғариф Мирзо ва Бобур Мирзонинг ўғли Комрон Мирзонинг

Ҳамбург шаҳридаги музейда сақланаётган девонлари тўла матнларининг ксеронусхаларини, шунингдек, Ян Хонзелнинг рафиқаси Сюзаннахоним заҳматлари эвазига йигилган яна бир ғоят қимматли хужжат – ҳазрати Бобур шахсияти, хукмдорлик ва илмий фолияти, ижодига оид 140 мингдан зиёдроқ манбамъумот рўйхатини Жамғарма ихтиёрига топширдилар.

* * *

Жамғарма ўша йили Андижондаги Бобур қадамжоларини ободонлаштириш билан ҳам машғул бўлди. Жумладан, Мустақиллик байрами арафасида Бобур боғидаги музей биноси ва унинг гумбазини таъмирлаш, янги бўёқ бериш ишлари нихоясига етказилди.

Тиниб-тинчимаган Зокиржон ака хаёлида Жамғарма қошида «Бобур кутубхонаси»ни ташкил этиб, темурийлар, бобурийлар ҳакида яратилган илмий баддий асарларни тўплаб, мамлакатимиз ва қўшни давлатларнинг Бобур қадамжолари билан боғлик шаҳар-қишлоқларидаги мактабларнинг кутубхоналарига хайрия сифатида тухфа қилиш фикри ҳам ўша пайтларда туғилган эди. Бунда илм-маърифат масканларини янги адабиётлар билан бойитиш назарда тутилган, албатта.

Тошкент Давлат Техника университетида таҳсил кўраётган ҳиндишонлик Бобур авлоди (Тусийлардан бири) Аброр ибн Умарнинг Бобур фонди стипендияси билан таъминланиши, худди шундай стипендиянинг Бобур номидаги Андижон давлат университетида ҳам жорий этилиши чинакам хайрли амаллардан эди.

Зокиржон ака бошқаларнинг омадидан, ютуғидан самимий қувонадиган одам. Айниқса, ўша ютуққа ўзи ҳам озми-кўпми даҳлдор бўлса... Бир куни унинг хонасида сухбатлашиб ўтирган эдик, эшик очилиб,

бир йигит хоразмча лаҳжада «Зокиржон ака, сиз билан хайрлашиб гетмакчи эдим», – деди остоңада турғанча.

– Киринг, киринг, – деди Зокиржон ака ва ўзи ўрнидан туриб меҳмонга пешвоз юрди-да, уни бағрига босиб: «Яна бир марта табриклайман, ўйнаб-кулиб миниб юринг, тўйларга хизмат қилин», деди ва ташқаригача кузатиб, қайтиб киргач, менга изоҳ берди:

– «Тико» ютиб олди. Ўзидаги йўқ хурсанд...

Ха, ўша йиллари Бобур жамғармаси чикараётган «Бахт қуши» лотореясидан «Тико», «Нексия», «Дамас» ютганлар биргина хоразмлик йигит эмас эди.

* * *

Зокиржон ака ўша йиллари илмий экспедициянинг узок сафари йўналишининг лойиҳасини хаёлан пишитиб юради. Бу лойиҳа «Ўзбекистон карвони Буюк ипак йўлида» деб аталарди. Мўлжал бўйича карвон дастлаб отлар ва туяларда йўлга чиқиши, маълум масофадан кейин, автомобилда давом этиши лозим эди. Қирғизистон – Хитой – Ҳиндистон ҳудудлари орқали Бирмага ўтиб, Рангун шаҳрида дағн этилган сўнгги бобурий ҳукмдор Баҳодиршоҳ-Зафарнинг қабри ҳолатини ўрганиш кўзда тутилганди. Маълумки, Баҳодиршоҳ уни она шаҳри Дехлига дағн этишларини васият қилган, лекин ўша давр бу сўнгги илтижони ҳам бажо келтириш имконини бермаган. Зокиржон аканинг нияти, агар иложини қиласа, мусулмончиликда муқаддас калом, удум саналмиш васиятни, кеч бўлса ҳам, ҳиндистонлик дўстлар ёрдамида рўёбга ошириш, агар бунинг эвини қилолмаса, лоақал қабр-мақбарани таъмирлаш... эди.

– Демак, – деган эди Зокиржон ака ўшанда, – бизнинг мана шу улуғ карвон йўлларидағи биринчи вазифамиз озод Ўзбекистоннинг бой тарихи, бугунги тинчликсевар сиёсатини, содда, меҳнаткаш, бағрикенг

халқини бутун дунёга тарғиб қилишдан иборат бўлади. Албатта, мамлакатимиз мустақилликка эришмаганида бундай халқаро сафарлар ва тадбирларни, ҳатто орзу ҳам қилолмаган бўлардик. Қолаверса, буюк ватандошларимизнинг олис ва бегона юртларда қолиб кетган хоки-тупроқларидан хабар олиб, қабр-мақбараларини таъмирлаш, ободонлаштириш бора-сида шахсан Президентимиз бизга кўрсатма берган, вазифа қилиб қўйган. Юртбошимизнинг «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳи «Хотира китоби»даги дастхати, андижонликлар ҳақидаги фикрлари барчамизда ғурур туйғуларини уйғотади, айни вақтда, бизни янги-янги сафарларга ундейди, янги-янги орзуларга илҳомлантиради.

«Бобомиз Заҳириддин Мұхаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг довругини дунёга таратган улуг аждодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қараашга ўргатади.

Бобур Мирзо номи билан атальмиш Миллий боғнинг, шоир рамзий мақбараси ҳамда «Бобур ва жаҳон маданияти» музейининг барпо этилиши – халқимиз тарихида янги, озодлик замонига қадам қўйилганидан яхши бир мүжсададир.

Заҳириддин Мұхаммад Бобур каби мумтоз инсонларни дунёга берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатга эришади.

Қадимий Андижон аҳлиниңг бу каби савобли ишлари қўпайсин ва бошқа ватандошларимизга ибрат бўлсин.

Бобур Мирзо бобомизнинг сиймосини агадийлаштиришга қўл урган инсонларга самимий миннатдорчилик билдираман.

**Ислом КАРИМОВ,
Ўзбекистон Республикаси Президенти.**

1994 йил, 4 октябрь».

– Президентимизнинг бу самимий сўзлари мени яна бир масала устида ўйлашга ундали, – деган эди Зокиржон ака. – У ҳам бўлса, жонажон шаҳримиз Андижоннинг ёши масаласи. Шу пайтгача бу муаммо узил-кесил ҳал бўлмаяпти. Тарихчиларнинг ҳаракатларидан, тахминларидан унча кўнглим тўлмайди. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Археология илмий текшириш институти билан ҳамкорликда (шартнома асосида) илмий тадқиқотлар – қазишмалар олиб бориб, Андижоннинг асл тарихини, ҳақиқий ёшини аниқлашимиз зарур. Менинг наздимда Андижон Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент шаҳарлари билан тенгдош бўлиши керак. Бунинг устига, бу ердан Буюк ипак йўли ўтган...

Ха, Зокиржон аканинг дилида ва тилида Андижон тарихини ўрганиш, унинг ёшини аниқлаш нияти ўша йиллардаёқ куртак ёза бошлаган эди.

Сайлов ҳаяжонлари ва изтироблари

1999 йил охирларида мамлакат парламентига сайловлар жараёни бошланди. Ўзбекистон Олий Мажлиси депутатлигига кўрсатилган номзодлар орасида Зокиржон Машрабовнинг ҳам исми-фамилияси бор эди. Уни Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси ҳамда бизнинг сайлов қоидаларимизда янгилик бўлган жамоа – «Ташаббускорлар гурӯҳи» тавсия этган эдилар.

Аввалига таклиф Зокиржон акага эриш туюлди. Дарҳол кўз олдига бундан анча йиллар бурунги сайловдаги машмашалар келди.

– Ишончинлар учун раҳмат, – деди Зокиржон ака, – лекин менинг ёшим етмишга қараб кетаётган бўлса, ҳожати бормикин... Ахир бу оғир масъулият, катта ташвиш... Жамғарманинг ишлари, экспедиция сафарлари кўп. Ҳозир эркин қушман, ихтиёrim ўзимда... Мабодо депутатликка сайланниб колгудай

бўлсам, ҳар бир сафарниям, режамдаги бошқа тадбирларниям кимлар биландир маслаҳатлашиб, кимларданdir ижозат сўраб қилишимга тўғри келиб қолармикин?.. Шунинг учун, яхшиси, мени қўйинглар, узр...

Лекин ташаббускор гурухнинг ҳам, партия раҳбарларининг ҳам, сайловга дахлдор бўлган бошқа масъул ўртоқларнинг ҳам қарорлари катъий эди.

– Йўқ, Зокиржон ака, – дейишиди унга. – Сизни бутун Узбекистон танийди, хорижий мамлакатлардам билишади. Қаерга борсангиз, сўзингизни ўтказа оласиз. Парламентда сизга ўхшаган обрўли одамларимиз бўлиши керак. Қолаверса, сизнинг ҳозирги бутун фаолиятингиз маънавият билан боғлиқ хайрли ишлардан иборат. Депутат бўлсангиз, мана шу ишларингизни юқори доирада, янада кенгрок олиб бориш имкониятлари туғилади. Парламент сизнинг олийжаноб ниятларингизни қўллаб-кувватлади, ёрдам беради...

Зокиржон ака кўпчиликнинг раъйини қайтаролмади.

Аммо Зокиржон Машрабов билан беллашадиганлар ҳам чакана «полвонлар» эмас эди. Андижон шаҳрининг кунчикар томони ва Андижон туманининг катта бир ҳудудини ўз ичига олган 26-Мустақиллик сайлов округидан Олий Мажлис депутатлигига турили партиялардан 5 кишининг номзоди кўрсатилган бўлиб, уларнинг ҳар бири мавқеи, сайловолди дастури жиҳатидан бир-биридан қолишмайдиган, ҳаммаси ҳам депутатликка муносиб шахслар эди.

Хуллас, курашлар ғоят кескин руҳда бўлди.

Кураш авж олган сари ташвишлар, иккиланиш ва задаликлар ҳам кучайиб борарди. Тарғибот ва ташвиқотга бағишлиланган тахминан қирқ кунлик ма-софа жуда узоқдай туюлиб кетди.

Лекин шу жараён баҳонасида Зокиржон Машрабов аҳоли орасига чукурроқ кириб, халқнинг муам-

молари, одамларнинг шахсий дарду ҳасратлари билан яқиндан танишди, сайловчиларнинг сиёсий, ҳукуқий ва маданий савиясини ошириш долзарб масала бўлиб турганини, агар эл-юрг унга ишонч билдириб, депутат бўлиб қолгудай бўлса, асосий эътиборни наказ бажаришга эмас, балки парламентда, Олий Мажлис сессияларида мамлакат ва юрт фаровонлигига эришиш борасидаги қонунлар яратишга қаратиш зарурлигини чуқур хис этди.

Ниҳоят, кўпдан кутилган ҳаяжонли кун – 5 декабрь ҳам етиб келди. Номзодлар, уларнинг сайлов участкаларидағи кузатувчилари, тарафдорлари бюллетенъ қутилари кеч соат саккизда очилса, натижалар соат ўнгача маълум қилинади-ю, кўнгил бир ёқлик бўлади, деб ўйлашган эди. Лекин 50 мингдан ортиқ сайловчи, тўртта номзоднинг сайлов бюллетенларини санаб, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб чиқиши, баённомалар тўлдириш ва бошқа ташкилий масалалар кўп вақтни оларди. Тунги соат ўн бирда ҳам, ўн иккода ҳам, 6 декабрнинг сахар тўртигача ҳам натижалар маълум бўлмагач, ҳамма уй-уйига тарқалди.

Қисқаси, сайловда тўрт номзод ичидан ҳеч ким ғолиб чиқмагани икки кундан кейин маълум қилинди.

Зокиржон ака бунга кўп ҳам ажабланмади. Аввалги сайловда ҳам у бошқа «ракиблари»га нисбатан кўп овоз олиб, иккинчи турга колган эди, тағин айнан шундай бўлди-я... У қийин аҳволга тушиб қолди. У билан бирга такрорий овоз йиғишига Андижон шаҳар 1-тұғруқхона бош врачи, Ўзбекистон халқ демократик партиясидан номзод Лола Абдураҳмонова қолган эди.

– Энди жуда нокулай иш бўлди, аёл киши билан курашиш уят-ку, – деди у иккимиз холи қолганимизда (камина ҳам Зокиржон аканинг ишончли вакилларидан бири эдим). – Яхшиси, мен номзодимни олиб қўя қолсам, нима дейсиз?

Тўғриси, мен ҳам Зокиржон аканинг депутат бўлишига унча қизиқмай қўйган эдим. Сабаби, 2000 йилда Бобур номидаги халқаро экспедициянинг Шарқ мамлакатлари бўйлаб икки бора сафари режалаштирилаётган ва экспедиция аъзоси сифатида менинг ҳам ана шу сафарларда иштирок этишим назарда тутилаётган эди. Шунингдек, мен Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Андижон вилоят бўлими раҳбари сифатида Бобур халқаро жамғармаси ҳомийлигида ва ҳамкорлигида бир неча адабий, маданий тадбирлар ўтказишни мўлжаллаб, Зокиржон aka билан келишиб қўйган эдим. Олий Мажлис сессиялари ва бошқа депутатлик юмушлари ана шу ниятларимиз ва режаларимиз ижросини ортга суриб ёки ўзгартириб юбориши мумкин эди.

Дилимдагини айтдим. Зокиржон аканинг хафа бўлмаслигини сезиб турардим, чунки у ҳам мени синаш, шунчаки фикримни билиш учун эмас, балки сидқидилдан гапираётган эди. Яъни мен:

- Унда мардоналиқ бўларди, – дедим.
- Китобингизда шундай деб ёзасизми? – деб сўради Зокиржон aka болаларча самими жилмайиб.
- Албатта.

Икки кунча аввал тарих муаллими, Зокиржон аканинг хайрихоҳларидан бири Шукуржон Валиев билан Султон Маҳмуд Ғазнавий ва Рай шаҳри ҳокими Сайдабону можаролари тўғрисида гаплашган эдик.

Мазкур воқеа ҳакида тарихий асарлар устаси, таникли адаб Миркарим Осим шундай ҳикоя қилади: «Рай, Ҳамадон, Исфаҳон ва Кўҳистоннинг ҳукмдори Фахруддавла йигирма бир йил ҳукм суриб вафот этгандан кейин таҳти унинг балоғатга етмаган ўғли Маждууддавлага қолади. Давлат ишларини унинг онаси Сайида бошқара бошлайди. Ундан фуқаро рози, аъён ва кубаролар ҳам хурсанд эдилар. Кўп мамлакатларни босиб олган Султон Маҳмуд кунлардан бир кун Сайданинг ҳузурига элчисини юбориб, унинг

номига хутба ўқитиб, хирож тўлаб туришни талаб қилади. Сайида унинг элчисига шундай дейди: «Эрим тириклигида мен Маҳмуд Ғазнавий келиб юртимизни босиб олмасайди, деб кўркар эдим, энди кўркмаймен. Ё у енгади ёки мен. Мен зафар қозонсам, бутун дунё илгари юз подшоҳни енгган Маҳмуд аёл кишидан енгилибдур, дейди. Агар у ғолиб келса, шундай улуғ подшоҳ хотин кишини енгиб, фатхнома ёздирибдур, деб таъна қилғай. Бу Султон учун шон-шавкат эмас, шул сабабдан ҳукмдорингиз мен билан жанг қилмайдур!»

Оқилона жавобдан мутаассир бўлган Маҳмуд Ғазнавий Сайида тириклигида унинг юртига кўз тикмайди.

Бошқа бир манбада ушбу ривоят ўзгачароқ талқин этилади. Яъни, буюк табиб ва мутафаккир Ибн Синони кўпдан таъкиб остига олиб юрган Султон Маҳмуд унинг Рай шахрида эканлигидан хабар топгач, Сайдадан олимни Ғазнага юборишни талаб қилади. Акс ҳолда Райга қарши хужум очишини билдиради. Шунда зўр акл-идрок эгаси ва тадбиркор аёл Сайида Султон Маҳмудга қуйидаги мазмунда хат ёзади: «Агар уруш натижасида сиз мени енгсангиз, одамлар Султон Маҳмуд факат ожиз аёлнигина енгди, дейдилар, холос. Агар мен енгсам, сиз учун жуда катта номусдир».

Биз мана шу ғоят таъсирили ва ибратли ҳикоятни эслашдик.

– Бўлди, ҳозир, сизнинг гувоҳлигингида ариза ёзганим бўлсин, – деди Зокиржон aka ҳеч иккиланмай. Унинг ўша пайтдаги кайфиятида катта бир йўқотишни бошидан кечираётган кишиларда бўладиган ҳолатни, ачиниш, афсусни сезмадим. Аксинча, менинг наздимда, Зокиржон аканинг юзларидаги қизиллик қуюклашди. У вужуди оғир бир юandan, қалби катта ташвишдан халос бўлаётгандай енгил нафас оларди.

– Битта учрашув ташкил қиласиз, – деб ўз режасини ошкор эта бошлади Зокиржон ака. – Мен сўзга чиқиб, Бобур Мирзонинг ашаддий ғаними Иброҳим Лўдийнинг онаси малика Буъага айтган узри ва унга кўрсатган муруввати, Маҳмуд Ғазнавий билан Сайдабону муносабатлари ҳакида гапираман-да, сайловчиларни Лолаҳонга овоз беришга даъват этаман, ўзим ҳам шу синглилизга овоз бераман, дейман. Қалай бўлади?

– Мард кишининг иши бўлади, – дедим ўзимни ҳам шу жумардликка шерикдай сезиб. – Қолаверса, сиз ҳозир ютиб турибсиз – ҳаммадан кўп овоз олгансиз. Ўйиндан чиқсангиз ҳам, ғолиб сифатида чиқасиз.

– Тўғри, – деди Зокиржон ака, – бизга хайрихоҳ бўлган ёру дўстлар, кўнгил яқинларни анча уринтирдим, овора қилдим. Лекин улар ҳам тушунишар, узр сўраймиз-да, – деди у ва шу заҳоти столи тортмасидан оқ қофоз олди-да, ниманидир ёза бошлади.

Ариза битилди. Мен ҳам енгил тортгандай бўлдим. Шундан кейин Зокиржон ака сайловга дахлдор масъул одамларга қўнғироқ қилиб, ниятини билдириди.

– Келинг, хўп денг энди, – дерди Зокиржон ака жудаям мулойимлик билан. – Ёшим ҳам бир жойга бориб қолди, ёшлар депутат бўлишсин... Хафа бўлиб ёки бошқа фикрда айтатётганим йўқ, юракдан, самимий гапирияпман... Бу ёқда ўзи ишларим ҳам бoshимдан ошибб-тошиб ётибди. Бу йилги режамиизда экспедиция сафарлари бор. Андижоннинг асл ёшини аниқлаш учун археологик қазувлар олиб бориш мўлжалим ҳам йўқ эмас...

Лекин мутасадди кишилар Зокиржон аканинг илтимосига рад жавобини беришди.

– Энди кеч бўлди, – дейишарди улар. – Бунака аризалар қабул қилинмаяпти.

Ҳа, поезд кетиб қолган эди.

Мен мана шу сайлов олди тарғиботлари жараёнида Зокиржон ака ҳаётининг яна бир баҳтли, ибратли жиҳатини ўзимга қашф этдим. Бу серзавқ, эҳтиросли, одамохун инсон атрофида унга ён босиб, тарғибот ишларининг ҳолати билан қизиқиб, зарур бўлса, қўмакка шайлигини изҳор этувчи тарафдорларнинг беҳад кўплиги, чиндан-да, ҳавас қилгулик ҳол эди. Булар – Зокиржон аканинг тенгқур қадрдонлари, турли даврларда ҳар хил идора ва ташкилотларда бирга ишлашган жамоадошлари, унинг маънавият ва қадриятларимизни эъзозлаш, юксалтириш борасидаги фаолиятини ёқловчи ихлосмандлари, оддий-оддий инсонлар эди. Демак, Зокиржон ака мана шу юзлаб одамларнинг кўнглидан ўзининг эзгу, савобли ишлари, меҳр-оқибати, яхшилиги билан муносиб жой топган, уларни ўзига дўст ва меҳрибон айлашга муваффақ бўлган экан.

Тарғибот даврида сайловчилар билан бўлган мулокотлардан бирида ҳаканлик бир мўйсафид шундай дегани эсимда:

– Ўнтадан ҳам битта, биттадан ҳам битта, деганларидай, Зокиржон ёлғиз фарзанд, лекин у ўнтага таийдиган фарзанд. Отасини рози қилган, она дуосини олиб юрган ўғил. Утган улуғларни йўқлаб, рухларини шод қиляпти. Шунинг учун уни Оллоҳнинг ўзи кўллади.

Алқисса, Зокиржон Машрабов Ўзбекистон Олий Мажлиси депутатлигига сайланди! Лекин у бу юксак мартабага эришганидан ортикча суюниб кетмади. Чунки, ҳалқнинг, ўз юртдошларининг ишончи депутат зиммасига жуда катта масъулияtlар юклashi табиий эди, буни Зокиржон ака яхши хис қилиб турарди. Жамғарма тадбирлари, экспедициянинг келгусидаги сафарлари... Бу юмушлар энди ундан янада фаол, янада жўшқин, янада қизғин меҳнат қилишни, янада серғайрат, янада соғлом бўлишни тақозо этади.

ИККИНЧИ КИСМ

Навбат – Андижон тарихига

2000 йилдан Бобур номидаги халқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси фаолиятида иккинчи босқич, янада муҳим давр бошланди.

Захириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 517 йиллигига бағишилаб 14 февраль куни вилоят ҳокимлиги раҳнамолигида Андижон шаҳрида «Бобур – буюк арбоб,ベンазир аллома, улуғ шоир» мавзуда халқаро илмий-маърифий анжуман ўтказилди. Унда Ҳиндистон ва Афғонистондан, пойтахтимиз Тошкент ва бошқа шаҳарлардан таниқли бобуршунос олимлар, адиллар, оммавий ахборот воситалари вакиллари қатнашдилар. Тадбир давомида меҳмонлар иштирокида Бобур ҳайкали пойига гуллар қўйилди, Бобур рамзий қабри зиёрат қилинди, Андижондаги Бобур қадамжолари бўйлаб саёҳат уюштирилди. Анжуман доирасида «Маънавият» нашриётида чоп этилган темурий-бобурийлар тарихига оид китобларнинг кўргазмаси ташкил этилди, бухоролик бобуршунос олим Раҳим Воҳидовнинг «Биз билган Бобур» рисоласининг тақдимоти ўтказилди.

Май ойида эса «Соғлом авлод йили» шиори остида Президентимизнинг ташабbusи ва раҳбарлигига яратилган Соғлом авлод дастури ғояларини жамоатчиликка тарғибу ташвик килиш, улуғ аждодларимизнинг комил инсон тарбияси ҳакидаги бебаҳо меросларини кенг оммалаштириш максадида маърифийбадиий анжуман ташкил этилди. Анжуман доирасида бир пиёла чой устида маҳалла фуқаролари ва зиёлилар олдида пойтахтдан келган ва маҳаллий олимлар, шоир ва ёзувчилар, мутахассисларнинг «Маҳалла –

соғлом авлод бешиги», «Бобур, Ҳумоюн, Ақбар – уч буюк зотнинг маънавиятимизни юксалтиришдаги ибратли хислатлари», «Миллий мафкура ва баркамол авлод тарбияси», «Тарихий қадриятларни тиклаш – миллий мафкуранинг асосларидан бири», «Соғлом авлод тарбияси ва оила», «Улуғ аждодларимиз ижодида комил инсон орзуси», «Соғлом авлодни шакллантиришда ислом динининг ўрни» мавзуларидаги сұхбатлари, фикр-мулоҳазалари тингланди. Республикализнинг таниқли ҳофизлари ижросида күй ва қўшиклар янгради.

Шу йили Жамғарма яна бир хайрли ишга астойдил киришди. Зокиржон акани кўп йиллардан бери бир масала қийнаб келарди. Қадимий Ипак йўлида жойлашган машхур шаҳарлардан бири Андижоннинг ёши нега шу пайтгача аникланмаган? Нега умуман Андижон тарихи бўйича маълумот-манбалар, тарихий-илмий тадқиқотлар кам? Ахир шундоқ ёнимиздаги Ўш шаҳрининг ёши уч минг йил деб белгиланди ва катта микёсда нишонланди, дунёга овоза қилинди-ку? Ўнг ёнимиздаги Қуванинг ҳам ана шундай қадимий тарихга эга экани айтиляпти, Андижон ҳам шулар билан ёндош, тенгдош шаҳар-ку? Бу ёқда Довон деган улкан бир давлат пойтахти Эрши тўғрисида ҳам тайинли китоб битилмаган. Тарихчиларимиз шаҳар ёшини археологлар аниклаши керак деб юришибдимикин?...

Аслида Зокиржон aka бу муҳим ишга Андижон шаҳар ижроия қўмитаси раислигидаёқ киришган, лекин замон, даврлар чархпалаги терс айланиб, бу масала ечилмасдан қолиб кетган эди. Устига-устак, тикилинч шаҳарнинг, қалин аҳолининг беҳисоб музаммолари ичида кўмилиб кетадиган раҳбарнинг ҳадеганда бошқа йўналишларга чалғиб кетаверишига ҳам имкон бўлавермас эди. Ташкилотчи, ташаббускор, серғайрат, серғоя инсон ҳар ерда, ҳар қаён ӯзига иш очиб олаверади. Зокиржон aka ҳам, бу

менинг хизмат соҳамга кирмайди, деб анча-мунча жабҳалар, умумманфаатига дахлдор муаммолардан юз ўгириб оладиганлардан эмас. Унга ҳеч ким, сиз энди Бобур ва бошқа буюк аждодларимиз тақдирни билан шуғулланинг, деб илтимос килмагани ё кўрсатма бермаганидек, Андижон тарихига қизикиши ҳам ўзининг дил амри, ўзи туғилиб ўсган шаҳар, юрга меҳр-мухаббати, фуқаролик, фарзандлик бурчининг даъвати, эътиқод, садоқат ифодаси эди. Қисқаси, у Ўзбекистон Фанлар Академияси Яхё Ғуломов номли Археология институти билан келишиб, ишни тўхтаган жойидан давом эттиришга аҳд қилди. Бу орада у ўзига ўҳшаган яна бир изланувчан инсон – Избоскан фарзанди, археолог олим Бокижон Матбобоевни топиб олди. Бокижон, гарчи Самарқандда ишлаб, ўша жойда яшаса ҳам, даъватга – ота-она юрти Андижон тарихи билан шуғулланишга бажонидил розилик билдириди. Зокиржон ака Бокижон ва бошқа хайриҳоҳ дўстлар билан маслаҳатни бир жойга қўйиб, тахминий иш режаларини тузиб олгач, таклиф билан вилоят ҳокимиға мурожаат қилди, масаланинг нақадар долзарб, муҳимлигини, бу ҳар бир андижонликнинг фуқаролик, ҳеч бўлмагандан, оддий инсоний бурчи эканлигини баён қилди. Ҳоким жонкуяр фонд раҳбарининг муддаосини англади ва бу тадбирга албатта бош қўшажагини айтди. Ахир Жамғарманинг ўзи буортмачи ва ҳомий бўлганидан кейин вилоят ҳокимлигига қандай оғирлик ҳам тушарди? Ҳа, Зокиржон ака жонажон шаҳри (сирасини айтганда у туғилиб ўсган ва ҳозирда яшаётган мавзе шаҳар ҳудудидан ташқарида – Андижон тумани де-парасида, бинобарин, бу борада бирор ундан ўпкагина қилмасди ҳам!) Андижоннинг ёшини аниқлаш, тарихини мукаммал ўрганиш учун ташкилий иш ташвишлари, югар-югуруларгаю асосий жамғарма фаолиятини ривожлантиришга сарфланиши зарур бўлган вакти, куч-куввати, сармоясини ҳам фидо қилишга

ҳозир эди. Зеро, у Андижонни бошқалардан кўра кўпроқ яхши кўрар, эъзозларди.

Шундай қилиб, вилоят ҳокимининг «Андижон шаҳрида археологик тадқиқот-қидирув ишларини олиб бориш ҳакида»ги қарори юзага келди. Қарорда, жумладан, шундай сўзлар битилган эди: «*Вилоят аҳолиси, айниқса, ёшларни ўтмиш ажододлари мизга, тарихимизга ҳурмат, муҳаббат, садоқат ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашда мамлакатимиз кўхна тарихида қадимиий шаҳарлардан бири ҳисобланувчи Андижоннинг тутган ўрнини ўрганиши муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олган ҳолда, шаҳарнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳакида ба-тафсил илмий маълумотлар тўплаш, унинг ёшини аниқлаш борасида бошланган археологик тадқиқот-қидирув ишларини қўллаб-қувватлаш мақсадида*

Қарор қиласман...»

Қарорда вилоят Электр тармоқлари корхонаси, «Андижонтелеком», «Сувоқава» ишлаб чиқариш бошқармаси, Ҳудудий коммунал фойдаланиш бирлашмаси, Ички ишлар бошқармаси, шунингдек, Андижон шаҳри, Андижон тумани ҳокимларига ва бошқа тегишли ташкилот, муассасаларга Андижон шаҳри ва Андижон тумани ҳудудларида археологик қидирув ишларини олиб бориш даврида келиб чиқадиган муаммоларни ижобий ҳал қилишда зарур ёрдам кўрсатиши топширилган эди.

Зокиржон ака ишнинг гирдобида қолди, лекин у кўнглидаги эзгу орзу-умидлари рўёбга чиқаётганидан ўзида йўқ мамнун эди. Жамғарма тасарруфидаги «Мадор» инженерлик ишлаб чиқариш бошқармаси билан Археология институти кучларини бирлаштириб, тажрибали тарихчи Сайфиддин Жалилов, археолог Боқижон Матбобоев ва бошқа мутахассислар кенгашган ҳолда тупроқ қатламларига, тарих қаърига дадил йўл олиш мумкин эди ва шундай қилдилар

ҳам. Бу соҳа ҳам Зокиржон ака учун, аслида ҳамма учун Бобур ва бобурийларнинг бутун дунёга сочилиб кетган ўлмас ва бебаҳо меросларини тўплаш, илмий жиҳатдан теран ўрганиш, улардан халқимизни, хусусан, ўсиб келаётган ва ҳали кўп нарсалардан бехабар ёш авлодни баҳраманд этишдан кам аҳамиятга эга эмас эди. Зеро, бу соҳаларнинг бири иккинчисиз мукаммаллик касб этиши қийин, шу жиҳатдан уларни икки қанотга қиёс этиш мумкин эди.

Андижон – Қашқар – Дакка

Археологлар қидирув ишларига киришдилар, энди экспедициянинг навбатдаги сафарига хотиржам жўнаш мумкин. Тўғриси, экспедиция раҳбари тайёргарликни аллақачон бошлаб юборган эди. Зокиржон ака бир ишнинг якунига етмагунча бошқасини четроққа суриб турадиганлар тоифасидан эмас. У бир вақтнинг ўзида бир неча йўналишда bemalol фаолият олиб бора олар, вазиятга, шарт-шароитга кўра, бирини кўйиб, иккинчисини силжитиш чорасини ахтариб топарди. Маълумки, экспедициянинг ўзига яраша заҳматлари, мashaққатлари бисёр. Шулардан бири, шубҳасиз, кўзда тутилган йўналишдаги давлатларга уларнинг Ўзбекистондаги элчинхоналаридан виза – рухсат олиш. Зокиржон аканинг август ойиданоқ бир оёғи Андижонда бўлса, иккинчиси Тошкентда эди. Баъзан бобуршунос олим, профессор Неъматилло Отажонов ва камина ҳам ҳамроҳ бўлардик. Бу пайтда Қамчиқ довони кенгайтирилиб, асфальтланган, довонда курилаётган иккита туннелнинг Мустақиллигимизнинг тўққиз йиллиги арафасида ишга туширилиши натижасида йўлнинг энг баланд айланишлари, хавфли бурилиши кўп жойлари анча пастлатилиб, равон кўринишга келтирилган, шу аснода масофа ҳам бир неча ўн километрга қисқарган эди. Раҳбаримизнинг хизмат машинаси – оппоқ ранг-

ли «Нексия» Андижондан Тошкентга, Тошкентдан Андижонга шамолдай еларди.

Экспедициянинг бу галги йўналиши олис, мақсад ва режалари анча бой, тиғиз эди: Бобурийлар салтноти таркибига кирган Бангладешга бориш, у ерда бобурийларга даҳлдор жойларни, улардан қолган тарихий, илмий, бадиий мерос, меъморчилик ёдгорликларини ўрганиш... Яна бир аникроқ вазифа – Қашқарда Захириддин Бобурнинг бизгача етиб келмаган «Асрори мусиқий» асари қўлёзмасини излашдан иборат эди. Шу йили сал аввалроқ «Халқ сўзи» газетасида мусиқашунос Х.Олимжоновнинг бир мақоласи чоп этилган бўлиб, унда юқоридаги асар Қашқардаги кутубхоналардан бирида сақланаётгани айтилган, Зокиржон aka мақола муаллифи билан сухбатлашиб, ишонч ҳосил қилгач, Қашқарга мумкин қадар тезроқ етиб боришга ошикарди. Шунинг учун Бангладешга Хитой орқали юриш мақсадга мувофиқ ва жуда муҳим эди. Қашқарга виза – рухсат олиш эса осон эмас эди. Сафар йўналиши билан боғлиқ бошка муаммо ҳам бор эди: ўша пайтларда Ҳиндистон худудига Покистон орқали ўтиш жумбоғи ҳам ечилмаётганди. Ҳиндистон элчинонаси ходимлари «Хитой билан юрсангиз, бизнинг мамлакатга Непалдан ўтганингиз дуруст эди», деган фикрни билдиришар, раҳбаримизга эса бу таклиф унча маъқул тушмайтганди. У ҳолда Непалга ҳам виза олиш керак, ҳолбуки, у мамлакат экспедиция дастурига кирмаган эди: анча ортиқча масофа ва вақт сарфланарди. Бу ёқда эса ҳали Туркманистон, Эрон, Покистон давлатларига рухсат олиш масаласи турарди.

Амалга ошишига ишонмаса бир мақсадни кўзла-майдиган Зокиржон aka охир-оқибат Хитой элчисига ҳам, Ҳиндистон ваколатонаси ходимларига ҳам ўз сўзини, фикрини ўтказди.

Хитой Халқ Республикасининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва муҳтор элчиси Ли Цин Се рухсат

беришга бердию, лекин негадир тезрок жўнаб ке-тишимизни истамаётганга ўхшарди. Аввалига у 1 октябрь – Хитой халқининг миллий байрами, шунинг учун бу кунларда мамлакатимиз ҳудудига ўтишни тавсия этмаймиз, деди. Раҳбар сафар куни-ни бир ҳафтага кечиктирди, бир ҳафтадан кейин эса Хитой элчихонасидан 10 октябргача чегара-назорат пунктлари берк бўлади, деган мазмунда хат келди. Зокиржон ака узил-кесил 11 октябрни танлади.

Шу куни, одатдагидай, раҳбарнинг ташаббуси билан Бобур миллий боғи бикинидаги ошхоналардан бирида ош дамланиб, кузатув маросимиға вилоят ва шаҳар ҳокимликлари вакиллари, зиёлилар, маҳалла фаоллари, экспедиция аъзоларининг кўнгил яқинлари йиғилдилар ва улар дил сўзларини айтиб, бизга оқ йўл тиладилар.

«Тойота» кичик автобусида қуйидаги таркибда йўлга чиқдик: раҳбардан ташқари Наманган давлат университети профессори, бобуршунос олим Неъматилло Отажонов, Фарруҳ Расулов, Бобур истироҳат боғининг директори Илҳомжон Мамарозиков ва камина.

Машинамиз тушовда димланиб, чопишни қўм-саган тулпордек елиб кетди. Ўш шаҳридан кадимий Ипак йўли бўйлаб кун чиқишига караб жўнадик. Йўлнинг тахминан учдан бир кисми дуруст, қолгани таъмирсиз, энсиз ва файзсиз эди. Лангар, Бекжар, Олой, Гулча, Тошқора, Жили суу, Мурдаш, Кунэлэк (Хитойдан келаётган карвонни кор босиб колиб, Бобур Мирзонинг отаси Умаршайх Мирзо ёрдам учун одамлар юборган жой), Учтепа каби шаҳарча ва овуллардан, Саритош постидан, Толдик довонидан ўтиб, 390 километрдан зиёдроқ йўл босиб, Эргаштом божхона-чегара постига етиб бордик. Бу ерда эса бизни ноҳушгина кутиб олишди. Зокиржон ака Қирғизистоннинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва муҳтор элчиси Ботир-

али Сиддиқовга учраганида, элчи «Шу йил (яньи 2000 йил) 2 июль куни Ўзбекистон ва Қирғизистон хукуматлари ўртасида виза битими бўйича шартнома имзолангани, ўша ҳужжатга асосан Қирғизистон ҳудудидан ўзбекистонликлар, Ўзбекистон ҳудудидан қирғизистонликлар уч кун ичida чикиб кетадиган бўлса, виза шартмас»лигини, бу борада ҳеч қандай муаммо бўлмаслигини айтган эди. Биз Қирғизистон депарасида ҳали бир кеча-кундуз ҳам юргандик. КППчилар эса биздан виза – рухсатнома талаб этишарди.

Улар узр-маъзурга, илтимос, ўтинчларга елка қисиб тураверишар, гап уқдиришнинг иложи йўқ эди. Икки кеча қолиб кетдик.

Икки кунгача Зокиржон aka Тошкентга қўнғироқ килиб, пойтахтдаги танишлар билан боғланар, телефон аппаратларининг эскилиги, боз устига алоқанинг умуман носозлиги боис, муддаони англатиш, у ёқдагиларнинг гапини тўла эшиши мушкул эди.

Нихоят, учинчи куни тушдан кейин Бишкекдан факсда Хитойга ўтишимизга рухсат келди. Кеч кириб қолаётгани учун шоша-пиша жўнадик. Хитой чегарачилари бизнинг ташрифимиздан хабарлари борлигини айтишди (Мазкур давлат элчиларининг пухталиги, батартиблигига тан бериш керак). Улар жуда мулойим, айни вактда ўта синчков, каттиқўл эдилар: халта-палталаримизнинг тит-питини чиқариб юборишли.

Қашқарда, асосан, Бобур Мирзонинг «Асрори мусикий» асарини ахтариш билан шуғулландик. Китоб дўконларини айландик, шаҳар ва олийгоҳларнинг кутубхоналарида бўлдик, афсуски, биз қидирган қўлёзмадан дарак чиқмасди. Лекин Зокиржон aka бир режани узоқ пишитар ва унинг амалга ошиши учун жон-жаҳди билан ҳаракат қиласди. У юкоридаги асар қўлёзмаси ёки нашрини топишни жуда-жуда истарди. «Тангритоғ» номли китоб дўконида шу мавзудаги

бошқа бир рисола – Исматиллох ибн Неъматиллох Мўъжизийнинг «Таворихи мусиқијон» («Мусиқа тарихи») асарини қўлга киритгач, Зокиржон ака ана шу китобчанинг нашрга тайёрловчилигини суриштира кетди. Улардан бири Анвар Ботур оламдан ўтган, Ҳамид Темур дегани Урумчидаги яшар экан. Раҳбар унинг уй телефонини қийинчилик билан топди. Ҳамид Темурни Пекинга кетган дейишди. Зокиржон ака у ёқка ҳам сим қоқди. Ҳамид Темур ижодий таътилда экан, тўрт-беш ойдан кейин қайтишини айтибди, лекин маълум бўлишича, Бобурнинг «Асрори мусиқий» асаридан унинг ҳам хабари йўқ экан. Зокиржон ака Тошкент билан боғланиб, «Халқ сўзи»даги мақола муаллифининг юкоридаги маълумотни қаердан олганлигини аниклашга уринди, аммо бу телефонда битадиган иш эмас эди.

Зокиржон ака яна Урумчига – Пиримқул Қодировнинг «Авлодлар довони» романинг уйғур тилига таржимонларига қўнғироқ килди. Таассуфки, улар ҳам бу борада тайинли ахборотга эга эмас эканлар.

Шундан сўнг бу режани кейинга қолдириб (раҳбар Бобурнинг бизгача етиб келмаган асарини топищдан умид узмаган, умид узмоқчи ҳам эмас эди), Юсуф Хос Ҳожиб, Офоқ хўжа, Маҳмуд Кошғарий ва бошқа улуғларнинг қабр-макбараларини зиёрат қилгач, кўхна Тошқўрғон, Гилгет шаҳарлари орқали ҳавфли бурилишлари бисёр, тор ва танг Қоракурум довонида юрак ҳовучлаганча Покистонга йўл олдик.

Асосий муддао янги манзил – Бангладеш бўлгани боис, Покистонда кўп тўхтамай, Ҳиндистонга ўтиб кетдик.

Маълумки, экспедициянинг Ҳиндистонга қилган биринчи сафари чоғида Бобурийлар авлоди – ҳайдарободлик Тусийларнинг топилиши бобуршунослик тарихида янгилик бўлган ва бу воқеа давлат аҳамияти даражасига кўтарилилган эди. «Марказий Осиё ва Ҳиндистон маданий алоқалари»га бағишлиланган ну-

фузли халқаро анжуманга Ўзбекистон делегацияси таркибида Дехлига борган Зокиржон Машрабов шу ташрифи чоғида ҳам ўз экспедицияси фаолиятини давом эттиради. Юқорида қисман зикр этганимиздай, унинг қулоғига Дехлида бобурийлар авлодидан бўлмиш Покиза Султонбегим исм-шарифли бир аёл яшайди, деган хабар чалинган эди. Ўшанда қадрдони, таникли ҳинд шоири, бобуршунос олим Қамар Раис ҳамроҳлигида Покиза Султонбегимни топишга ва у билан сұхбатлашишга мұяссар бўлган эди. Бу сафар бизни, яъни экспедиция аъзоларини ўша хона-донга бошлади. Покиза Султонбегим билан бўлган сұхбат-мулoқотимиз жуда кизиқарли, жўшқин ўтди. Унинг уйидаги тарихий суратлар, ҳужжатлар, газета ва журналларда чоп этилган мақолалар, эсдаликлар бу мўътабар аёлнинг Баҳодиршоҳ II – Зафарга, яъни бобурийларга бошқалардан ҳам кўра яқинроқлигини тасдиқларди.

Покиза Султонбегимнинг Лондон шаҳрида яшашётган опаси Тоҳира Султонбегим эса шоира экан. Бобурийзода хоним Зокиржон акага опасининг урду ти-лида нашр этилган шеърий тўпламини тухфа қилди.

Экспедиция сафари дастурига Бангладеш мамлакати ҳам киритилганига айримлар ажабланган бўлишлари эҳтимол: ахир Захириддин Бобур у юртда бўлмаган-ку?.. Ваҳоланки... Зокиржон aka беҳуда вақт ва маблағ сарфлайдиган таваккалчилардан эмас. Унинг ибратли сифатларидан бири – ҳамиша аниқ мақсад билан, ҳисоб-китобли иш юритишидир.

Аввал Ҳинdistон таркибида бўлган Бангладеш худудида ҳам бобурийлар номи билан боғлиқ жойлар анчагина экан: Акбарпур, Шохжаҳонпур деган мавзелар, шаҳарчалар...

Пойтахт Дакканинг гавжум масканларидан бири бўлмиш Лаълбоғ қалъа-музейи таркибидаги бобурийларга бағишланган мозийгоҳ эса экспедиция солномасининг ёркин ва ўзига хос сахифаларидан яна

бири бўлди, десак асло муболаға эмас! Аврангзеб-Оlamgirning ўғли Аъзамшоҳ томонидан 1678 йили бошланиб, 1688 йили Бенгалия ҳокими Шойистаҳон Субадор томонидан қуриб битказилган қалъа ҳовлисининг кун чиқиш тарафидаги икки қаватли бино фақат ва фақат бобурийлар хаёти ва фаолиятига бағишлиланган осори атиқалардан иборат эди. Мозийгоҳнинг ашёлари кўп ва жуда қимматли эди: кейинги бобурий ҳукмдорлар даврида ишлатилган пичоқлар ва уларнинг ёғоч ғилофлари, қиличлар, дубулға (темир қалпок), ўқ ўтмас металл нимча (совут)лар, ингичка, қаттиқ симдан майда занжирсизон қилиб тўқилган аскарий кийимлар, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Носириддин Муҳаммад Ҳумоюн, Жалолиддин Муҳаммад Ақбар, Жаҳонгиршоҳ, Аврангзеб-Оlamgир, Баҳодиршоҳ-I, Муҳаммад Фарруҳ-Сияр, Аҳмадшоҳ, Азизиддин Муҳаммад Оламгир, Муҳаммадшоҳ, Muazzamshoҳ, Аълам Баҳодир, Муҳаммад Иброҳимшоҳ, Муизиддин Жаҳонгиршоҳ (исм-шариғлар ўша музей хужжатларида қандай битилган бўлса, шундай олинди) ва бошқа императорлар даврида зарб этилган танга-пулларнинг намуналари, Аврангзеб, Аъзамшоҳ суратлари, Бобур Мирзо, Ақбар, Шоҳолам фармонлари... Аврангезбнинг мазкур қалъани барпо этиш тўғрисида ўғли Аъзамшоҳга берган фармони битилган тош...

Биринчи қаватдаги алоҳида шийпонда эса туфакандоз турибди. Унинг ёнига «Бобурийлар (афсуски, у жойда «мўғуллар» дейилган) ишлатган замбарак» деган ёзув битилган. Умуман олганда, бобурийларнинг асосий салтанати бўлган Ҳиндистон ва Покистон мамлакатларида ҳам бунингдек маҳсус мозийгоҳни кўрмаган эдик.

Раҳбарнинг ушбу йўналишдан кўзда тутган яна бир муҳим режаси Баҳодиршоҳ II – Зафар сургун қилинган Рангун (Бирма)га ўтиб, сўнгги бобу-

рий шоҳнинг қабр-мақбараси ҳолидан хабар олиш, у билан бирга кетган яқинлари тақдирини сўраб-сурештириш, Зафар тахаллуси билан ижод қилган шоҳ-шоирнинг бобокалонларидан қолган ва ўша юрга олиб кетилган бой кутубхонасини, китоб ва қўлёзмаларини қидириш эди. Афсуски, бу ёпиқ мамлакатнинг талаб-тартиблари ва бошқа сабабларга кўра у ёкка ўтиш имкони бўлмади.

Ҳиндистон бўйлаб

Раҳбар энди Ҳиндистонга қайтиш, тезроқ Патна шаҳрига етиш, Тошкентда адабиётшунос, шарқшунос олимлардан сурештириб-билгани – Худобахш кутубхонасини кўриш орзусида эди. Ушбу илму дониш маскани дунёдаги энг йирик кутубхоналардан бири бўлиб, унда араб, форс, урду, пуштун тилларида битилган 20 мингдан ортиқ турли даврларга оид, энг машҳур ҳаттотлар томонидан кўчирилган қўлёзмасарлар, ҳар хил тил ва шаҳарларда чоп этилган 200 мингга яқин китоблар сакланарди. Биз учун муҳими – зиёхонада бобурийларга оид китоблар, қўлёзмалар ҳам кўп эди. Жумладан, салкам 500 йил аввал Байрамхон томонидан кўчирилган икки жилдли «Воқеоти Бобурий», хижрий 1082 йилда кўчирилган Жавоҳирнинг «Тазкират-ул воқеот», «Тарихи хонадони Темурия» асарлари қўлёзмаларининг кутубхона мутасадди ва ходимлари томонидан кўз қорачиғидек асралаётганига гувоҳ бўлдик, ўзимиз ҳам бу ноёб дурдоналарни оҳиста ва рақлаб кўрдик. «Тарихи хонадони Темурия» асарини Соҳибқирон Амир Темур ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур авлодлари акс этирилган 130 дан зиёд миниатюра суратлари безаб турибди.

Лакнов университети қошидаги 1200 дан ортиқ қўлёзма ва каттагина китоб жамғармасига эга бўлган Робиндронат Тагор кутубхонасида, Ислом универ-

ситети хузуридаги «Надват-ул уламо» деб номланган мадрасанинг шарқшунослик кутубхонасида ҳам бобурийларга оид кўплаб нодир китобларга дуч келдик. Инглиз тилидаги «Бобурнома», инглиз шарқшунослари, бобуршуносларидан Уильям Эрскиннинг «Хиндистон тарихи», «Темурийлар ва бобурийлар даври», «Бобур ва Ҳумоюн», Стейн Лейн Пойулнинг «Император Бобур», австриялик шарқшунос Фридрих Аугустуснинг «Император Ақбар», таникли ҳинд адиби Муни Лаълнинг «Шоҳ Жаҳон», Маҳди Ҳусайннинг «Баҳодиршоҳ-II» каби ҳажман йирик асарлари бор эди.

Р.Уильямснинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори», Г.Лэмбнинг «Бобур – йўлбарс», Анна Флора Стилнинг «Тож кийган дарвеш», Румер Годеннинг «Гулбадан» асарлари эса Бобур ва бобурийларнинг Оврўпада ҳам катта эҳтиромга сазоворлигидан далолат берар, бу эса биз учун катта шараф эди.

Мазкур китобларнинг аксариятини шаҳар китоб дўйонларидан қидириб топдик. Улар анча қиммат – сафарда юрган кишини бир оз эсанкиратиб кўядиган даражада эди. Лекин Зокиржон aka бир сония ҳам иккиланиб ўтирмай, китобларни сотиб олди. Раҳбарнинг ўша дамлардаги қувончини кўрган одам кутилмаганда катта бойликка эга бўлибди, ё кўп замонлардан бери қидириб юрган ноёб нарсасини топганга ўхшайди, деб ўйлаши турган гап эди.

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг бизгача етиб келмаган асарларидан бири «Хатти Бобурий»дир. Бу Бобурнинг шунчаки бир асари эмас, унинг кашфиёти, ихтироси дейиш мумкин. Араб алифбосининг зеру-забарлари уни оммавий равишда ўрганишга монелик қилишини ўйлаган Бобур Мирзо одамларга енгиллик туғдириш мақсадида 29 ҳарфдан иборат, кўлланилиши бир қадар содда туркий имло тузган ва уни Хатти Бобурий – Бобурий ёзуви деб атаган эди. Муаллиф, яъни ихтирочи ўз алифбосида Қуръони ка-

римни кўчириб, Саудия Арабистонига юборгани аён, унинг кейинги тақдири номаълум эди. Зокиржон акаба кўп изланишлардан кейин бу мўътабар манба Эроннинг Машҳад шаҳридаги Имом Ризо зиёратгоҳи қутубхонасида сақланайтганини ҳам аниқлаган эди. Унинг дипломатлиги, танишу нотанишлар қалбига йўл топа билиш салоҳияти ҳамда қизғин саъй-ҳаракатлари натижасида юқоридаги ноёб китобдан бир неча саҳифа кўчирма-намунанинг қўлга кири-тилиши ҳам экспедициянинг жиддий ютуқларидан бири бўлди.

Экспедиция Андижонга ёруғ юз билан қайтиб келганида Зокиржон акани яна бир муҳим хушхабар кутарди: «Бобурнома»нинг уч жилдан иборат танқидий матнини яратган Эйжи Манодан «Бобур даври» номли асарини ёзиб тутагтганлиги тўғрисида нома келган эди. Япон олимни Бобур жамоат фонди раҳбари мустаҳкам алоқа ўрнатган таникли жаҳон бобуршуносларидан бири сифатида Зокиржон акаба учун ҳам, Андижон учун ҳам қадрлидир.

* * *

Бобур номидаги Халқаро илмий экспедициянинг навбатдаги илмий сафари якунларига бағишлиб илмий-адабий жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари вакиллари иштирокида Тошкентда ўтказилган ҳисобот анжуманида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат маслаҳатчилари Х.Султонов, А.Мелибоев, таникли ёзувчи ва олимлар Сайд Аҳмад, П.Қодиров, О.Шарафиддинов, Э.Воҳидов, Н.Иброҳимов, М.Ашурев, Муҳаммад Али, Б.Қосимов, экспедиция аъзолари, республика радиотелевидениеси, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари (жами 60 га яқин) қатнашдилар.

Раислик қилувчи Х.Султонов Андижонда ташкил топган Бобур номидаги Халқаро илмий экспедициянинг шу кунгача бобурийлар изидан Шарқ мамлакат-

лари бўйлаб қилган сафарлари ва уларнинг илмий на-тижалари ҳақида гапириб, хусусан, кейинги – сакки-зинчи сафари якунларига алоҳида тўхтади.

Маълумки, олис ўтмишда юртимизда яратилган ва турли сабабларга кўра ҳозирги вақтда чет элларда сакланаётган маданий меросимиз намуналарини ўрганиш, имкон даражасида уларни Ватанимизга қайтариш бўйича сўнгги йилларда Олий Мажлиснинг тегишли қўмиталари, давлат ва жамоат ташкилотлари томонидан бирмунча ишлар амалга оширилди. Бобур Халқаро жамғармаси ҳам ўз Низом ва дастуридан келиб чиқкан ҳолда, бу борада фаол иш олиб бормоқда.

Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция ражбари Зокиржон Машрабов шу ҳақда фикр юритиб, темурийлар ва бобурийлар изидан, уларнинг тарихий, илмий-бадиий, меъморчилик соҳаларидаги фаолиятлари, меросларини чукур ўрганиш мақсадида йўлга чиқкан экспедициянинг Хитой Халқ Республикаси (Қашқар)да, Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш, Эрон мамлакатларида қўлга киритилган қўлёзмаларнинг ксеронусхалари, сотиб олинган (аксарияти юқорида зикр этилган) бадиий асарлар, илмий тадқиқотлар – жами 35 га яқин китоб ва бошқа ноёб ашёлар, кимматли маълумотлар ҳақида, зиёрат қилинган, кўриб ўрганилган музейлар, кутубхоналар, бобурийларнинг қабр-мақбаралари, улар яратган кальялар, меъморий обидалар, боғ-роғлар тўғрисида сўзлади, экспедициянинг ана шу сафари натижаларидан келиб чиқиб, яқин келажакда рўёбга чиқарилиши кўзда тутилаётган режалари билан ўртоқлашди.

Экспедиция аъзоларидан Неъматилло Отажонов, камина ҳам ўзимизнинг сафардан олган таассуротларимиз хусусида қисқача гапириб бердик.

Ўзбекистон халқ ёзувчилари Саид Аҳмад, Пиримкул Қодиров, шарқшунос олим, академик Неъматулло Иброҳимов, адабиётшунос Озод Шарафиддинов ва бошқалар экспедиция фаолиятининг диққатга

сазоворлигини, унинг тарғиботини кенгайтириш зарурлигини таъкидлаб, ўз фикр-мулоҳазалари, таклифларини изхор этдилар.

Йиғилишда сўзга чиққанларнинг таклиф ва тавсиялари асосида экспедиция олиб келган манба-маълумотларни чукур ўрганиш, инглиз, урду, хинд, форс ва бошқа тиллардаги Бобур ва унинг авлодлари ҳақида ёзилган илмий, бадиий асарларни таржима қилиб, халқимизга етказиш борасида амалий тадбирлар режасини ишлаб чиқиш, жумладан, «Бобурнома» ва унга ишланган миниатюра суратларини юксак сифатли, алоҳида нашр тарзида чоп этиш бўйича З.Машрабовнинг таклифини маъқуллаш, экспедиция раҳбарига келгусидаги сафарларни Бобур ва бобурийларга оид манбалар мавжуд бўлган Европа китъаси ва бошқа мамлакатлар бўйлаб давом эттиришни тавсия этиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

* * *

Ил о в а

Юқоридаги анжумандан кейинроқ Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги мухбири Маҳмуд Бурхон билан Бобур номидаги халқаро жамғарма раиси, илмий экспедиция раҳбари З.Машрабов уртасида қўйидагича мулоқот бўлиб ўтди:

Савол: Бобурнинг ўзбек давлатчилиги ва адабиётидаги ўрнига бугуннинг назари билан шарҳ берсангиз.

Жавоб: Захириддин Муҳаммад Бобурнинг буюк илмий, адабий меросини, давлатчилик фаолиятини яқиндан ўрганиш Ўзбекистонимиз мустакилликка эришгандан кейин амалга оша бошлади.

Захириддин Муҳаммад Бобур ҳамма жойда, ҳамиша давлат куриш ва ҳукумат сиёсатининг асосини юргизишида улуғ бобокалони Соҳибқирон Амир Темурнинг тажриба ва тузукларига суюниб, маъмурий-

территориал усулни қўллаган, яъни ҳар бир шаҳар ва вилоят ишонарли – яқин кишилари томонидан бошқарилган. Аҳолини турли уруғлар ва қабилавий бирлашмалар ташкил этган бўлса ҳам, улар умумий қадриятлар ҳисобланмиш фикрлаш йўсинлари, урфодатлари, асосий омил – исломий эътиқод жиҳатидан бир хил бўлган эди. Бобур Мирзо давлатни иқтисодий жиҳатдан тартибга солиш тизими ҳақида «Мубаййин» асарини ёзиган, шунга биноан иш юритишни тавсия килган. Андижонда ҳам, Кобулда ҳам, бепоён Ҳиндистонда буюк бобурийлар сулоласини яратишда ҳам ўзининг салтанатни идора қилиш тамойиллари борасидаги эътиқодига содик қолди. Аслида Бобур Мирзода улуғ шахсга хос кўплаб фазилатлар тажассум топган. У жасур тадбиркор, шижаотли ҳукмдор, ўз ортидан одамларни эргаштира оладиган саркарда эди. Энг муҳими, Бобур Мирзо давлати ҳалқининг хоҳиши-иродаси ва манфаатларига асосланар, айни шу хусусият ўзбек давлатчилиги ўзагини ташкил этарди.

Шунинг учун ҳам Бобур Мирзо талончилик билан шуғулланган навкарларини жазолар, давлат, салтанатнинг обрў ва шаънига путур етказадиган ножӯя хатти-ҳаракатларни муросасизлик билан даф этар эди. Яъни, у ҳамиша ҳалқ ва адолат тарафдори сифатида иш кўрарди. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг улуғворлиги ва у яратган салтанатнинг умри боқийлиги сири, моҳияти, ибратли томони ҳам шунда эди.

Маданият, маънавият, яратувчилик фаолияти ҳам Бобур давлатининг устунлари эди. Бу соҳаларга, шунингдек, илм-фан ривожига давлат аҳамиятига молик иш сифатида қараларди. Бобур Мирзо ўзининг қўл остидаги шаҳарларда сарой, қасрлар курдирди, боғлар яратди – у ўзи ҳукмдорлик килаётган мамлакатнинг гўзал бўлишини, ҳалқининг маъмур ва фаровон яшашини хоҳлар, шунга ҳаракат қиласар, бошқалардан ҳам шуни талаб этар эди.

Бобур Мирзо ўзининг бунёдкорлиги билан машхур бўлган. Албатта, даврлар ўтиши билан яратилган иншоот-иморатлар, саройлар, катта-катта меъморчилик обидалари, боғу-роғлар ўша давр ҳокими шуҳратининг белгиси бўлиб қолаверади. Қувончли томони ҳам шундаки, бу борада Бобур Мирзо ва бобурийлар фаолиятининг бунёдкорлик жиҳатлари бутун оламга кўзгу бўлиб, бир қанча асрлар давомида тан олиниб келинмоқда.

Биз Панипат шаҳрида Захириддин Мухаммад Бобур ва Иброҳим Лўдий ўртасида Ҳиндистон тақдири учун бўлган жангдаги Бобур Мирзо ғалабасини на мойиш этувчи, очик тарихий музейни кўриб, хинд халқига ва Ҳиндистон ҳукуматига ўз миннатдорчилигимизни изхор этдик. Ушбу меъморчилик мажмуаси Ҳиндистон халқи ва ҳукумати томонидан бобурийлар сулоласига кўрсатилган хурмат рамзи бўлиб, уларнинг Ҳиндистон тарихида алоҳида ўрин тутган лигидан далолат эди.

Бобур Мирзо ўзбекларнинг чиғатой улусига мансуб бўлса ҳам, Ҳиндистон тарихида унинг авлодлари ғайриилмий равишда «мўғуллар» деб аталиб келинди. Бобурийлар – ўзбеклар сулоласи ҳозирги Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ҳудудларида мамлакатни узоқ даврлар мобайнида мохирлик билан бошқариб келдилар. Зоро, мазкур империяга асос солган Захириддин Мухаммад Бобурдан тортиб то бу мамлакатнинг гуллаб-яшнашига бекиёс ҳисса кўшган кейинги ҳукмдорлар – қобилиятли давлат арбобларининг темурийлар наслидан келиб чиқишининг ўзи табиий ҳол эди.

Бу даврда салтанат ҳукмдорларининг асосий эътибори сиёсий бирликни таъминлашга қаратилган бўлиб, хорижий мамлакатлар билан муносабатлар тикланди. Бу ҳолат чет мамлакатлар билан савдосотик ишларини йўлга кўйиб, давлат иқтисодини ва Осиё мамлакатлари билан маданий алоқаларни ривожлантиришга катта ёрдам берди.

Шуниси эътиборга моликки, бобурийлар умуминсоний қадриятларни, ислом ва бошқа динларни бир-бирига яқинлаштириш йўли билан турли дин ва мазҳабдаги кишилар ва элатларни бирлаштириш асосида давлатни мустаҳкамлаб, ҳокимиятни бошқардилар.

Захириддин Муҳаммад Бобур шоҳлик ва шоирликни маҳорат билан уйғунлаштира олган. Унинг ўзбек адабиётидаги ўзига хос ўрнини ҳеч ким боса олмайди. «Бобурнома»нинг, ўлмас ғазалларнинг ва бошқа қатор асарларнинг ўзбек тилида юксак истеъодод билан ёзилганлигининг ўзи ана шу мавқенинг умрбоқийлигини таъминловчи бош омилдир. Қолаверса, ҳазрати Навоийдан сўнг ҳеч ким Бобурчалик «кўп ва хўп айтқон эмас».

Савол: Экспедициянинг Бобур ва бобурийлар ҳаёти ва ижодига оид янги (охирги) маълумотлари ҳақида гапириб ўтсангиз.

Жавоб: Истиклол туфайли, маънавиятимизнинг бош ҳомийси муҳтарам Президентимизнинг хайрихоҳлиги, қўллаб-қувватлаши билан ташкил топган Бобур номидаги ҳалқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси бобурийларнинг бой илмий-маданий меросини ўрганиб, баҳоли қудрат фаолият кўрсатиб келмоқда. Муҳтасар қилиб айтадиган бўлсак, бу гал Захириддин Муҳаммад Бобурнинг Қашқарда бўлганлигини тасдиқловчи далилларни қидириб юриб, унинг «Асрори мусиқий» асарини топмасак ҳам, у асар ҳақида фикр юритилган рисола билан танишишга ва уни юртимизга олиб келишга мұяссар бўлдик.

Ўша сафарда қўлга киритилган Бобур Мирзо ҳаётига оид яна бир ноёб, муҳим ашё – «Бобурнинг Қашқарни забт этиши» деган миниатюра-сурат бўлди. Кўпларга аёнки, Бобуршоҳнинг Қашқарга кўшин тортганигина эмас, умуман ўша тарафга қадам ранжида қилгани ҳақида тарихий китобларда,

ҳатто «Бобурнома»да ҳам маълумот учрамайди. Лекин жанг лавҳаларини тасвирлаган мусаввир мавзууни ҳаводан олмаган бўлиши керак. Демак, муаррих, бобуршуносларимиз зиммасида шу масалага ойдинлик киритиш вазифаси ҳам турибди.

Дехлида бобурийлар авлодининг вакиласи бўлмиш Покиза Султонбегим билан учрашдик. Унинг опаси, шоира Тоҳира Султонбегимнинг урду тилида нашр этилган шеърлар тўпламини ўқиб, бобурий маликалар ва шоиралар сулоласи давом этаётганига яна бир карра имонимиз комил бўлди.

Бангладешнинг пойтахти Даккада кўрган музейимиз эса биз учун бутунлай янгилик ва катта бойлик бўлди. Лаълбоғ деб аталмиш кўхна қалъа ичida жойлашган икки қаватли мозийгоҳнинг фақат бобурийлар ҳаёти ва фаолиятини акс эттиришга бағишланганлиги, ундан ўрин олган Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан тортиб Баҳодиршоҳ-II гача бўлган даврларга оид китоблар, кўлёзмалар, хар турли фармонлар, кийим-кечаклар, танга пуллар, куроляроғлар, ҳатто туфакандоз – замбарак ва бошқа ноёб ашёлар бизни ҳайратга солди, уларнинг эъзозланиб сакланаётганигидан улуғ юртдошларимиз хурмати иззатининг, шаъннининг ўша чекка ўлкаларда ҳам баландлигидан бағоят фаҳрландик. Бизнингча, ер юзида фақат бобурийлар салтанатига бағишланган ягона музей шу бўлса керак.

Савол: Бобур маънавий мулкининг ўрганилиши, тадқиқ этилишида бугун ва эртанги кун билан боғлиқ вазифалар борасида тўхтамсангиз.

Жавоб: Биз ҳар гал экспедиция сафарида бўлганимизда Хинdistон, Покистон, Эрон, Туркия ва бошқа мамлакатларнинг китоб дўконларида бобурийлар тўғрисидаги бир-биридан қалин, бир-биридан гўзал, бир-биридан маълумотларга бой китобларни кўриб ҳам ҳайратланиб суюнамиз, ҳам афсусланиб куюнамиз. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Юқорида

номлари зикр этилган ва зикр этилмаган китобу кўлёзмаларни вараклар эканмиз, бобурийларга хинду инглиз, немис, француз, форс, покистонлик ва бангладешлик олимлар, адилар, муаррихлар, катта давлат арбоблари накадар қойил колиб, юксак эътибор беришганига ва уларни бениҳоя улуғлашганига гувоҳ бўлиб ғуурландик. Лекин бир нарсадан ўкиндиқ: хўш, нега Бобур ва бобурийлар фатҳ этиб ҳукмронлик қилган ўлкаларда ва бошқа Европа мамлакатларида, мутлақо узоқ юртлар ва бошқа тилларда буюк аждодларимиз ҳақида, бобурийлар тўғрисида шунча кўп ва хўп китоблар ёзилган-у, уларнинг асл ота-она юртларида кам, жуда кам ёзилади? Хўп, аввал-ку, давр, сиёsat изн бермас эди. Хўш, энди-чи? Ахир Ўзбекистонимиз мустақилликка эришганига роппа-роса ўн йил бўлди-ку? Бу ўтган вақт ичидаганча-ғанча илмий асарлар яратиш, романлар ёзиш мумкин эди (Ёзиг қойил қилиб кўйганлар бор, улар бизни маъзур тутсинглар). Хўп, буниси ҳам майли, дейлик. Нега ҳинд ва инглиз тилларида ёзилган томтот илмий рисолалару, бадиий асарларнинг лоакал энг оммавий, энг зўрларини ўзбек тилига ўгириб ҳалқимизга етказиш борасида қайғурмаймиз, ҳаракат қилмаймиз? Ана шундай қимматбаҳо китобларнинг ўнлаб намуналари Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейида ўз тадқиқотчилари ва таржимонларини кутмоқда. Улар қаторига сўнгги сафаримиздан кейин яна 35 та ноёб китоб ва кўлёзмалар нусхалари қўшилди.

Қисқаси, Африка қитъасидан тортиб, Бенгал кўрфазигача бўлган ҳудуддаги буюк ҳамюрт-аждодларимиз қабр-мақбараларини зиёрат қилиш, улар яратган бой илмий, маданий, тарихий манбаларни баҳоли қудрат ўрганиб, видео, фототасвиirlарга туширишга, юзлаб ноёб китоблар ва кўлёзма асарларни ватанга олиб келишга муяссар бўлдик. Ўнлаб китоблар жамғармамиз томонидан чоп этилди, видео,

кинофильмлар яратилди, халқимизга етказилди. Ба бу ишлар узлуксиз давом эттирилади.

Буюк Амир Темур ва бобурийларнинг хорижий мамлакатларда сақланаётган илмий-маданий меросига доир (қўлёзма ва нодир китоблар) асарларнинг асл нусхаларини ёки кўчирма нусхаларини юртимизга олиб келишдек янги вазифаларни режалаштироқдамиз.

Илмий сафарларимиз давомида қўлга киритилган бобурийлар ҳақидаги ноёб китоб ва қўлёзма асарларнинг айримларини, жумладан, Арнольд Хоттингернинг «Буюк Акбар» романи, Шоҳғариб Мирзонинг девони ва юкорида номлари зикр этилган китобларни жамғарма буюртмасига биноан, таникли адиблар, олимлар ва таржимонлар Пиримқул Қодиров, Сайдбек Ҳасан, Хуррам Раҳимов, Шарифа Салимова, Гуландом Бокиева, Неъматжон Отажонов, Ғафуржон Сатимов, Шафиқаҳоним Ёрқин, Қамчибек Кенжа ва бошқалар иштирокида ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттириш ниятидамиз.

Шунингдек, жаҳоншумул асар «Бобурнома»нинг Америкада (Текстон), Англияда (Эрскин ва Бевериж), Францияда (Граммонт), Японияда (Эйжи Мано) тўлдирилган шаклда, ташки ва ички кўринишлари гўзал ва ғоят сифатли чоп этилган нусхалари олиб келинди. Мазкур асарни Ўзбекистонда, ўзбек тилида – Бобурнинг она тилида ҳам ўшандай юксак сифат ва савияда чоп этиш вақти келмадимикин? Мен бобуршунос адаб ва олимларимизга мурожаат қилмоқчи эдим: келинглар, Бобур номидаги халқаро жамғарма ҳомийлигига Бобур Мирзо таваллудининг 520 йиллик тўйига ушбу қомусий асарни ҳар томонлама шаклда нашрдан чиқариб, халқимизга тухфа қиласайлик.

Қарийб эллик йил мобайнода Бобур Мирзо ва унинг шавкатли авлодлари ҳаётини, бебаҳо мероси-

ни баҳоли кудрат ўрганиб келмоқдаман. Борбурийлар изидан уюштирилган халқаро илмий экспедициялар давомида ўн бешга якин хорижий мамлакатларда бўлиб, икки юз минг километр масофани автомобилда босиб ўтиб, шунга амин бўлдимки, Бобур Мирзо нафақат Андижон, нафақат Ўзбекистон, балки бутун башарият фарзандидир.

Дунёга ана шундай буюк сиймони берган халқимиз билан ҳар қанча фахрлансак арзиди.

«Бобурнома»нинг 470 йиллиги

Ўша йили жаҳон маданиятининг ноёб ёдгорлиги «Бобурнома» яратилганига 470 йил тўлган эди. Шу муносабат билан Бобур номидаги халқаро жамғарма 5 август куни шаҳарнинг Бобур номли маданият ва истироҳат боғида «Бобурнома» – миллий маданиятимизнинг ноёб дурдонаси» мавзуида катта илмий-маърифий йигин ўтказди. Унда Андижон тарихини археологик жиҳатдан ўрганиш истиқболлари масаласида ҳам фикрлар алмашилди.

Анжуманга республикамизнинг атокли бобуршунос олимлари, адиллар, қўшни мамлакатларда Бобур мероси билан шуғулланувчи илмий-ижодий жамоатчилик намояндалари, шунингдек, вилоят зиёлилари, олий ўкув юртларининг ўқитувчи ва талабалари, «Нуроний» жамғармаси ходимлари, санъаткорлар ҳамда маҳаллалар оқсоқоллари, оммавий ахборот воситалари вакиллари таклиф этилди.

Тадбирда таъкидланганидек, миллий маданиятимизни тиклаш ва уни юксалтириш йўлида «Бобурнома» бизга катта маънавий мадад бериши табиий. 30 дан зиёд мамлакатда нашр этилгани, инглиз, француз, олмон, япон ва бошқа тилларда қайта чоп этилгани асарнинг умумбашарий аҳамиятини кўрсатади. Япония шарқшунослари яқинда «Бобурнома»нинг

илмий-танқидий матнини босиб чиқардилар. Айни пайтда асар Халқаро жамғарма томонидан бобурхонларнинг ҳамма талаб ва эҳтиёжлари ҳисобга олинган ҳолда янгидан нашр этилиши алоҳида қайд этилди. Ушбу анжуман Андижон шаҳри тарихини илмий ўрганиш истиқболлари халқимиз номи билан бевосита боғлиқ бўлган мазкур комусий асарнинг мукаммал нашрига оид бўлган баъзи масалаларни илмий ҳал қилиб олишга ёрдам бериши лозим эди.

Анжуманни таникли ёзувчи Хайриддин Султонов бошқарди. Андижон вилоят ҳокимининг ўринbosари Р.Тиллабоев иштирокчилар ва меҳмонларни «Бобурнома»нинг 470 йиллиги тантаналари билан табриклиб, йиғилиш ишига муваффақият тилади.

Тадбирда Ўзбекистон ҳалқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров, Ўзбекистон Фанлар Академияси вице-президенти, Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директори Тўра Мирзаев, профессорлар Абдуқодир Ҳайитметов, Сайдбек Ҳасанов, Наим Каримов, Сайфиддин Жалилов, Ҳасан Қудратуллаев, Фатхиддин Исҳоқов, адабиётшунос ИброХим Faфуров, Наманган давлат университети профессори Неъматилло Отажонов, Ўзбекистон ҳалқ шоири Тўлан Низом, афғонистонлик олим ва шоира Шафиқаҳоним Ёрқин, адабиётшунос Раҳмон Кўчкоров, Бобур номидаги Халқаро жамғарманинг Ўш бўлими бошлиғи Бўрибой Жўраев, Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология илмий-текшириш институти «Турон» бўлимининг бошлиғи, археолог Боқижон Матбобоев ва бошқалар ўз маъруза ва ахборотлари билан сўзга чиқишиди.

Анжуман кун тартибига кўйилган «Бобурнома» – миллий маданиятимизнинг ноёб дурданаси» ҳамда «Бобур даври Андижон тарихини археологик асосда ўрганишнинг бориши ва унинг истиқболлари» ҳакидаги масалалар юзасидан қуйидагича

Қарор қабул қилинди:

1. Бобур ҳаёти ва илмий-адабий меросининг тарихий аҳамиятга эга бўлган муайян саналарини нишонлаб бориш тажрибасини анъанага айлантириш таклифи маъкуллансин.

2. «Бобурнома»нинг янги илмий нашрини тайёрлаш бўйича олиб борилаётган ишлар қониқарли деб ҳисоблансан. Бобур таваллудининг 520 йиллиги санасига қадар (2003 йилнинг февралигача) бу ишни тўла амалга ошириш учун:

а) Профессорлар С.Ҳасанов ва Н.Отажоновларга асарнинг тўлдирилган, луғатлар ва изоҳлар илова қилинган замонавий нусхасини 2001 йил охиригача нашрга ҳозирлаш юклатилсан.

б) «Бобурнома»нинг янги нашрини тайёрлаш ишига ёрдам бериш ва қўлёзмани илмий жамоатчилик муҳокамасидан ўтказишни Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Алишер Навоий номли тил ва адабиёт институти ҳамда Тарих институти раҳбариятидан сўралсан.

в) «Бобурнома»нинг янги нашрига ҳомийлик қилишни Бобур номидаги Халқаро жамғарма ўз зиммасига олганлиги маълумот учун қабул қилинсан.

3. Жамғарманинг келгуси иш режасига Андижон тарихи билан боғлиқ қадимий жойлар ва жой номларини чукурроқ ўрганиш масаласи киритилсан.

4. Жамғарма раёсатига ёшларни Бобур мероси билан яқиндан таништиришга қаратилган тарбиявий тадбирларни мунтазам равишда ўтказиб бориш топширилсан.

5. Андижон тарихини археологик асосда ўрганишнинг бориши ва истиқболлари ҳақидаги ишларни жадаллаштириш Ўзбекистон Фанлар Академияси Яхё Гуломов номидаги Археология институти раҳбариятидан сўралсан ҳамда Б.Матбобоев ва бошқаларнинг ахборотлари инобатга олинсан, бу борада бошланган ҳомийлик ишлари маъкуллансин.

«Туркистон» газетасининг 2001 йил 11 июлдаги сонида Зокиржон Машрабовнинг «Бобур изидан» сарлавҳали қарийб бир саҳифани эгаллаган мақоласи эълон қилинди. Унда жамғарма ва экспедиция томонидан ўтган тўқкиз йил мобайнида амалга оширилган ишлар, ўтказилган маданий-маърифий тадбирлар, илмий-амалий анжуманлар, қўлга киритилган ютуклар, сафарлар чоғида топиб келинган нодир китоблар, қўлёзмалар тўғрисида анча муфассал хисбот берилган, галдаги режаларга кенг тўхтаб ўтилган. Режаларда, жумладан, қуидаги жуда муҳим вазифалар саналади: юртимииздан ҳар хил йўллар билан хорижга олиб чиқиб кетилган ноёб китоблар, қўлёзмалар, илмий ва санъат асарларининг лоакал нусхаларини мамлакатимизга қайтариб олиб келиш, Бобур ва унинг аждод-авлодларининг ҳали маълум бўлмаган меросларини топиш, ўрганиш, зарур бўлган тақдирда уларни ўзбек тилида чоп этиб, жамоатчиликка таништириш, Беруний, Форобий, Навоий сингари улуғ боболаримизнинг қабр-мақбараларини тиклаб-таъмирлаб, зиёратгоҳларга айлантириш, олим ва ёзувчиларимизни Бобур ва бобурийлар ҳакида янги илмий, бадиий китоблар яратишга рағбатлантириш, ёзилган асарларни Жамғарма ҳомийлигида чоп этиб, кенг ўқувчилар оммасига етказиши, Бобур тўғрисида чет элларнинг киноижодкорлари билан ҳамкорликда тўлақонли бадиий фильм яратиш, Осиё, Европа, Америка қитъалари бўйлаб илмий экспедиция йўналишларини давом эттириш ва бошқалар...

Албатта, бунча улуғвор, ўта масъулиятли вазифалар бир нодавлат ташкилот учун ақл бовар қилмас даражада оғир ва қийин туюлиши шубҳасиз. Лекин кейинчалик бу маҳобатли режаларнинг йилмайил ижро этиб борилганига гувоҳ бўлган киши З.Машрабовнинг ўзига ва бошқаларга ишончи зўрлигига, унинг узоқни аниқ кўра билиш ва юксак ташкилотчилик кобилиятига, рухан ва жисман бақувватлигига таҳсин айтмай иложи йўқ.

Ўнинчи сана

Шу тариқа Бобур жамоат фондининг фаолият доираси, кўлами йил сайин кенгайиб, мамлакатда ва халқаро миқёсда нуфузи ортиб борарди. Зоро, тажрибалар такомиллашиб, Фонд ва унинг экспедицияси раҳбарининг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшиларди. У ишлар юришаётганини (гарчи мاشаққатлар билан бўлса-да) Бобур Мирзо ва бошқа улуғ зотлар хурматидан Аллоҳ қўллаётганида, деб билар, уларга эътиқоди янада юксалар, миллат учун, тарих учун, жамият учун керакли иш қиляпмиз, деган ишонч, қониқиш ҳисси унинг руҳини янада кўтарарди.

2002 йил ҳам Фонд учун алоҳида аҳамиятга лойик йил бўлди. Аввало, бу сана жамоа раҳбари ва ходимлари, экспедиция аъзолари учун жамғарма ташкил топганлигига ўн йил тўлиши билан, қолаверса, йирик сана – Захириддин Бобур таваллудининг 520 йиллигига тайёргарлик билан боғлиқ юмушларга, тадбирларга бой бўлиши билан қадрли эди. Шунингдек, айни шу йили Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология институтининг илмий ходимлари томонидан Андижон шаҳрида олиб борилаётган археологик қидирув ишлари жиддий – кенг қамровли босқичга кўтарилди.

Маданий ҳаётимиздаги кувончли воқеалардан бири – бебаҳо мулк «Бобурнома» асарининг янги нашри ҳам худди шу йили дунё юзини кўриб, китобхонлар, Бобур ихлосмандларининг китоб жавонларини безади.

Куз мавсуми кириб, мамлакатда қизғин пахта йиғим-терими бошланган кунларда Бобур фонди раҳбари ташаббуси билан Андижондаги Бобур боғида ўтказилган илмий-амалий анжуман ва унинг иштирокчилари таркиби юқоридаги масалаларнинг маънавий ҳаётимиз равнақи учун қанчалик эътиборга моликлигидан далолат берарди. Мазкур йиғинни ҳам Президентнинг Давлат маслаҳатчиси, таниқли

ёзувчи Хайриддин Султон бошқарди. Унда қуидаги таниқли адиб-олимлар, бошқа соҳа етакчилари иштирок этишди.¹

Кун тартиби:

1. Андижон вилоят ҳокимининг «Андижон шаҳри ёшини аниқлаш мақсадида археологик қидирув-тадқиқот ишларини олиб бориш тўғрисида»ги қарорининг ижроси ва археологик тадқиқот истиқболлари.
2. «Бобурнома» қомусий асарининг тўлдирилган, тузатилган янги нашри тақдимоти.
3. Бобур номидаги Халқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси ташкил топганига 10 йил тўлиши муносабати билан амалга оширилган ишлар ҳақида.

Андижон вилоят ҳокимининг ўринбосари Р.Тиллабоев кириш сўзи билан анжуманни очди.

Биринчи масала юзасидан Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология институти директорининг ўринбосари А.Анорбоеv, мазкур институтнинг «Турон» бўлими бошлиғи Б.Матбобоев, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мухаммад Али, Фарғона ўлкашунослик музейи ходими Г.Иванов сўзга чиқдилар. Улар Андижон шаҳрида икки йил давомида олиб борилган археологик қидирув ишларининг самаралари ҳақида гапириб, шаҳар ўтмишига оид ноёб топилмаларни шарҳлаб, бу ерда шаҳарсозликнинг ilk белгилари бундан 2300–2500 йил аввал бошланган, деган фикрни илгари сурдилар ва келгусида яна янги, асосли маълумот-ашёлар топилишига умид билдирилар.

Бобур номидаги Халқаро жамғарма ҳомийлигига чоп этилган «Бобурнома»нинг янги нашри тақдимотида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров, бобуршунос олимлар – академик Азиз Қаюмов, фи-

¹ Анжуманлар ва уларда қатнашганлар маданиятимиз тарихида муҳим ҳодиса ва шахслар бўлгани боис, тафсилотларни батафсилроқ беришни жоиз деб билдик (муалл.).

лология фанлари доктори Абдурашид Абдуғафуров, мазкур нашрни тайёрлаган Сайдбек Ҳасанов, Тошкент Ислом университетининг профессори А.Жузжоний, «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош директори Бобур Алимов, тарихчи Сайфиддин Жалилов, бобуршунос олим, таржимонлар Нематилло Отажонов, Ғофиржон Сатимов, Ансориддин Иброҳимов, Андикон шаҳар фахрийларидан Пўлатжон Қаюмов, Ўзбекистон санъат арбоби Олимжон Холдор, Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом ва бошқалар сўзга чиқдилар.

Нотиклар Жамғарма ва унинг илмий экспедицияси томонидан эътиборга лойик хайрли ишлар килинганигини таъкидладилар. «Бобурнома»нинг янги нашри маданий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлганлигини эътироф этиб, унинг матбаа сифатини юқори баҳоладилар.

Зокиржон Машрабов Жамғарма ва илмий экспедициянинг кейинги йиллардаги фаолияти ҳакида ҳисобот берди ҳамда навбатдаги вазифалар, режа ва дастурлар ҳакида ўз фикрларини баён қилди.

Анжуман қарорида Андикон шаҳри тарихини ўрганиш, унинг ёшини аниқлаш мақсадида ўтган икки йил давомида олиб борилган археологик-илмий кидирув натижаларини кониқарли деб ҳисоблаш ва уларни ривожлантириш, «Бобурнома» қомусий асарининг янги нашрини кенг тарғиб-ташвиқ этишга қаратилган тадбирлар белгилаш; Бобур номидаги Ҳалқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси томонидан 10 йил давомида Ватанимиз заминидан етишиб чиқсан буюк алломаларимиз қолдирган бетакрор, бой илмий-маданий меросни ўрганиш йўлида олиб борилаётган ишларнинг давомийлигини таъминлаш, бобурийлар қадамжолари бўйлаб янги илмий экспедициялар уюштириш тавсия этилиб, Бобур Мирзо таваллудининг 520 йиллик юбилейини 2003 йилда кенг нишонлаш ҳақидаги Жамғарма ташаббусини қўллаб-куватлаш таклиф қилинди.

Ҳар йилгидек, ўша йил ҳам Бобур номидаги Халқаро жамғарманинг асосий фаолияти январнинг дастлабки кунларидағи раёсат йиғилиши билан бошланди. Пойтахтдан таклиф этилган таникли адилар, бобуршунос олимлар, вилоят зиёлиларининг вакиллари иштирокида ўтган мазкур анжуманда Бобур асарларига изоҳли луғат тузиш, Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг навбатдаги сафари ни режалаштириш, буюк аждодимиз таваллудининг 520 йиллигига атаб чоп этиладиган тақвим ва яна бошқа масалалар кўриб чиқилди.

Жамғарма раиси Зокиржон Машрабов кўпчиликнинг эсига келмаган ё эсига келган бўлса ҳам, амалга ошиши мушкул бўлиб туюлган шундок бир муҳим ва мураккаб муаммони ҳал этиш ташабbusи билан чиқиб, кўпчиликни ҳайрон қилиб кўяди. Бобур асарларига изоҳли луғат тузиш ҳам айримларга амри маҳол бўлиб кўринадиган юмушлардан эди. Тўғри, бу соҳада бир вақтлар самарали тадқиқотлар килинган. У китоб бўлиб ҳам чиқкан, аммо уни мазкур соҳада хамир учидан патир эди, дейиш мумкин. Зеро, «Бобурнома»дай серқиррали, хужжатли-бадиий солномада, «Мухтасар», «Мубаййин» каби асарларда, юзлаб гўзал ғазаллар, рубоийлар ва бошқа жанрлардаги асарларда кўлланган сўзларни мукаммал тарзда изоҳлаб берадиган луғат яратиш ҳазилакам иш эмас ва у ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди, кўлидан келганда ҳам, асосий ташкилий муаммо – ҳомийликни ўз гарданига оладиган валламатнинг топилиши осонмас. Зокиржон aka эса, кайси бир нодир, ноёб асар нашрини таклиф этар экан, масаланинг ана шу «нозик» томонини ўз дилида ҳал қилиб, пишитгач, яъни ўз зиммасига олгачгина ўзгалар эътиборига ҳавола этарди.

Масала пойтахтдан ташриф буюрган таникли адиблар, бобуршунос олимлар томонидан муҳокама этилди, луғат тузиш бўйича ишчи гурухи тузилди. Гурух раҳбарлигига филология фанлари доктори Сайдбек Ҳасанов тайин этилди.

* * *

Апрель ойида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисинга 11-сессияси бўлиб ўтди. Президентимиз мазкур анжуман минбарида сўзлаётиб, Бобур жамғармаси ва унинг илмий экспедицияси фаолиятига юксак баҳо бериб ўтди.

«Зокиржон ака, сизнинг фаолиятингиз, фидойи ишларингиз, Бобур бобомизнинг меросини бугунги ёшларимизга, замонамиз кишиларига етказиши, умуман, бунинг боқий таъсирини бугунги ҳаётда ташвиқот-таргигбот қилишдаги хизматингиз барчамизга маълум. Халқимиз ҳам жуда яхши билади. Мен шу фурсатдан фойдаланиб, сизга катта раҳмат айтмоқчиман...»

Ҳаммангизга маълумки, Афғонистондаги кўхна Ҳирот заминида Алишер Навоий бобомизнинг хоки ётибди. Энди бу улуг ватандошимизнинг қабр-мақбарасини обод қилиши вақти-соати келди».

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати сифатида ана шу муazzам кошонада ўтирган Зокиржон Машрабовнинг кўнглидан қандай ҳис-ҳаяжонлар кечганини тасаввур қилиш кийин эмас. Ахир Юрбошининг эътирофи – юрт эътирофи, миллат эътирофи, бутун халқ эътирофи! Энди, мамлакат раҳбарининг ишончини оқлаш учун белни янада маҳкам боғлаш, юксак минбардан берилган юксак баҳога яраша ишлар қилиш керак!..

Президентимиз яна тегишли давлат идоралари ҳамда жамоат ташкилотларини буюк аждодларимизнинг Ватанимиз ҳудудидан ташқаридағи мангур оромгоҳларини таъмирлаб, обод этиш ишларига бош кўшишга давъяят этди.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
МАЖЛИСИ КЕНГАШИНИНГ**

Қ А Р О Р И

**Буюк аждодларимизнинг
Ўзбекистон Республикаси худудидан
ташқарида дафн этилган жойларини аниқлаш
ва ободонлаштиришга доир чора-тадбирлар
тўғрисида**

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов-нинг Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг ўн биринчи сессиясида буюк аждодларимиз хотирасига ҳурмат-эҳтиромни янада кучайтириши ҳамда уларнинг Ўзбекистон Республикаси худудидан ташқарида дафн этилган жойларини ободонлаштириши тўғрисидаги таклифларини амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Кенгаши

Қарор қиласди:

1. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати буюк аждодларимизнинг тарихий ва маънавий нуқтаи назардан муҳим аҳамиятга молик, Ўзбекистон Республикаси худудидан ташқарида дафн этилган жойларини аниқлаш ва ободонлаштириши юзасидан зарур чоралар кўрсин.

2. Ўзбекистон Республикаси Ташиқи ишлар вазирлиги буюк аждодларимизнинг дафн этилган жойларини таъмирлаш ва ободонлаштириши тўғрисида келишувларга эришиши мақсадида тегишили чет давлатларнинг ваколатли органлари билан маслаҳатлашувлар ўтказсин.

3. Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар нодавлат нотижорат ташкилотларига буюк аж-

додларимизнинг дафн этилган жойларини таъмирлаш ва ободонлаштириши ишларини амалга оширишида кўмаклашсин.

4. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, илмий муассасалар ва ўқув юртлари буюк аждодларимиз номи билан боғлиқ ёдгорликларни аниқлаш ҳамда уларнинг тарихий аҳамиятини асослаб беришга қаратилган чуқур тадқиқотлар ўтказсин.

5. Бобур номидаги халқаро жамгарманинг буюк аждодларимиз хотирасини тиклаш ва абадийлаштиришга доир фаолияти маъқуллансин ҳамда нодавлат нотижорат ташкилотларига буюк аждодларимизнинг дафн этилган жойларини таъмирлаш ва ободонлаштириши борасидаги ишларни кучайтириш, уларнинг маънавий меросини аҳоли орасида кенг ёйишга қаратилган ахборот-маърифий ва тарбиявий ишлар даражасини ошириши тавсия этилсин.

6. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, Телерадиокомпанияси, Матбуот ва ахборот агентлиги, «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталари таҳририятлари тегишили давлат органлари ҳамда нодавлат нотижорат ташкилотларининг буюк аждодларимиз дафн этилган жойларини таъмирлаш ва ободонлаштириши масалалари билан боғлиқ фаолиятини кенг ёритиб борсин.

* * *

Орадан кўп ўтмай юқоридаги масала бўйича халқаро миқёсда дастлабки амалий қадамлар қўйилди. Президентимиз 17–18 июнь кунлари Эрон Ислом Республикасига қилган расмий ташрифи давомида Афғонистон ҳукумати раҳбари билан ҳам музокаралар ўтказиб, жумладан, Ҳиротдаги Алишер Навоий мақбарасини обод этиш масаласини муҳокама қилдилар. Ана шу учрашувларда Ўзбекистон расмий ҳайъатининг аъзоси сифатида Зокиржон Машрабов ҳам қатнашди. Кейинроқ унинг иштирокидаги мах-

сус гурух Юртбошимиз топшириғига биноан Навоий мақбараси қайта тикланадиган жой ва бу ишга дахлдор бошқа масалаларни ўрганиш максадида Ҳиротда бўлиб қайтди.

Юкори даражадаги мазкур тадбирлар Бобур халқаро илмий экспедициясининг йил бошида режалаштирилган галдаги сафарининг тезлаштирилишини тақозо этарди. Экспедиция раҳбари зудлик билан тайёргарликка киришди, аъзолар таркиби тузилди, тегишли элчихоналардан рухсат олинди ва август ойи бошларида Зокиржон aka, Илҳомжон Мамарозиков, Мұхаммад Анвар ва каминадан иборат таркибда жўнаб кетдик.

* * *

Дарвоке, 21 июль – Зокиржон аканинг таваллуд куни, шунчаки кун эмас, у табаррук 70 ёшга тўлган сана эди. Юбилей ўтказишни катта шараф, мартаба санаш урф бўлаётган, одам йиғиб, тўрида салобат тўкиб ўтириш ва совға-саломлар қабул килиш орзусидаги кимсалар (хатто маҳалласидан ё жамоасидан наридагилар билмайдиганлар ҳам) кўпайиб бораётган бир даврда Зокиржон Машрабовдай машхур жаҳонгашта, қадриятпарастликда, миллатсеварликда, ватанпарварликда кўпларга, хусусан, ёшларга катта ибрат кўрсатаётган инсоннинг юбилеи жуда катта бўлса керак дегувчилар шубҳасиз бисёр эди. Аммо Зокиржон aka ўша куни ўзининг отаси Машрабжон Қаландаров номи билан аталган кўчадаги ҳовлисида яқинларига ош бериш билан чекланиб, жуда кўпларни ҳайратга солди. Бу борада ҳам у улоқни олиб кетди, унга ҳурмат-эҳтиром чандон ошди.

Афғонистон сафари

Йўл-йўлакай менга Зокиржон аканинг яна бир фазилати аён бўлди. У бир замонлар бирга ишлаган касбдош қадрдонларию, оддий ходимларини ҳам унутмас, кези келганда уларни йўқлаб туришни инсоний бурч хисоблайдиганлар, яъни оқибат деган буюк неъматни қадрлайдиганлар сирасидан экан. Илгари айтиб ўтганимиздек, у ўттиз икки ёшида Андижондан «Жарқўргоннефть» ташкилотига бошлиқ бўлиб бориб, салкам уч йил фаолият кўрсатган эди. Шу боис Сурхондарёда якин танишлари кўп, улардан бири ўша пайтдаги ўрта мактабда илмий бўлим мудири бўлиб ишлаган (кейинчалик вилоят ҳокими даражасигача кўтарилиган) Жўра Норалиев эди. Жўра аканинг якинда ўғли автомобиль ҳалокатида ва-фот этган экан, йўл анча чап ва биз олис сафарга ошиқаётган бўлишимизга қарамай, Зокиржон ака ўша қадрдонидан кўнгил сўрамай ўтиб кетишни ҳеч ақлига сиғдиролмаслигини айтди. Шу аснода раҳбар ўша даврларда ўзига хайдовчи бўлиб хизмат килган Ҳасан Назаровни ҳам бир кўриб кўйиш учун машинасини туман маркази томон буришга амр этди.

Зокиржон ака бу галги маҳсус сафарга Президентимиз томонидан олға сурилган, юкоридаги расмий ташрифлар чоғида Эрон ва Афғонистон раҳнамолари билан ўзаро келишилган Термиз – Мозори Шариф – Хирот – Тойибод автойўлидан боришни кўзда тутган, қискаси, унинг нияти бўлажак янги автотрасса бўйлаб юриб, йўл-йўлакай шаҳар ва қишлоклар аҳолиси билан учрашувлар ўтказиши, Афғонистон заминида дорилбақога риҳлат қилган улуғларимиз қабр-мақбараларининг сўнгги урушлар ва бесаранжомликлардан кейинги ҳолатини ўрганиб, Ўзбекистон ҳалқи ва ҳукуматига ахборот-маълумот беришдан иборат эди.

Йўлларнинг аксарият қисми, айниқса, Маймадан қарийб Хиротгача дашт, тоғу довонлар, дара-

лар оралаб борарди. Бу шунчаки қатнов йўналиши бўлиб, йўлнинг изи бор-у, ўзи йўқ ҳисоб эди. Тизза бўйи тупроқ. Онда-сонда юрадиган баҳайбат юк машиналари «йўллар»нинг абжагини чиқариб ташлаган эди. Хуллас, бу «сўқмоқ»ни йўлга айлантириш учун қанча маблағу меҳнат сарф этиш кераклигини тахминан ҳам тасавур қилиш қийин.

Мозори Шарифда «Навоий анжумани»нинг навбатдаги анъанавий йиғилишига тўғри келиб қолдик. У ерда бир қанча зиёлилар – шоир-ёзувчилар, олимлар, журналистлар билан танишдик.

Анжуманинг максад ва вазифалари Афғонистонда яшовчи туркий тилли халқларнинг тили, тарихи, адабиёти, умуман, маданиятини қайта тиклаш, ривожлантириш, тарғибу ташвиқ қилишдан иборат эди.

Анжуман қатнашчилари Ўзбекистон адабиёти, маданий ҳаёти билан қизиқдилар, уларнинг аксарияти Зокиржон ака билан яхши таниш, Бобур экспедициясининг фаолиятидан хабардор эдилар, шу боис ташрифимиздан ниҳоятда мамнун эканликларини изҳор этишиб, бизни саволларга кўмиб ташладилар. Кўпларининг ота-боболари ўзбекистонлик бўлган бу миллатдошларимиз аждодлари ватанида юз бераётган ўзгаришларни катта иштиёқ ва ҳаяжон билан тинглашарди. Дийдорлашувга, мулоқотга тўймаганларидан, яна кўп нарсалар билишни хохлашганидан қизғин суҳбат, савол-жавоб йўлакда, қаватларнинг саҳнларида, зиналарда ҳам давом этди. Мезбонларнинг биздан – ота юрт нафасини олиб келган инсонлардан кўнгил узишолмаётгани шундок сезилиб турарди.

Балх шаҳрида оташнафас шоиримиз Бобораҳим Машраб қатл этилган жойларни – унинг маҳаллий шоирлардан бири ўз маблағи ҳисобидан таъмирлаган мувакқат қабрини зиёрат қилдик.

Қадимий Ҳирот шаҳрида ўзгаришлар катта: Навоий, Гавхаршодбегим мақбаралари бир оз таъмирланган ва кўрғонланган эди. Форс-тожик мумтоз адабиёти намояндаларидан бири, Навоийнинг устози, дўсти Абдураҳмон Жомий қабр-сағанасининг ҳолати анча яхши, ҳиротликлар пири саналмиш Абдулло Анзорий мақбараси гавжум зиёратгоҳ, аммо Шарқ тасвирий санъатининг дарғаси, миниатюра-суратлар устаси Камолиддин Беҳзод қабри мақбарасиз, Султон Ҳусайн Бойқаронинг қабр тоши ҳамон биз бундан етти йил муқаддам кўрган аҳволда – атрофи очик, ёлғиз, ташландиқ эди... Улуғ олимимиз, мутафаккир Абу Райҳон Берунийнинг Ғазни шаҳрининг хароба четидаги қабри тепасида ҳам ҳануз бир уюм тош сочилиб ётарди. Ачинарли, йиғлагингиз келади...

Кобул шаҳридаги Боги Бобур ва Бобур Мирзо қабр-мақбарасининг халқаро Оғахон фонди томонидан таъмирланаётганини кўриб суюндиқ, аммо Ишкамишда Бобораҳим Машраб қабрини тому деворларининг сувоқлари тўкилиб турган ночор ҳужра ичидаги кўриб, таъбимиз яна хираланди. Зокиржон ака бизни кузатиб борган маҳаллий маъмурлар орқали маҳалла вакилларини тўплаб, сухбат ўтказди, Машрабнинг бу ерга дағн этилиш тарихи, мазкур омонат ҳужра – сағана тафсилотларини сўраб-сuriштириди. Ишкамиш Афғонистоннинггина эмас, дунёнинг бир чети. Ҳукумат зътиборидан олисда, одамлари нихоятда содда, мўмин, улардан илмий асосга эга тайинли бир маълумотлар олиш даргумон эди.

Зиёратдан сўнг раҳбаримиз илтимоси билан қишлоқ марказидаги чойхонага зиёлиномо, илм-фанга дахли бор кишилар, кўшни Оқпара қишлоғидан Ҳожи Назар Мирсафо ота таклиф этилди.

Шунча узоқ ва машаққатли масофани босиб келиб тузук-қуруқ маълумотсиз, бирон «нима»сиз қайтиш Зокиржон акани асло кониқтирмасди. Мирсафо оқсоколда ҳижрий 1324 (милодий 1900) йил-

да Бухоро шаҳрида чоп этилган «Девони Машраб» китоби бор экан. Раҳбар отахонни мактаб, Машраб қабрининг таъмирланишига бош қўшишга ваъда бериб, китобни кўлга киритди.

Лутфий қабрини излаб

Афғонистонга сафаримиз – Мавлоно Лутфий қабрининг топилиши бўлди, дейиш мумкин.

Маълумки, Лутфий зуллисонайн шоир бўлиб, у форс-тожик тилида ҳам ижод қилган, лекин ўзбек тилидаги шеърлари билан шуҳрат қозонган. Тарихчи Хондамир «Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди, ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхшироқ айта олмаган эди», деб ёзади.

Лутфий катта адабий мерос қолдирган. Ўзининг бой ижоди билан дунёвий адабиётнинг забардаст намояндасига айланган. Навоий таърифи билан айтганда, у «форсий ва туркийда назири йўқ» шоир бўлган. Тўрт минг мисрадан иборат туркий девони, форс тилидаги нодир ғазалларидан ташқари «Гул ва Наврўз» номли ишқий-қаҳрамонлик достон муаллифи, шунингдек, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини форс тилидан таржима қилган, шу асар таъсири ва асосида шу номда ўзи ҳам маснавий йўлида 10 минг байтдан зиёдроқ достон битган.

Тарихий-адабий манбаларда улуғ шоирнинг «Ҳиротнинг Дехи Канор мавзеида», «Ҳирот атрофидаги хиёбонлардан бири – Дехи Канорда» таваллуд топгани ва ижод қилгани ҳамда ўша ерда вафот этгани ёзилган. Ҳолбуки, Дехи Канор Ҳиротнинг хиёбонларидан бири эмас, шаҳардан ўттиз чакирим кун чиқищдаги дашт ва овлоққина қишлоқ экан. Буни биз Ҳиротнинг тарихнавис, билимдон кишиларидан бири бўлмиш мавлоно Анбарийдан суриштириб билдик. Лекин у ҳам Лутфийнинг каерга дафн этилганини аник айттолмади.

– Шахзода Қосим зиёратгохи – қабристони бор. Мавлоно Лутфий Шахзода Қосим қабрининг кун чиқиши тарафига қўйилган деб эшитганман, – деди олим иккиланиброк.

Деҳи Канор йўллари жуда носоз эди, бунинг устига сўраган одамларимиз бизга бошқа тарафни кўрсатиб юборишган экан, кўп сарсон бўлдик. Бир жойга борганимизда йўл (сўқмок) батамом йўқолиб, бутунлай дашт бошланди. Яқин-атрофда аҳоли яшамас, манзилни сўрайдиган бир жон учрамасди. Дарё ўзанидан, сўнг одам изи тушмаган даштиқдан узоқ юрдик. Биздан ташкари уловимиз – «Ленд Краузер» отлиқ, «Жип» русумли машинамиз ҳам жуда қийналиб кетди. Ҳар дўкиллаб тушганда ҳаммамизнинг, айниқса, «мол» эгаси – раҳбарнинг юраги ачишарди. Гоҳ қум тўзонлари ичидаги қолардик. Аммо ўзгаларнинг хафсаласи пир бўлганда ҳам Зокиржон ака Лутфий қабрини топишдан умид узмасди. Умид охир бизни изланётган манзилга элтди. Шахзода Қосим мозорини ва унинг шайхи ҳам билмайдиган Лутфий қабрини топишга муюссар бўлдик. «Мавлоно Лутфий Ҳиравий» сўzlари битилган, зангор тузи ўнгиб кетган мармар тошни бир қанча катлам тупрок остидан ковлаб олдик. Ҳиротга кеч кайтдик. Лекин Зокиржон аканинг ҳаяжони босилмаган эди.

– Тўғри сангтарошлар растасига бошланг, – деди у сарбон ва таржимонимиз, афғонистонлик тадбиркор (Тошкентда яшайди) Мухаммад Анварга.

Эртасига мармар таҳтани олиб, яна Деҳи Канорга жўнадик. Лутфий дағн этилган, лойшувоқлари тўқилиб турган кўргонча девори ёнини чопиб-ўйиб, «Бу оромгоҳ пок Аллоҳ лутфи дунёсининг ғаввоси, урфонга элтувчи ғазал иқлимининг султони, ҳазрати Лутфий Ҳиравийникидир...» каби жумлалар чекилган мармар таҳтани жойлаб, ёnlарини суваб маҳкамладик. Биз сафана хатини замонавий қилиб,

жўнроққина ёзмоқчи эдик, Зокиржон ака Лутфий, Навоийлар даврига хосрок услуг акс этиб туриши керак, деб кеча кечаси мавлоно Анбарийга ёздири.

Дарвоқе, экспедицияни Дехи Канорга бошлаб бориш, Лутфий қабр тошини ковлаб топиш ва бошқа юмушларда бизга жону дил билан кўмак берган ҳиротлик дўстимиз, мавлоно Анбарийнинг ўғли Тоҳиржондан раҳбар ва бошқаларнинг беҳад мамнунлиги далолати сифатида ўша оқшом у Бобур халқаро фонди раёсати вакилларининг замонавий, яъни ғарб услубида қурилган меҳмонхонадаги йиғилишида Фонднинг Ҳирот бўлими бошлиги қилиб тайинланди.

* * *

19 сентябрь куни Тошкентда, Бобур халқаро фонднинг қароргоҳида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат маслаҳатчиси, таникли ёзувчи Х.Султонов раислигида Республика Маънавият ва маърифат маркази ҳамда фонднинг кўшма мажлиси бўлиб ўтди. Таникли адиллар, олимлар иштирок этган ушбу анжуманда аввало Бобур халқаро илмий экспедициясининг Афғонистонга сафари ҳисоботи тингланди ва муҳокама қилинди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов, Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов, навоийшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов, адабиётшунос Иброҳим Ғафуров ва бошқалар экспедиция жуда катта, савобли ишларни амалга ошираётгани, боболаримиз хотираси, буюк меросимизга ҳурмат-эътибор билан қараш юртимизда ижтимоий-сиёсий масалага айланганини, умуман Бобур фонди ва унинг экспедицияси фаолиятининг мақтовга сазоворлигини алоҳида таъкидладилар.

Дарҳақиқат, кўп ўтмай Бобур халқаро илмий экспедициясининг Афғонистон сафари мобайнида олиб борилган изланишлари ҳукуматимиз эътиборини ҳам

жалб этганлиги аён бўлди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раисидан Андижонга нома келди.

«Муҳтарам Зокиржон Мацрабов!

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгаси «Буюк аждодларимизнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида дафн этилган жойларини аниқлаш ва ободонлаштиришига доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорини бажариши мақсадида Бобур номли ҳалқаро фонднинг илмий экспедицияси ҳақида юборган маълумотингиз билан танишиб, Сизга Президентимиз И.А.Каримов ташаббуси билан бошланган катта ва хайрли тадбирда фаол иш олиб бораётганингиз учун Олий Мажлис Кенгаси номидан ташаккур билдирамиз. Сафарингиз натижаси, айниқса, Мавлоно Лутфий қабрининг топилиши қувончлидир.

Сизга, ҳамкор ва йўлдошларингизга келгуси ишларингизда муваффақиятлар тилаймиз...»

Сермашаққат ўн биринчи сафар

Афғонистондан қайтибоқ Зокиржон aka навбатдаги сафарга тайёргарликни бошлаб юборди. Биз хайрон, кўплар лол эди: бу одамнинг чарчамаганини, машаққатлардан, чегара, божхоналарда хонама-хона зир югуришлардан, тунд, кўзлари қаттиқ, талаблари аёвсиз кимсаларга сарғайишдан безилламаганини... Ҳа, у безилламас эди, чунки унинг ниятлари улуғ эди, улуғ ниятларни амалга ошириш ҳеч қачон осон кечмагани, улуғ бобокалонларимизнинг ҳам юртма-юрт сарсон кезганлари, заҳматлари беиз, бесамар кетмаганини яхши биларди.

Бу гал йўл янада олис, режалар янада кенг қамровли эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Олий Мажлиснинг 11-сессиясида буюк аждодларимизга ҳурмат-эҳтиромни янада кучайтириш ҳамда уларнинг Ўзбекистон Республикаси

ликаси ҳудудидан ташқарида дағн этилган жойларини ободонлаштириш түғрисидаги таклиф ва кўрсатмаларини, бу борадаги Олий Мажлиснинг 2003 йил 5 майдаги 2–53-сонли қарорини бажаришда давом этиш лозим, зеро Бобур фонди зиммасига шарапфли, масъулиятли вазифа юкланган эди.

Йўналиш Яқин Шарқ ва Арабистон ярим оролидаги мамлакатлар сари эди.

Буюк аждодларимизнинг қабр-мақбаралари ҳолатини ўрганиш, улар хақида тегишли маълумотлар тўплаш керак эди.

Бу гал сафарда 65 кун юрдик.

Экспедиция таркиби раҳбар, Зайнобиддин Мамарасулов, Мухаммад Содик Қосимов, Илҳомжон Мамарозиков ва каминадан иборат эди.

Асосий зиёратлар Эрон Ислом Республикасидан бошланди.

Ушбу юрт ҳудудида яшаб, ижод қилиб ўтган Абулқосим Фирдавсий, Умар Хайём, Фаридиддин Аттор, Абу Али ибн Сино, Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, шунингдек, Жалолиддин Румий (Туркия)-ларнинг қабр-мақбаралари талаб даражасида таъмирланиб, зиёратгоҳларга айлантирилгани таҳсинга лойик эди.

Турон заминидан етишиб чиқиб, дунёга танилган сиймолардан «Муаллими соний» унвонига сазовор бўлган Абу Наср Форобий абадий макон тутган «Бобус сағир» (Дамашқ), ўрта асрларнинг етук астрономи, математиги, Мирзо Улугбекнинг сафдоши, шогирди Али Қушчи ётган Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Авлиё Айюб Ансорий, Маккан мукаррамадаги Захириддин Бобурнинг ўғли, шоир Комрон Мирзо дағн этилганлиги таҳмин килинадиган «Жаннат-ул маъало» қабристонлари кўздан кечирилди.

Арабистон ярим оролидаги мамлакатларда илмий изланишлар олиб борилаётганда ҳаж мавсуми бошла-

ниб қолгани муносабати билан биз ҳам муборак ҳаж ибодатларини адо этдик.

Халифа Маъмун Мухаммад ибн Мусо Хоразмийни ўзи билан бирга Ироқ давлатининг пойтахти Бағдодга олиб кетганлиги маълум. Хоразмий Бағдодда яшаб, фалакиёт, алжабр ва бошқа табиий фанлар соҳасида қўплаб илмий кашфиётлар қилган.

Саудия Арабистонида юрган кезларимизда Зокиржон аканинг фикри-хаёли Ироқ мамлакатига ўтиш ташвиши билан банд эди. Маълумки, ўша маҳалларда Америка томонидан эълон қилинган бирёклама уруш, тўғрироғи, хужум давом этар, юртнинг, хусусан, пойтахт Бағдоднинг ҳали у, ҳали бу мавзеида портлашлар рўй бериб туради. Раҳбар Ўзбекистон Республикасининг Саудия Арабистонидаги консули, бошка расмий ва норасмий кишилардан маслаҳат, йўлйўриқ сўраганида уларнинг биронтаси ҳам Ироқка ўтиш фикрини кувватламадилар. Аммо Зокиржон ака, барибир фикридан, аҳдидан қайтмади. Маккай мукаррамадалик пайтимизда бир неча марта ироқлик ҳожилар қўнимгоҳларига бориб, улардан мамлакатларидаги, хусусан, чегараларидаги аҳвол тўғрисида сўраб-суриштириб келди. Ҳаж зиёратига Ироқ орқали келган бошқа кишиларни (улар жуда кам эди) топиб сұхбатлашди. Ҳеч ким гоҳ авж олиб, гоҳ пасаяётган жанг оловлари ичидан қолган юртдаги шарт-шароитга тайинли, қониқарли жавоб берса олмас, факат вазият қалтис ва таҳликали эканлигини таъкидлашарди.

Раҳбар масалани ҳамроҳлар эътиборига ҳам ҳавола этиб, ҳар биримизнинг фикримиз, хоҳишимизни сўради. Албатта, ҳаммамиз ҳам иккиланардик: бир ёқдан, тинч-омон уйга қайтишни ўйласак, иккинчи томондан, шахсан мен орзуимдаги шаҳарлардан бири, тарихий-бадиий китобларда, эртак ва ривоятларда қўп тилга олинадиган машҳури жаҳон Бағдодни, буюк ватандошларимиз Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғонийлар фаолият олиб боришган ва

ҳали-хануз мавжуд «Байт-ул ҳикма»ни кўришдан умид узгим келмасди. Зокиржон аканинг қатъиятига ишонар, унинг вазиятдан чиқишдаги улдабуронлиги, шаҳди-жасорати билан ҳар қандай хавф-хатар ва ғов-тўсикни енгиги ўтиш мумкин деб ўйлардим. Қисқаси, мен Ироққа ўтиш тарафдори эдим. Бошқа шерикларнинг кўнглидан нималар кечарди – билмадим, ҳарқалай, улар ҳам бошлиқ изми-ихтиёрига зид фикр билдиришмади.

Араб саҳроларида икки кеча-кундуз сарсон кезиб, 450 чакирим йўл босиб, Ар-Ар чегара пунктига етиб бордик. Афсуски, шунча вақтимиз, заҳматларимиз зое кетди – бизни Ирок ҳудудига кўйишмади. Илтимос, ўтинчлар ҳам иш бермади. Яна орқага қайтишдан бошқа илож йўқлиги алам қиласди, аммо на чора?

Зокиржон аканинг эса режаларидан кечгиси, ниятидан қайтгиси келмасди.

– Энди Иордания орқали уриниб кўрамиз, Бағдодни кўрмай кетмаймиз, – деди у ҳеч иккиланмай.

Кейинги оворагарчиликлар, чегарадан қандай ўтганимиз, бошқа таҳликали ҳолатлар «Андижондан Бағдодгача» номли сафарномада кенгроқ ёритилгани учун бу ерда гапни муҳтасар қилишни лозим кўрамиз. Алқисса, Ирок заминига қадамимиз етди. Бағдод шаҳрида икки кун бўлиб, «Байт-ул ҳикма»нинг Абдужаббор Нажий бошчилигидаги бўлим ходимлари билан учрашдик. Хоразмий илмий фаолият олиб борган кутубхонада у буюк аждодимиз қолдирган бой илмий мерослар ҳақида сухбатлашдик.

Хоразмий ўзи яшаган Кутрубул маҳалласидаги кабристонга дафн этилганини аниқлаш учун жаноб Абдужаббор Нажийдан ўша жойга олиб боришни ўтиндик. Доктор Нажий шахсий енгил машинасида бизни шаҳарнинг шимолий қисмидаги Имом Аъзам мақбара-масжидини зиёрат қилдириб, Кутрубул яқинига олиб борди. Лекин шаҳардаги ҳарбий ҳолат кабристонни излаб топиш имконини бермади.

Афсус билан «Байт-ул ҳикма»га қайтдик. Илмий мулокотни давом эттиар эканмиз, Зокиржон ака Хоразмий фаолиятини биргаликда чукурроқ ўрганиш, янгиликлар билан ўртоклашиб туриш, Бағдодда тинчлик-осойишталиқ юзага келгач, «Байт-ул ҳикма» ходимлари томонидан Хоразмийнинг дағн этилган жойини аниқлаш, Хоразм Маъмун Академияси билан ҳамкорликда қабр устига ёдгорлик ўрнатиб, у ерни ободонлаштириш бораларида таклиф киритди. «Ҳикматлар уйи» мутасаддилари ва олимлари таклифни бажонидил қабул қилдилар.

Шартномага Халқаро Бобур фонди номидан Зокиржон Машрабов, «Байт-ул ҳикма» номидан Абдужаббор Нажий имзо чекдилар.

Рахбар шартномани Хоразмга, Маъмун Академиясиға юборишни дилига туғиб қўйди: зора улар ушбу ишни ниҳоясиға етказсалар.

Бағдод шаҳридаги муҳит Ироқ мамлакатидан тезроқ чиқиб кетишни тақозо этарди. Эрон давлати худудига ўтиб, қадимий Шерозга йўл олдик.

Шарқнинг машхур мутафаккир-алломалари Сайдий Шерозий, Ҳофиз Шерозийлар яшаб ижод қилган бу мўътабар шаҳарда миллатимизнинг ажойиб вакиларидан яна бири, туркий тилда илк бор девон тузган шоир Ҳофиз Хоразмий ҳам маълум муддат яшагани ва шу жойда дорилбақога риҳлат қилгани манбаларда қайд этилган эди.

Шероз университети олимлари билан, Ҳофиз шунослик маркази илмий ходимлари ва бошқа зиёлилар билан учрашув-мулокотлар, фикр алмашувлардан, ашёвий далиллардан аён бўлдики, ҳозирги гўзал, шинам Ҳофиз Шерозий ёдгорлик мажмуаси ва хиёбони ўрни бундан 50–60 йил илгари катта қабристон бўлган экан. Демакки, Ҳофиз Хоразмий ҳам шу жойга дағн этилган бўлса, унинг гўри ҳам бошқа қабрлар қатори текисланиб, йўқ бўлиб кетган...

Юқорида зикр этганимиздай, Заҳириддин Бобур ўз даврида ўта мураккаб бўлган араб алифбосини туркий талаффузга мос ҳолда ислоҳ килиб, янги ўзбек ёзувини яратган ва ўша имлода Куръони қаримни кўчириб, Маккан мукаррамага юборган. Бобуршуносликка оид манбаларда «Хатти Бобурий» деб ном олган бу алифбо ҳакида мълумот учраса-да, ханузгача унинг намунаси топилмаган эди.

Экспедиция етиб борган мамлакатларнинг кутубхона, музейларида, дорилфунунларида олиб борилган изланишлар сафарларнинг бирида ўз самарасини берган – Эрон давлатининг Машҳад шаҳридаги улкан, маҳобатли Имом Ризо мажмуаси музейида «Хатти Бобурий»да кўчирилган Куръони Карим сакланётгани аникланган, лекин ундан тўла кўчирма олиш имкони бўлмаётган эди.

Ушбу сафар чогида ҳам Машҳадда тўхтаганимизда, Зокиржон aka Имом Ризо зиёратгоҳи мажмуаси таркибидағи «Толиб-ул ҳак» кўлёзмалар маҳкамаси мутасаддилари билан музокаралар ўтказиб, уларнинг ваъдасини олишга эришган, Техронда Ўзбекистон Республикасининг Эрондаги Фавқулодда ва муҳтор элчиси Илҳомжон Акрамовга ҳам шу борада илтимос қилган, аммо у ваъдаларга ишониб-ишонмай, лекин кўнгилни, умидни ҳам узмай келаётган эди. Шероз йўлида элчимизга қўнғироқ қилдию, бирдан Техронга қайтамиз, бизга суюнчли янгилик бор экан, деб қолди.

Минг чақирим орқага

Албатта, икки ой давом этган сафардан уйга, оила, фарзандлар бағрига ошиқиб қайтаётган одамларнинг минг километр орқага қайтиш ҳакидаги хабарни эшитганда қандай ҳолга тушишларини тасаввур қилиш кийин эмас. Аммо экспедиция сафарида унинг манфаати муҳимлигини унтишга ҳеч

бирилизнинг ҳаддимиз, ҳаққимиз ҳам йўқ эди. Боз устига, кўзи чакнаб, қалби яшнаб кетган раҳбарнинг кувончига қандай шерик бўлмаслик мумкин?

Дарҳақиқат, элчимиз Илҳомжон Акрамов бизни бебаҳо «сюрприз» билан кутаётган экан. «Сюрприз» – «Хатти Бобурий»дан ва Техрондаги Эрон миллий кутубхонасида сақланаётган «Бобур куллиёти» (сайланма)дан кўчирмалар эди.

Зокиржон ака Ўзбекистондаги йирик бобуршунос олимлар (мас. проф. С.Ҳасанов)дан Эронда «Куллиёти Бобур» номли бир нодир қўлёзма мавжудлиги, аммо турли сабабларга қўра қарийб қирқ йилдан бери уни қўлга киритиш имкони бўлмаётганини эшигтан ва бу масалани ҳам дилига туғиб юради. Техрондаги элчиҳонамизда «Хатти Бобурий» масаласи кун тартибига қўйилган чоғда Зокиржон ака унинг ёнига «Куллиёти Бобур»ни ҳам қўшиб қўйишни элчимиздан ўзбек бобуршунос олимлари, зиёлилари, Бобур Халқаро жамғармаси ва унинг илмий экспедицияси номидан сўраган, элчимиз бу борада қўлидан келганича ҳаракат қилишга сўз берган эди. Нодир қўлёзма ва нашрлар ниҳоят қўлга кирганидан, шубҳасиз, барчамиз мамнун, Зокиржон аканинг эса боши осмонда эди. Оворагарчилик заҳматлари, чарчоқлар унуптилди.

Бу қимматбаҳо бойликлар Зокиржон аканинг бир неча йил давомида олиб борган тинимсиз изланишлари ва уринишлари, Эрон давлатининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва муҳтор элчисига ёзган мурожаатномалари ва Техрондаги Эрон Ташқи ишлар вазирлигига бўлиб ўтган сұхбат-мулокотларнинг дастлабки меваси эди. Зоро, ҳар қандай давлат каби, Эроннинг музей ва кутубхоналаридан қўлёзма нусхасини олиш фоят мушқул масала. Сиз уни улар сўраган нуфузли асар ё китобни, лоақал нусхасини топиб-алмаштириш ҳисобига қўлга киритишингиз мумкин. Машҳаддаги Имом Ризо мажмуаси директори илтимосига қўра Зокиржон ака томонидан Россиядан келтириб берилган ноёб асар эвазига қилинган «сюрприз» эди бу.

Экспедиция сафардан кайтгач, республика Ёзувчилар уюшмаси, Маънавият ва маърифат марказида, Тошкент Шарқшунослик институтида, Бобурномидаги Андижон давлат университетида, Андижон вилоят ва шаҳар коллеж, лицейларда, «Нуроний» жамғармаси фаоллари, зиёлилар давраларида экспедиция аъзолари билан учрашувлар бўлди. Сафар яқунлари тўғрисида матбуот, теле-радио орқали ахборот-ҳисоботлар берилди. Мазкур йигинларда, матбуотдаги чиқишларда Зокиржон Машрабов қуидаги фикрларни алоҳида, куйиниб таъкидлар эди:

– Дунёга машхур ҳамюртларимиздан бири Абу Наср Форобий қабри Сурия давлатининг пойтахти Дамашқдаги марказий «Бобус сағир» қабристонининг бир бурчагида мунғайиб ётибди. Қабр ёнидаги баланд деворли эски, ҳовлили уйларнинг босиб қолиши хавфи остида. Қабр панжара билан ўралган. Панжаранинг ичини маҳаллий бой қассоблар ўзлари учун хилхонага айлантириб, салобатли сағана тошлари қўйиб боришаётди. Якин 40–50 йил ичиде Форобий ҳазратлари қабридан ном-нишон қолмаслиги мумкин. Мутасадди ташкилотлар (ЮНЕСКО) билан ҳамкорликда Абу Наср Форобийнинг дахмасини таъмирлаш-ободонлаштириш ишларини олиб бориб, у жойга ёдгорлик ўрнатиш керак ёки Форобий туғилиб ўсган юрга кўчириш лозим. Ватандошимиз, буюк математик, астроном Али Кушчининг қабри Истанбулдаги Ансорий мақбарасининг орқа томонига, диний уламолар мозорига дафн этилган. Қабрларнинг ниҳоятда зичлиги, йўл йўклиги ва сағана тошига битилган ёзувлар ўчиб, хиралашиб бораётгани сабабли уни ҳам топиш қийин.

Али Кушчининг ҳалқаро миқёсда тутган ўрни, унинг келгуси авлодлар тарбияси учун ибрат, сабоқ эканини эътиборга олиб, бу буюк инсон қабрини ўша ерда алоҳида жойга кўчириб, ёдгорлик ўрнатиб, ҳамма учун қулай зиёратгоҳга айлантириш мақсадга

мувофиқ. Самарқанд шаҳридаги Улугбек расадхонаси ёнига кўчириб, келтириш зарур.

2005 йил воқеалари

Бу йилнинг солномаси Бобур халқаро жамғармасининг хайриҳоҳларидан, ўзбек мумтоз адабиётининг билимдонларидан бири, профессор Сайдбек Ҳасановнинг «Бобур куллиётининг Техрон нусхаси» сарлавҳали мақоласи («ЎЗАС», 1 январь) билан бошланади. Мазкур тадқиқотда айнан Бобур халқаро илмий экспедицияси раҳбарининг саъй-ҳаракатлари эвазига қўлга киритилган «Куллиёти Бобур» (Бобур асарлари тўплами) муаллифнинг дунёнинг бошқа мамлакатлари, бошқа шаҳарлардаги нуфузли кутубхона ва музейлардан топилган қўлёзмаларига солишириш асносида таҳлил килинади. Куллиётдан Бобур Мирзонинг «Мубайин», «Аruz рисоласи», «Бобурнома»си ҳамда Ҳожа Аҳрорнинг «Рисолаи волидия» асари таржимаси ўрин олган эди.

Тадқиқотчининг эътирофича, мазкур қўлёзмада ўзига яраша қусурлар мавжудлигига қарамай, Ўзбекистондаги мавжуд қўлёзмалардаги айrim камчиллик ва нуқсонларни бартараф этишда катта аҳамиятга эгадир. «Хуллас, – деб ёзади, мақола муаллифи, – Техрон қўлёзма нусхасини бошқа қўлёзмалар билан қиёслаш натижасида шуни айтиш мумкинки, бу қўлёзма Бобур асарларининг муаллиф қаламига яқин бўлган ва энг ишончли матнни яратишда ўзига хос, бетакрор манба сифатида истифода қилишга лойик эътиборли нусха эканлигини қайд этиш мумкин».

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг Захириддин Бобур таваллуд санасига бағишланган 11 февралдаги сонида эса Бобур халқаро жамғармасининг яна бир дўсти, ҳамкори, Бобур Мирзо шаънига бағишланган маданий-маърифий тадбирларнинг доимий қатнашчиси, афғонистонлик бобуршунос

олим Мұхаммад Ҳалим Ёрқиннинг «Бобурми, Бабарми ё Бобир?» сарлавҳали қизикарли тадқиқоти чоп этилади.

Маълумки, Захириддин Мұхаммаднинг тахаллусноми мақола сарлавҳасида келтирилганидай, турли шаклда ёзилиб келинарди. Муаллиф ўз кузатувлари, тарихий манбалар мисолида «Бобур» шакли түғрироқ ва мазмунан мосрөқ деган фикрни илгари сурган. Шунингдек, Ҳ.Ёркин ўз тадқиқотида яна бир таклифни ўртага ташлайди: кўп ҳолларда, хусусан, замонавий мақола ва нашрларда истифода этилаётган «Бобур Мирзо», «Мирзо Бобур» деган атамадаги «мирзо» сўзи ўрнига «подшоҳ» ёки «шоҳ» атамасини кўшиб ёзиш мақсадга мувофиқ эканлигини тарихий мисоллар ёрдамида исботлашга ҳаракат қилган.

Мухтасар маълумотлар

14 февраль куни Захириддин Бобур таваллудининг 522 йиллигига бағишланган илмий-бадиий анжуман ўтказилди – албатта, Бобур ҳалқаро жамғармаси ташкилотчилигида. Унда пойтахтдан, қўшни вилоятлардан бобуршунослар, Бобур ихлосмандлари иштирок этдилар. Сал аввалроқ испаниялик олима Мариса Комас «Бобурнома» асарини испан тилига таржима килиб, Президентимиз Ислом Каримовга тақдим этган, Юртбошимиз эса ушбу китобни Фонднинг Бобур номидаги маданият ва истироҳат боғидаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига тухфа қилган эди. Анжуманда испан тилидаги «Бобурнома» асарининг тақдимоти ҳам бўлиб ўтди.

* * *

Мамлакатимиз Президенти топшириғига биноан, Олий Мажлис Кенгашининг 2003 йил 5 майдаги 2–53-сонли «Буюк аждодларимизнинг Ўзбекистон худудидан ташқарида дафн этилган жойларини

аниқлаш ва обдонлаштиришга доир чора-тадбирлар тұғрисида»ги қарорини бажариш мақсадида Фонд томонидан ўзбек мұмтоз шоири Мавлоно Лутфий мақбараси ва сағана тошини тайёрлаш билан боғлиқ ишлар лойиҳаси ишлаб чиқилиб, улар андижонлик мохир ёғоч үймакорлығы ва сангтарошлиқ усталари иштирокида тайёрланди.

* * *

Август ойида фонд раиси Зокиржон Машрабов Санкт-Петербург шахрига қилган илмий сафари өткіза ғына Россия Фанлар Академияси Шарқшунослық институтининг Санкт-Петербург филиалидан «Бобурнома» асарининг Қозон шахрида чоп этилган нусхасининг микрофильми ҳамда «Фолномаи Бобур подшоҳи ғозий» асарининг ксеронусхасини олиб келишга муваффақ бўлди ва улар илмий истеъмолга киритилди.

* * *

Шу йил декабрь ойида Фонднинг Тошкент шаҳар бўлими қошида «Ўқув-маърифий марказ» фаолияти йўлга кўйилди. Марказда инглиз, немис, араб, ҳинд, ўзбек ва рус тиллари ўргатила бошланди.

* * *

Йил давомида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Археология илмий текшириш институти билан Фонд ҳомийлигига олиб борилаётган Андижон шаҳрининг тарихий ёшини аниқлаш, унинг Бобур Мирзо ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ жиҳатларини ўрганиш бўйича археологик-қидирув ишлари давом эттирилди.

Деҳи Канорга маҳсус сафар

Оқ иўл

(Жаҳонгашта инсон Зокиржон Машрабовнинг ўз экспедицияси билан улуғ шоир, Мавлоно Лутфий ҳазратлари қабр-мақбарасини янгилаш учун Афғонистонга жўнаши муносабати билан)

*Оқ иўл Сизга, жаҳонгашта Инсон,
Чопагон тулпорлар бўшалсин.
Кетаяпсиз пиримиз томон,
Орзулар, армонлар ушалсин.*

*Ҳазрат Лутфий авлиё шоир,
Улуғ Навоийнинг устоди.
Сизга интиқ ётибди ҳозир,
Сизда эса хотири, ёди...*

*Таъзим айланг ул зотга минг бор,
Бобур юрти жон Андижондан.
Қабр тошин тиклаб, миннатдор –
Гуллар қўйинг Ўзбекистондан!*

*Айтинг, қадим диёрларимиз
Истиқтолга юз тутганини.
Яна айтинг, агёrlаримиз
Андижонда қон ютганини.*

*Яна айтинг Юртбошимдан сўз,
Келајсак ҳақида тилаклар:
Сизни ўқир қанча қаро кўз,
Қанча-қанча ёниқ юраклар.*

*Сўнгра менинг шеъримни ташланг –
Пок хокига қўшилиб кетсин...
Кейин унда тиловат боишланг,
Овозингиз қалбимга етсин!..*

Тўлан НИЗОМ,
2006 йил, 30 апрель тонги,
Андижон шаҳри, Боги Бобур.

Аслида мазкур йил ҳам турли воқеалар, тадбирлар, анжуманларга бой йил бўлди, аммо энг муҳим, энг катта воқеа – экспедициянинг Афғонистонга навбатдан ташкари, маҳсус сафари эди.

Президентимиз топширигига биноан Зокиржон ака ёғоч ўймакорлари ва сангтарош излашга тушган эди. Избосканлик Ўзбекистон халқ устаси Йўлбарсали Ўтаганов, нуроталик уста Тоҳирларни топиб, уларга масаланинг моҳиятини тушунтириди, албатта, усталар ҳам бу кутлуг ва хайрли ишга бажонидил рози бўлдилар.

Икки йил давом этган серзаҳмат, сердиққат меҳнат, ижод маҳсули ўлароқ сафана тоши ва ёғоч марқад тайёр бўлиб, мутахассислар, мутасаддилар, ҳайъат назаридан ўтгач, Бобур боғидаги ош-сувдан кейин (Т.Низом юқоридаги шеърини ана шу кузатув маросимида ўқиган) экспедиция яна йўлга отланди. Олти аъзо ўрнашган «Газель» ҳамда юклар, йиғма сафана ва бошқа керакли ашёлар юкланган «КамАЗ» олис ва машакқатли сафарга жўнаб кетади.

Экспедиция бир неча кунлик осмонўпар довонлар, божхоналардаги музтарлик, диккинафасликларни ортда колдириб, Афғонистон заминига, сўнг ўтган гал Мавлоно Лутфий қабри изланган дашту биёбон, тор, қинғир-қийшиқ, ўнқир-чўнкир йўллар билан оқшом пайти Шаҳзода Қосим мозоротига етиб боради. Қаттиқ чарчоқ натижасида ҳолдан тойган экспедиция аъзолари ва усталар қабристон шайхининг хужраси ёнидаги бетон супада донг қотиб ухлаб қолишади. Эрталаб уйғонишганида устларини бир неча энлик кум босган эди. Ачишган кўзларини аранг очишади. Тишлар ғичирларди. Қулоклар ичи ҳам қумга тўлган. Бундай ҳолатни тасаввур қилмаган янги аъзолар бир зум эсанкираб, таҳликага тушишади, бироқ раҳбарнинг хушкайфият ва даъватидан ўзларини тезгина ўнглаб олишади. Зокиржон ака уларга Бобуршоҳнинг афғону хинд заминида торт-

ган азобу уқубатларини эслатади. Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий ва бошқа улуғ аждодлар руҳи мадад, кувват беражагини таъкидлайди. Астойдил ишга киришадилар. Қабр тоши, дахмани тиклашдан аввал майдон хозирлаш, пахса деворларни бузиш, қамиш босиб ётган катта ҳовуз ўрнини тупроқ билан тўлдириш, текислаш ва ўша ҳудудга бетон ётқизиш зарур эди. Бу ерда қум сероб, бирок ундан бошқа қурилиш ашёси йўқ эди. Лекин узокни кўрадиган, ишни пухта килишга ўрганган раҳбар «КамАЗ»га цемент билан бирга зарур асбоб-анжомларни ортишни ҳам унутмаган эди.

— Пиримсан, деб ишга киришдик, — дейди Зокиржон ака. — Ўзингиз биласиз, у ерда на чирок бор ва на бошқа кулайликлар... Қаттиқ шамол мавсуми бошланган экан...

Ҳамиша режали иш тутиб ўрганган экспедиция раҳбари электр движок, электр узатгич мосламалар ва бошқа барча керакли анжомларни ҳам бу ерга олиб келган эди.

Оқшом алламаҳалгача ишлашга тўғри келади. Зокиржон ака усталар ва ёрдамчиларга тасалли бериб, алқаб туарар, ўзи ҳам улар билан баробар, балки ортикроқ меҳнат киласиди. Зоро, мазкур ёдгорлик, иншоот узок-яқиндан зиёратга келадиганлар томонидан баҳоланишини, ташкилотчилар, ижодкорлар, ижро-чила, энг муҳими, Бобур Мирзо юрти – Ўзбекистон шаънини ифода этмоғи лозимлигини эътибордан қочирмаслик, бир неча минг чақирим ердан келиб кўрсатган кароматлари шу эканми, деган таънамаломатга ўрин қолдирмаслик зарур эди. Бу Зокиржон Машрабовнинг муддаоси, иш услуби эди.

Аввалги хотираларимизга, жумладан, «Буюклар изидан» деган китобга, газеталар, телевидениедаги чикишларга кўзи тушган ўкувчиларимизга аёнки, ўша сафар атоқли ўзбек шоири, «сўз лутфида ягонаи даврон, ундан илгари ҳеч ким туркий тилда

шөйрни ундан яхширок айта олмаган» (Хондамир) Мавлоно Лутфий қабрини бир кун эрталабдан кечгача овораи сарсон бўлиб, Дашиб Бўталайдан излаб, ниҳоят, уни қадимий Дехи Канор (хозирги номи Нангобод) кишлоғи билан туташ бепоён чўл ўртасидаги Шаҳзода Қосим мозористонидан кийинчилик билан топган ва қабр тепасидаги тупроқлари тўкилиб уюм бўлиб қолган чоккина, чор бурчакли пахса деворнинг бир ёнини ўйиб, вақтинча ёдгорлик мармар тахта ўрнатиб келган эдик. Ана шу аснода Зокиржон aka қалбида юқоридагидай қутлуғ бир ният туғилган эди.

Сағана тош-ку яхлит бир нарса. Аммо олти устунли, эни беш, бўйи олти ярим, баландлиги тўрт метрли шийпон-мақбара таркоқ ва тахланган ҳолда эди. Ҳар бир бўлак, бир-бирига ўхшаган, лекин фарқли элемент-қисмларни ўрни-ўрнига қўйиб чиқиш зарур. Бир сантиметр тафовут қиласа элемент кертикка ё тўла тушмайди ё оч келиб, ликиллайдиган бўлиб колиши мумкин.

— Ҳиротдан Дехи Канорга, Шаҳзода Қосим қабристонига етиб бориб, Ўзбекистондан олиб борилган юклар туширилгандан кейин бир қўй олиб сўйилди. Таомилга кўра, унинг гўшти камбағалларга улашилди. Мавлоно Лутфий руҳига Қуръон ўқилиб, дуон фотихалар бағишлилангач, изсиз йўқолиб кетаёзган қабр устида бунёдкорлик ишлари бошланди, — деб хотирлайди экспедиция раҳбари.

Қабр тоши, марқадни ростлаб-тиклишдан аввал уларга жой хозирлаш зарур эди. Пахса деворлар бузиб ташланди, қамиш босиб ётган ўнқир-чўнқирлар текисланиб, катта майдонга бетон ётқизилди. Афғон шамоли тез-тез учирив олиб келадиган кум тўзони эркин ишлашга қўймайди. Экспедиция аъзолари озчилик. Маҳаллий аҳолидан қўшимча ишчилар ёлланди. Ёрдамчи-дурадгор, сангтарошлар ва ўн нафар ишчилар олинди. Афғонистонлик биродарлар ҳам қараб туришмади. Ҳирот ҳокимлиги томонидан хавфсиз-

ликни таъминлаш чоралари кўрилиб, махсус ҳарбий мулозимлар жалб этилди. Экспедиция механизми ва ҳайдовчиси, билмайдиган ҳунари кам Илҳомжон Мамарозиқов ва бошқалар Уста Қосимнинг ёнига киришди. Уч ҳафтадан зиёд, тонг отгандан қуёш ботгунча давом этган меҳнат эвазига мақбара салобат билан кад кўтарди. Унинг атрофига ва йўлакларга мармар плиталар тўшалиб, кичик кўприклар курилди, темир панжаралар билан ихоталанди.

Ёғоч ўймакорлигининг Андижон услубида яратилган улуғвор кўшк-айвон остига ўрнатилган мармар қабр тоши усти ва ёnlари «Бу оромгоҳ пок Аллоҳ лутфи дарёсининг ғаввоси, ирфонга элтувчи ғазал иқлимининг сultonи ҳазрати Лутфий Ҳиравийга мансубдир», деган сўзлари ва Куръони карим сураларидан олинган оятлар билан безалган эди.

Мақбаранинг очилиш маросимида қатнашган Ҳирот вилояти ҳокимлиги ва илму зиё ахли вакиллари, атрофдаги туманларнинг волийлари, яқин қишлоклар ахолиси Ўзбекистонга, унинг маърифатпарвар халки ва раҳбарига, Бобур номидаги халкаро илмий экспедиция аъзоларига ташаккур изҳор айлаб, ҳақларига дуолар килишди.

Шодижон улуси оқсоқоллар кенгаши раиси ҳожи Фулом Саидхон ўз сўзини: «Мавлоно Лутфийга тикланган бу зиёратгоҳ жафокаш афғон замини осмонига ибрат нурини таратгандек бўлди. Биз бу ерда улуғ зот қабри борлигини билар эдик, аммо унинг туркийгўй буюк шоир Мавлоно Лутфийники эканини билмасдик. Қалбларимиздаги азобли туйғулар ўрнини эзгу тилаклар эгаллади. Бу улуғ даргоҳни биз кўз қорачиғидек авайлаб-асраймиз», деб якунлади.

Ўша кунларнинг ўзидаёқ овозаси атрофга таралган обидани кўргани, тавоф этгани ихлосмандлар қадам ранжида қила бошлаган эдилар. Ишончимиз комилки, бийдай дашт ичидаги мунғайиб ётган катта қабристон бағрида бунёдга келмиш бу муҳташам

мажмуа худди шохи сўзана каби атрофга фусун, кўрк бағишилаб, обод қадамжога, гавжум зиёратгоҳга айланажак ва ўз зиёратчилариға камтарин, хокисор инсон, мўътабар шоир Мавлоно Лутфийнинг сўнмас шонишавкатидан, Бобур Мирзо юртдошларининг буюк инсонларга муҳаббати ва эътиқодидан сўйлаб туражак.

2006 йил воқеалари

Кисқа маълумотлар

Февраль ойида Бобур Мирзо таваллудининг 523 йиллигига бағишилаб Андижонда навбатдаги илмий-бадиий анжуман ўтказилди. Унда Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов, Ўзбекистон халқ ёзувчиysi Муҳаммад Али, бобуршунос олимлар Сайдбек Ҳасанов, Ҳасан Қурдатиллаев, Ҳалим Ёрқин ва бошқалар катнашдилар.

* * *

Март ойида «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» муносабати билан Бобур боғи атрофидаги маҳаллалар ва Боғишамол даҳасидаги кам таъминланган оиласлар учун хайрия тадбири ўтказилиб, моддий ёрдам кўрсатилди.

* * *

Шу йил Фонд ҳомийлигига ушбу сатрлар муаллифининг «Буюклар изидан» сафарнома китоби нашрдан чиқди.

* * *

Буюк аждодларимиз қолдирган бой илмий-маданий меросимизни чукур ўрганиш, кўхна тарихимизга оид манбалар ҳамда ёшларнинг миллий маънавиятимизга эътиборини кучайтириш мақсадида республикамиздаги ўкув даргоҳлари, университетларда, маънавият марказларида Фонд томонидан ҳисобот учрашувлари ўтказилди.

Маълумки, Андижон заминида туғилиб-ўсиб, ашулачиликда ўзига хос маҳорат мактаби яратган, эл-юрт ардоғига сазовор бўлган санъаткорлар талайгина. Шулардан бири Ўзбекистон халқ ҳофизи Фаттоххон Мамадалиевдир. Июль ойида ҳофиз хотирасига бағишилаб Жамғарма ҳомийлигида хайрия концерти ўтказилди. Унда Ўзбекистон халқ артисти Абдуҳошим Исмоилов бошчилигидаги миллий чолғу ансамбли, Ўзбекистон халқ ҳофизлари Ўлмас Сайджонов, Маҳмуджон Тожибоев, Маҳмуджон Йўлдошев, республикада хизмат кўрсатган артист Ўқтам Аҳмедов ва бошқа таникли санъаткорлар ижросида куй-қўшиклар ижро этилди. Мумтоз қўшиклар, устознинг миннатдорчилик билан зикр этилган порлок ёди кўнгилларни эзгу хислар билан нурлантириди.

Шу фасл Бобур боғида яна бир эсда қоларли анжуман бўлиб ўтди. Бобур халқаро жамғармаси ва унинг илмий экспедицияси ташкил топганига 15 йил тўлган эди. Шу муносабат билан бокка ён атрофдаги маҳаллалардан нуроний отахонлар, вилоятимизнинг фахрийлари, зиёлилар ва бошқа соҳа вакиллари таклиф этилиб, уларга ош тортилди. Дастурхон атрофида, давра сұхбати тарзида анжуман бўлди.

Фонд раиси Зокиржон Машрабов ўз хисобот-маърузасида ўтган муддатда фонд ва илмий экспедиция томонидан амалга оширилган ишлар ҳақида маълумот берди, келгусидаги муҳим вазифаларга, жумладан, галдаги экспедициялар, Заҳириддин Бобур қаламига мансуб «Мусика сирлари», «Ҳарб иши» каби асарларнинг кўлёзмаларини, «Бобурнома»нинг йўколган қисмларини топиб нашр қилиш, шунингдек, мамлакатимизнинг шоир-ёзувчилари, олим, тадқиқотчилари томонидан ёзилган Бобур ва бобурийлар ҳаёти, ижоди, тарихига оид бадиий, илмий асарларнинг чоп этилишига ҳомийлик кўрсатиш да-

вом этажагини таъкидлаб, ижодкорларни шоир ва шоҳ Бобурнинг ҳали очилмаган кирраларини кашф этишга, бобуршуносликни янада кенгайтиришга чорлади.

Анжуманда атоқли адабиётшунос, академик Азизхон Қаюмов шундай фикрларни баён этди:

– Ўн беш йил ичиди Фонд томонидан қилинган ишларнинг салмоғи жуда катта. Илмий сафарлар давомида экспедиция аъзолари бошдан кечирган кунлар, фикр-хаёллар баён этилган бир неча китоб дунёга келди. Бу китоблар яратилиши натижасида ўзбек адабиётида янги – сафарнома жанри ривожланди. Мана шу ишлар ташкилотчиси, илҳомчиси, жонкуяр, фидойи инсон Зокиржон Машрабовга самимий миннатдорчилик билдирамиз.

Филология фанлари докторлари, профессорлар Сайдбек Ҳасанов, Суйима Фаниева, филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмон, Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом, Бобур номидаги Ўш театри директори Бахтиёр Тўхтаматов, тиббиёт фанлари доктори Комилжон Мирзаев ва бошқалар Зокиржон Машрабов раҳбарлигидаги жамғарма ва илмий экспедиция томонидан буюк аждодларимиз меросини ўрганиш ва уларни оммалаштириш борасида олиб борилаётган кенг қўламли фаолиятга юксак баҳо бердилар.

Илмий анжуман қатнашчилари ва фонд раёсати аъзоларининг таклифига кўра, 15 йил давомида кўхна тарихимизни тиклаш, маънавиятимизни янада юксалтириш йўлидаги самарали ва ибратли меҳнатлари учун Зокиржон Машрабов Бобур халқаро мукофоти билан тақдирланди. Шунингдек, миллий адабиётшунослигимиз, бобуршунослик равнақи йўлида самарали изланиш олиб бораётган таниқли олимлардан Азизхон Қаюмов ҳамда Сайдбек Ҳасанов («Бобур ижодиёти» ва бошқа асарлари учун), профессор Наим Каримов (Қатағон қурбонлари Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир ва бошқалар хаёти, ижодини ўрганиш

соҳасидаги илмий тақиқотлари учун), тарихнавис олим, фахрий профессор Сайфиддин Жалиловга (Андижон тарихи ва унинг Бобур Мирзо билан боғлиқ даврларни ўрганишдаги хизматлари ҳамда таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан) Бобур халқаро жамғармасининг Тақдирлов ёрликлари топширилди.

Андижоннинг асл тарихи

Шу йилнинг кузидаги Андижон аҳли учун катта аҳамиятга молик бўлган яна бир тарихий воқеа вилоят тарихи солномасидан алоҳида ўрин олиши шубҳасиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қароридан сўнг ЎзФА Тарих институтида ташкил этилган академик Яхё Гуломов номидаги «Ўзбек халки ва унинг давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинари йиғилишларида муаррихлар ва педагоглар томонидан тарих фанининг долзарб муаммолари мухокама қилиниши ҳукуматимиз томонидан қўйилган вазифалар нафақат Тарих институти жамоаси, балки барча тарихчилар учун муҳим эканлигидан далолат эди.

Республика тарихчиларининг халқимизга маънавий куч-кудрат баҳш этувчи, унинг ғурурини уйғотувчи, энг муҳими, ёш авлод тафаккурида тарихий хотира туйғусини тарбияловчи ҳаққоний, қадимий, бой ва ранг-баранг тарихимизни яратиш ва кенг жамоатчиликка етказиш борасида олиб бораётган улкан, машаққатли ишлари алоҳида таҳсинга сазовордир. Кейинги йилларда мазкур семинар йиғилишлари мамлакатимиздаги барча тарихчиларни ўз атрофига бирлаштириб, ҳақиқатда илмий тадқиқотларни мувофиқлаштирувчи ўзига хос марказга айланди.

Мазкур илмий семинарнинг навбатдаги 47-йигилиши Бобур халқаро фонди (З. Машрабов) та-шаббуси билан 10 ноябрь куни Андижон шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих ва Археология институтлари, Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги, Андижон давлат университети, Ўзбекистон тарихчилар жамияти, Андижон вилоят ва шаҳар ҳокимиятлари, олий ўкув юртлари, халқ таълими вакиллари, жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари ходимлари иштирокида ўтди. Мавзу: «Андижон шаҳри тарихи: илмий изланишлар ва янги натижалар».

Семинар йигилишида сўнгги йилларда Андижон шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари, шарқ ёзма манбаларида Андижон тавсифи, ушбу музофот аҳолисининг этник жиҳатдан таркиб топиш жараёнлари борасида олиб борилаётган илмий изланишлар натижасида топилган янги материаллар шарҳига бағишлиланган маърузалар тингланди. Чунончи, тарих фанлари номзоди, археолог Б.Матбообов ва Бобур халқаро фонди раиси, геология-минерология фанлари номзоди З.Машрабовнинг «Андижонда шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши», тарих фанлари номзоди, Бобур номидаги Андижон давлат университетининг профессори С.Жалиловнинг «Шарқ ёзма манбаларида Андижон тавсифи», тарих фанлари номзоди Я.Баратов (Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Археология институти)нинг «Фарғона водийсидаги пул-товар муносабатлари» (Андижон танга пуллари мисолида), тарих фанлари номзоди У.Абдуллаев (Андижон мұхандислик-иктисодиёт институти)нинг «Андижон аҳолиси этник таркибининг шаклланиши тарихидан», тарих фанлари доктори, профессор Р.Шамсутдинов (Андижон давлат университети)нинг «XIX аср охири – XX аср бошларида Андижон шаҳри» мавзуларида чиқишлиари

йиғилганларда катта қизиқиши уйғотди. Маърузалар бўйича академиклар А.Асқаров, А.Муҳаммаджонов, Республика маънавият ва маърифат маркази раҳбари Минҳожиддин Ҳожиматов, физика-математика фанлари доктори, профессор Абдулла Аъзамов, Марказий Осиё тарихини ўрганиш Француз тадқиқот институти директори Байрам Балчи, Андижон давлат университети ректори Т.Мадумаров, Фанлар Академияси Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, тарих фанлари доктори, профессор А.Хўжаев ва бошқалар ўз фикр-мулоҳазаларини билдирилар.

Б.Матбоевнинг қарийб ўн йилдан бери Андижон шаҳри ва унинг атрофидаги тарихий жиҳатдан эътиборга молик жойларни, тупроқ катламларини археологик нуқтаи назардан ўрганиш мақсадида муттасил равишда кузатув-тадқиқот олиб бораётган жонкуяр, фидойи мутахассислиги ва бу борада унинг кўпроқ тасаввур ва маълумотга эга эканлигини тан олган семинар қатнашчилари унга ўзларини қизиқтирган муҳим саволлар билан мурожаат қилдилар.

А. Асқаров: Тангаларнинг Андижонда энг олдин зарб этилганлари қайси давр билан белгиланади?

Б. Матбоев: Андижонда 358–359 хижрий, 968–970 милодий йилларда танга зарб этилган. Кейинчалик, XIII асрда водийнинг қатор шаҳарларида (Андижон, Марғилон, Ўш ва Хўжанд) танга зарб этилган. Улар чигатой тангалари деб ҳам юритилади. Бу гуруҳ тангалар Чордонадаги қабрлардан ҳам топилган. XV асрлардан Андижонда катта пул зарбонаси бўлганлигини мутахассислар кайд этганлар.

– Кулолчилик чархида тайёрланган сополларнинг қуий қатламлардаги миқдори қандай?

– Бу муҳим масала ҳисобланади. Чунки кулолчилик чархида идишлар кўп ишлаб чиқарилган ва уларнинг асосан бозор учун мўлжалланганлиги ҳам ҳақиқатга яқин. Колаверса, Эйлатон маданиятига

хос кулолчилик буюмларининг шаҳар ёдгорликлари орасидан топилиши жуда муҳимdir. Бу сополлар миқдорига келсак, улар энг қуий қатламларда ҳам қисман учрайди, фоиз ҳисобида 30 га боради.

Б. Эшов: (*1-савол*) Илк шаҳарлар (Ерқўргон, Афросиёб, Кўктепа, Қизилтепа ва б.) уч қисмли эди. Сарвонтепада-чи? Ибодатхона сакланганми? (*2-савол*) Сарвонтепада милоддан аввалги VI–IV асрлардан олдинги қатламлар борми?

Б. Матбобоев: (*1-саволга жавоб*) Ўлик ва ҳозирги мавжуд шаҳарлар деган тушунчалар бор. Сиз назарда тутган ёдгорликлар барчаси «ўлик шаҳарлар» хилига киради. Шунинг учун улар сиз санаган бир неча қисмли шаҳарларда сакланган, лекин барчасида эмас. Сиз айтган давр учун қисмли шаҳарлар хос эмас, бундай бўлиниш, яъни арқ, шахристон, работлар араблар келгандан сўнг пайдо бўлган. Кейин, тарихий шаҳарларда қадимги даврлардагидай қисмларга бўлиниш сакланмаган. Чунки ҳамма ерда қадимги шаҳарлар қалин қурилишлар остида қолиб кетган. Бунинг устига Фарғона водийси сейсмик фаол худудда жойлашгани учун турли йиллардаги зилзилалар туфайли қўплаб кўхна моддий-маданий ёдгорликлар йўқолиб кетган. Аммо ўрта асрларга оид арқ, шахристон ва работлар қисман бўлса-да, Андижонда сакланган. Ибодатхона, аникрофи, қадимги даврдаги ибодатхоналар сакланмаган. Бироқ кейинги замон диний иншоотлари тўғрисида маълумотлар бор. Масалан, Бобур тилга олган Намозгоҳ масжиди.

(*2-саволга жавоб*) Сарвонтепанинг милоддан аввалги VI–IV асрлардан олдинги даврлари борасида изланишлар олиб борилмоқда.

Т. Кўчқоров: Археологик ёдгорликлар ва қатламлар шаҳар даврий тизимида қандай ҳолатда жойлашган?

Б. Матбобоев: Шаҳар тарихининг барча даврларида археологик ёдгорликлар қайд этилган. Улар

ичида айримлари кўпроқ, айримлари камрок учрайди. Қадимги ва илк ўрта асрлар археологик комплекси бўйича кўплаб материаллар бор.

Семинар йигилишининг эътиборли жихати шунда бўлдики, Андижон тарихига оид изланишлар ва натижаларнинг илмий асосга эга эканлиги ва масаланинг долзарблиги алоҳида эътироф этилди. Шаҳарлар ва шаҳарсозлик маданияти тарихини тадқиқ қилиш борасида олиб борилиши зарур бўлган янги илмий йўналишлар ҳамда келгуси тадқиқотларга асос бўлувчи мулоҳазалар, назарий-методологик хуносалар айтилди.

Хайрли ишлар

Шу йили яна бир хайрли ишга қўл урилди. Маълумки, тарих, жуғрофия, адабиёт ва бошқа кўплаб соҳалар бўйича қимматли, нодир маълумотларга ўта бой бўлган том маънодаги қомусий асар «Бобурнома» ўз даври тилида ёзилгани, тушунилиши қийин сўзлар кўплиги боис, уни оддий китобхонлар, ҳатто зиёлиларнинг ҳаммаси ҳам тўла англаб етавермайдилар, китобни луғат билан ўқиш эса қийинчилик ва нокулайлик туғдириши табиий. Шунинг учун асарнинг ҳозирги ўзбек тилидаги баёнига, яъни табдилига зарурат сезилар эди. Шундай ҳаракат бир вактлар Андижонда бошланган, тарихчи олим Сайфиддин Жалилов бу мураккаб ишга қўл урган ва унинг табдилида «Бобурнома»нинг дастлабки қисмлари 1990 йилнинг сентябрида Андижон вилоят газетасида эълон қилинган эди. Лекин бирёклама ўйловчи айрим Бобур «иҳлосмандлари»нинг «Бобурнома» ахир ўзбек тилида ёзилган-ку, ўзбек тилидан яна ўзбек тилига таржима киладими, унда муаллифнинг услуби бузилади-ку?» каби таъналари туфайли хайрли иш тўхтаган эди. Аммо даврлар ўтиб, «Бобурнома» тили, услубидан тобора узоқлашиб бораётганимиз, кейин-

ги авлодларнинг асарни тушунишлари янада кийин ва гумон бўлиб қолиш эҳтимоли масаланинг қайта кўтарилишини тақозо этди. Бобур Халқаро фонди бу борада ҳомийлик қилишга тайёрлигини билдириди, Зокиржон Машрабов илтимоси ва даъвати билан фидойи олимлар Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллахўжаевалар енг шимариб ишга киришдилар.

Умуман олганда, 2007–2008 йиллар Захириддин Мухаммад Бобур таваллудининг 525 йиллигига тайёргарлик ва уни нишонлаш муносабати билан китоблар нашри ва бошқа матбаа, маърифий соҳаларда ҳам ниҳоятда самарали, баракали бўлди. Зеро, Бобур, бобурийларнинг қўлёзма, тошбосма ва типографик нашрларини жаҳон бўйлаб йиғиш, Бобур ва бобурийлар даври ва уларга бағишланган илмий тадқиқотлар ва бадиий асарлар, санъат ва маданият обидаларини тўплаш, Ўзбекистонда Бобур ва бобурийлар асарларини нашрга тайёрлаш, чоп этишга бош-қош бўлиш Бобур фондининг ўзак режа, мақсадидир. Фонд ўз таркибидаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига нодир китоб ва қўлёзма асарларни йиғишга ҳаракат қиляпти. Юқорида таъкидланган, Бобур кашф этган «Хатти Бобурий»да ёзилган муқаддас Куръон нусхаси, «Бобурнома»нинг испан тилидаги таржимаси, мазкур асарнинг Ҳайдаробод нусхаси фото-факсимиле нашри ана шундай ноёб топилмалар жумласидандир. Кейинги китобни бобуршуносликда улкан хизмат кўрсатган япон олими Эйжи Мано музейга лутфан ҳадя қилиб юборганди. Эйжи Мано тузган «Бобурнома»нинг илмий-танқидий матни, «Бобурнома»нинг япон тилига таржимаси, «Бобур ва унинг даври» ва «Бобурнома: кўрсаткичлар ва шарҳлар» китоблари ана шу заҳматкаш олим меҳнатининг намуналари дидирки, бу нодир тўрт китоб ҳам музейнинг қимматли мулкига айланди.

Фонд ва йирик ўзбек олимлари ҳамда рассомлари ижодий меҳнатлари самараси ўлароқ «Мовароуннаҳр,

Хурросон ва Ҳиндистонда хукмронлик қилган темурийлар шажараси» тайёрланди. Унда 30 дан ортиқ темурий подшохларнинг расмлари, таваллуди, хукмронлик йиллари, вафоти саналари юксак замона-вий дизайн асосида талқин этилган.

Ўзбек халқининг самимий дўсти, Бобур фондининг ҳамкори афғонистонлик Шафиқа Ёрқин 1983 йилдаёқ Бобур девонини Кобулда нашр этирган, ўзбек олимлари бу нашрни Бобур асарларининг нисбатан мукаммал нусхаси ҳисоблаган эдилар. Кейинроқ тадқиқотчи Бобур халқаро фонди томонидан Истанбулдан келтирилган Бобурнинг шеърий асарлари асосида «Бобур девонига такмила» китобини Ўзбекистонда эълон қилиб, унинг шеърий меросини мукаммаллаштиришга навбатдаги ҳиссасини қўшган эди. Шу йили «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига унинг яна бир ҳадяси келди. Маълумки, жаҳоний шухрат қозонган «Бобурнома» китобининг кўплаб воқеалари Кобул ва унга яқин кентларда содир бўлган. Шафиқа Ёрқин мазкур асарнинг асосий қисмини «Воқеоти Кобул» («Кобул воқелари») сарлавҳаси билан икки китоб ҳолида тартиб берган: ҳар бири 400 саҳифага яқин бу «Бобурнома»ларнинг биринчиси форсий тилда, иккинчиси ўзбек тилида бўлиб, Кобулда эски ўзбек ёзуvida нашр этилган.

Ўзбекистон нашриётларининг тўёна нашрлари ҳам дикқатга сазовордир.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясининг Бош таҳририяти «Избранная лирика Востока» туркумидан Заҳириддин Мұҳаммад Бобурнинг хушбичим кўринишдаги шеърлар тўпламини, шунингдек, «Ҳумоюннома» муаллифи, Бобурнинг севимли қизи Гулбаданбегим ҳақида инглиз адабаси Румер Годен ёзган «Гулбадан» асарини, ушбу сатрлар муаллифининг Бобур номидаги халқаро экспедициянинг навбатдаги сафари таассуротлари жамланган «Андижондан Бағдодгача» сафарнома-романини чоп этди.

2007 йил воқеалари

Ушбу йилда Зокиржон аканинг яна бир нияти рўёбга чиқди. У жуда синчков одам, ҳаётнинг ҳар бир жабхасини дикқат билан кузатиб юради ва қаерда нимага талаб ва эҳтиёж борлигини тез илғайди. Аслида мутахассислиги ва қизиқиши жиҳатидан унинг матбуотга жуда яқинлиги йўқ, лекин бир нарсани – оммавий ахборот воситаларининг жамиятда катта ва муҳим ўрин тутишини яхши билиши аниқ эди. Республикаизда фермерлик тизими вужудга келиб, экин ерлари танлов-синов асосида деҳқончиликдан хабари ва тажрибаси бор кишиларга, шу жабҳага иштиёқмандларга тақсимлаб берилди, яъни, ер эгасини топди, тармоқ секин-аста изга туша бошлади. Зокиржон aka энди соҳа мутахассисларига минбар, фермерлик сирларидан, жабҳадаги илғор тажрибалардан ер эгаларига сабоқ бериб, янгиликлардан боҳабар қилиб турадиган бир нашр зарурлигини ўйлаб қолди ва Республика фермерлар уюшмаси ҳамда «Агробанк» очиқ акциядорлик тижорат банки раҳбариятига маслаҳат солди, уларни ҳаммуассисликка чорлади.

Орадан кўп ўтмай «Фермер» журналининг биринчи сони босилиб чиқди.

Кишлок ва сув хўжалиги вазирлиги, «Ўзпахтасаноат» уюшмаси, «Ўздонмаҳсолот», «Ўзкимёсаноат» Давлат акциядорлик компаниялари, Пахтачилик, ғаллачилик, чорвачилик илмий тадқиқот институтлари журнал жамоаси билан сидқидилдан ҳамкорликка киришдилар. Таҳририятга тажрибали ижодий ходимлар, моҳир журналистлар жалб этилди. Тўғри, ҳамма жойда ҳам дастлабки қадамлар осон кечмайди, ҳар бир соҳанинг ўзига хос машакқатлари, муаммолари бўлиши табиий. Айниқса, тажрибали мутахассислар топиш ва уларнинг бошини ковуштириш ташкилотчи-раҳбардан кунт, сабот талаб этади. Таҳририятда ижодий гурӯхни таркиб топтириш,

уларнинг кўнглига йўл топиш янада масъулиятли, янада нозик иш. Зокиржон aka эса ҳар қандай касб эгасининг кўнглига йўл топа биладиган инсондир.

2008 йил воқеалари

2008 йил аввалбошдан Зокиржон Машрабов Фонднинг асосий эътиборини қутлуғ сана – Заҳиридин Мухаммад Бобур таваллудининг 525 йиллигига қаратди, бошқа ҳамкор ва хайриҳоҳлар, Бобур ихлосмандлари дикқатини ҳам шу воқеа тайёргарлигига жалб этди.

Февраль ойидаги анъянавий илмий анжуманни, Наврӯз байрами муносабати билан уюштирилган хайрия тадбирларини ўтказгач, экспедиция ушбу санага муносиб совға ҳозирлаш мақсадида Хитойга жўнаб кетди. Бобур қаламига мансуб «Мусиқа сирлари», «Ҳарб иши» асарларини излаб Урумчи, Хўтсан, Ёркент, Қашқар, Оқсув шаҳарлари кезилди. Гарчи мақсад тўла восил бўлмаса-да, изланишлар бехуда кетмади. Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий», Исматуллоҳ ибн Неъматуллоҳ Мўъжизийнинг «Тарихи мусиқион» номли мусиқа санъати ва унинг тарихига бағишлиланган китобининг янги нашри, хитой ва уйғур тилларида чоп этилган «Бобурнома» асарлари юртимизга олиб келинди.

Фанлар Академияси Археология институти билан ҳамкорликда Андижон шаҳрида бобурийлар даври ва умуман шаҳарсозлик маданияти тарихини ўрганиш юзасидан олиб борилаётган илмий-қидирув ишлари янги босқичга кирди. Эрамиздан аввалги VII–IV асрларга оид Эйлатон даврига хос ашёвий далиллар топилди, бу ашёлар Андижоннинг тарихий ёшини 2300–2700 йил деб белгилашга асос бериши билан ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга эди. Буюк Ипак йўли бўйида, Бобур миллий боғида Андижон шаҳарсозлик

маданияти тарихи музейи биноси куриб битказилди ва у тўла жиҳозланиб, унга Андижонда олиб борилаётган археологик қазилмалар чоғида топилган ашёлар қўйилди.

Археология институти Самарқанд бўлимининг тажрибали мутахассиси Бокижон Матбобоев етакчилигига тадқиқотчилар Андижон шаҳрининг тарихий қисмлари – Чордона (Т.Келдиев номли кўча), Сарвонтепа (собиқ Сужоат ва Тутзор кўчалари кесишган жой), Яккатепа (Далварзин кўчасидаги 67-69-йилар оралиғи), Кўштепа (Шаҳрихон кўчасидаги уйлар, Тиббиёт институти академик лицейининг ҳовлиси), Арк ичи (Ташкилот кўчаси), Шаҳристон (Ҳақиқат кўчаси, Жомеъ масжиди) ҳудудларида археологик тадқиқотлар ўтказишиди.

Ушбу изланишлар мобайнида Андижоннинг энг қадимги тарихи билан боғлиқ ёдгорлик ва маданий қатламлар шаҳарнинг жануби-ғарбий ёки марказий қисмида – Сарвонтепа ва унинг атрофларида деган хulosага келинди.

«Сарвонтепадаги археологик ва геологик жараёнларни хисобга олиб, – дейилади Б.Матбобев ва З.З. Машрабовларнинг «Қадимий Андижон ёки Фарғона водийсида шаҳарсозлик маданиятининг илк босқичлари» сарлавҳали маколасида ҳозирги Андижонсой (узунлиги 60 км) милоддан аввалги бир минг йиллик ўрталарида Қорадарёning тармоғи – сунъий канал сифатида бунёд этилган. У Сарвонтепанинг, яъни Андижоннинг қадимги ўзагини сув билан таъминлаши мумкин бўлган обиҳаёт манбаи эди. Андижонсой, Шаҳрихонсой ва Ўзганариқларнинг сунъий канал сифатида милоддан олдинги бир минг йиллик ўрталарида пайдо бўлиши тарихий ҳақиқатга ҳам зид келмайди... Демак, Андижонсой камида 2400–2600 йиллик ўтмишга эга ва у бу ерда яшаган аҳоли ўша сойдан сув ичган деган янги илмий фикрни ўртага ташлашга имкон беради».

Муаллифлар ўз мuloҳазаларини асослаш учун академик А.Д.Мухаммаджоновнинг ««Андижон» атамасининг келиб чикишини ҳам сув – оби ҳаёт билан боғлашган. Андижон топоними келиб чикиши жиҳатидан қадимги турк атамаси бўлиб, «сой (сув) бўйидаги (ёкасидаги) макон» маъносини беради» деган фикрига суюнадилар ва Андижон шаҳри қадимда Сарвонтепа ва унинг атрофида жойлашган, кейинроқ шаҳар аҳолиси шимоли-шарқ томонга бир оз силжиған деган ечимга келадилар. Бу эса Андижоннинг тарихи – ёшини аниқлашга асос бўла оладиган ва жиддий эътиборга арзирли хулосадир.

Андижон шаҳрининг хозирги жануби-ғарбий кисмидаги Сарвонтепадан милоддан аввалги VI–IV асрларга оид Эйлатон катламиининг топилиши умуман Фарғона водийсининг қадимги шаҳарсозлик маданиятини ўрганишда қимматли манба-далил бўлди.

Ушбу жараёнда Бобур даври бўйича ёзма манбаларни тасдиқловчи, тўлдирувчи моддий-маданий ашёларнинг аникланиши ҳам муҳим тарихий воқеа эди.

Шу тарзда фонд саъй-харакати билан Андижон шаҳрининг ёшини аниқлаш бўйича тўпланган илмий археологик далиллар ва тегишли ҳужжатларни хукуматга ва халқаро ЮНЕСКО ташкилотига тақдим этиш масаласи етилиб борди.

Халқаро анжуман

2008 йил Бобур халқаро фонди учун нашрлар борасида ҳам баракали бўлди.

«Шарқ» нашриёти «Бобурнома»нинг М.А.Салье қаламига мансуб рус тилидаги таржимасини собиқ шўро давридаги нашрида йўл қўйилган нуқсонлари тузатилган тарзда (нашрга тайёрловчи В.Раҳмонов) китобхонларга ҳавола этди. «Маънавият» нашриётида темурий ва бобурийлар сулолалари вакиллари расмларидан иборат альбом, «Ўқитувчи» нашриё-

тида «Бобурнома»га ишланган миниатюралар китоби, таникли олим Ғоғиржон Сатимовнинг «Марказий Осиё, Ҳиндистон тарихида Бобурийлар даври» тадқиқоти, «Андижон» нашриётида таникли хинд адиби, бобуршунос олим Қамар Раиснинг «Бобур шахсияти ва шеърияти» рисоласи, андижонлик шоир Қобил Мирзонинг «Қаро зулфинг» (Бобур ғазалларига 50 мухаммас) тўпламишининг янги нашри босилиб чиқди. Ана шу нашриёт чоп этган «Бобурнома» учун қисқача изоҳли луғат» китоби эса мазкур қомусий асарни аслиятда ўқувчилар учун катта қулайлик яратувчи ажойиб совға бўлди. Луғат андижонлик таникли тилшунос, филология фанлари доктори, профессор Фатхиддин Исҳоқовнинг бир неча йиллик ижодий заҳмати самараси эди.

Бобур таваллудининг 525 йиллигига бағишлиланган «Бобур ва унинг жаҳон цивилизацияси тарихида тутган ўрни» мавзуидаги ҳалқаро илмий конференция қатнашчилари учун энг ажойиб совға Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллаҳўжаевалар табдиллаштирган «Бобурнома» («Ўқитувчи»)нинг чоп этилиши бўлди.

Конференция 15–16 август кунлари Бобур миллий истироҳат боғидаги янги қуриб битказилган Андижон шаҳарсозлик маданияти тарихи музейи биносида ўтди.

Адабиёт, маънавият байрамига айланган анжуман тадбирлари Бобур боғида Бобур фонди томонидан ташкил этилган хайрия оши билан бошланди. Унда илмий мажлис иштирокчилари, чет эллик бобуршунослар, республикамиздаги илм даргоҳлари ва бошка ташкилотларнинг вакиллари меҳмон бўлдилар. Санъат усталарининг мумтоз куй-қўшиқлари даврага ўзгача файз ва шукух бағишилади.

Анжуманнинг расмий йиғилишини Ўзбекистон Фанлар Академияси вице-президенти С. Ғуломов кириш сўзи билан очди.

Вилоят ҳокими А.Усмонов тадбир қатнашчи-
ларини қутлади.

— Азиз меҳмонлар, муҳтарам ҳамюртлар! Бобур туғилиб ўсган Андижонга яна бир бор хуш келибсизлар! — дея ҳаяжон ва эҳтирос билан бошлади З.Машрабов ўзининг «Бобур ва бобурийлар мероси: илмий экспедициялар натижалари ва келгусидаги вазифалар» ҳакидаги маърузасини. — Башарият тарихида шундай улуғ маданий, маърифий, сиёсий ва илмий хизматлар қилган кишилар бўладики, уларнинг абадияти, яъни ўзи жисмонан фано бўлиб, бақо мамлакатига кўчгач яшайдиган умрлари табиий умридан ўн, юз карра узоқ бўлади.

Бобурнинг ўзи «Бобурнома»да:

«Донишмандлар ўтган кишилар исмининг ёдга олиниши – унинг иккинчи умридир, деганлар», – дея бежиз қайд этмаган.

Сизлар Фарғона, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон хукмдори бўлган улуғ Бобур Мирзонинг боқий умри тўйига қадам ранжида килдиларингиз.

Сир эмаски, ҳазрати Бобур шуҳратининг манбаи – унинг шеърлари девони, аruzга оид рисоласи, «Мубайин» асари, «Бобурнома»си. Шу билан бирга унинг довруғини таъминлаган омиллар – маърифатли ва адолатпарвар подшоҳлиги, бобурийлар сулоласининг асосчиси бўлганлиги ҳаммага маълум.

Бобур ҳаётлигига ёқ «Бобурнома»нинг форсий таржимаси билан дунё адиблари, олимлари оламига қадам қўйган эди. Кейинроқ, XVII асрдан Витсен-нинг голланд тилига таржимасидан бошлаб, сўнгги асрларда «Бобурнома»нинг инглиз, француз, испан, япон, немис, рус, хитой ва бошқа тилларга қайта-қайта таржимаси унга жаҳоний обрў-эътибор олиб келди... Бу борада Бевериж хоним, Уильям Рашибрук, Михаил Салье, Азиз Қаюмов, Сайдбек Ҳасанов, Порсо Шамсиев, Сабоҳат Азимжонова, Эйжи Мано, Танжу Арал Сейҳан, Шафиқа Ёрқин, Билол Южел,

Ислом Жеменей, Магида Салаҳ Махлуф, Ильза Сиртаутас ва бошқаларнинг бекиёс хизматларини ҳурмат билан тилга оламиз.

Мен мамнуният билан изҳор этаманки, буюк истиклолимиз билан деярли тенгдош, 1992 йили таъсис этилган нодавлат жамоат ташкилоти бўлган Бобур халқаро фонди ўтган ўн олти йил давомида Ўзбекистон давлати, вилоят ҳокимлиги, илмий жамоатчиликнинг қўллаб-қувватлаши туфайли Бобур ва бобурийлар абадиятини яратишга қўлдан келганча харакат қилди.

Фонд ташаббуси билан Андижоннинг Боғишамол даҳасида Бобур боғи яратилиб, ҳар томонлама ободонлаштирилди. Бобурнинг уй-музейи ташкил этилди. Буюк ватандошимизнинг муҳташам мақбараси Боғи Бобурда қад кўтарди. Шоир илтижосини биз бажо келтирдик. Гўё ғариб ҳамشاҳаримиз – Бобурни киндик қони тўкилган Андижон шаҳрига қайта олиб келдик. Бокий умрли Бобур энди нафақат Аграю Кобулда, балки Андижонда ҳам ором олмоқда. Эл-юрг, меҳмонлар унинг зиёратига ошиқмоқдалар.

Шоҳ ва шоир руҳи покини шод айлаб, Бобур боғида ва шаҳарда ул зотнинг муҳташам бронза ҳайкаллари барпо этилди...

Зокиржон аканинг ҳисоботи катта эътибор билан тингланди. Ундаги далилу ва рақамлар кўпларни ҳайратга солғанлиги аниқ ва табиий эди.

Таникли япон олимни Эйжи Мано Бобур асарларининг Техрон нусхаси, туркиялик олимни Танжу Арас Сейҳан Бобуршоҳнинг ижтимоий давлат концепцияси тушунчаси, мисрлик профессор Магида Салаҳ Махлуф «Бобурнома»нинг жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси, академик Азиз Қаюмов Бобур даврида Андижон маданий муҳити мавзуидаги чикишларида Захириддин Мухаммад Бобурнинг серқирра фаолияти: саркарда ва шоҳлиги жаҳон хукмдорлик тарихида, илмий-бадиий ижоди мумтоз

адабиёт ривожида мислсиз, беназир аҳамият касб этишини ҳаётий ва илмий мисолларда кенг ва теран шархладилар. Шунингдек, хорижий маърузачилар Бобур Мирзо сиймоси ва мисолида Ўзбекистонга, ўзбек ҳалқига ўз ҳалқларининг меҳри, муҳаббатини изҳор этдилар.

Ялпи мажлисдан сўнг секцияларнинг кўшма кенгашлари академик Азиз Қаюмов раислигида иш бошлади. Ўзбекистон Жаҳон тиллари университети доценти, филология фанлари номзоди Гоғиржон Сатимовнинг «Ҳинд тарихида янги давр», Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, тарих фанлари номзоди Д.Юсупованинг «Хондамир ва Бобур фан ва маданият тарақкиёти ҳақида», мазкур институтнинг яна бир илмий ходими, тарих фанлари номзоди О.Бўриевнинг ««Бобурнома»да Марказий Осиё ахолиси ҳақида маълумотлар», Хитойнинг Шинжон университети доценти Ҳурматжон Абдураҳмоновнинг ««Тарихи Рашидий»да Бобур сиймоси», Шарқшунослик институти илмий ходими, тарих фанлари доктори Ш.Мусаевнинг ««Тарихи Шоҳий» асарида Бобур давлати бошқарув тизими ҳақида маълумотлар», мазкур илмгоҳнинг яна бир ходими, тарих фанлари номзоди Г.Султонованинг XVI–XVII асрлар «Саёҳатнома»ларида Бобурийлар даври ҳаёти (Сейфи Чалабий ва Бенедикт де Госс асарлари асосида), Самарқанд Археология илмий-текшириш институти Турон бўлими мудири, тарих фанлари номзоди Б.Матбооев ва «Мадор» ИИЧБ бош директори З.З.Машрабовнинг «Темурийлар даврида Андижонда шаҳарсозлик маданияти» (археологик манбалар асосида), Тарих институти илмий ходими, тарих фанлари номзоди А.Отахўжаевнинг «Бобурнома» Зарафшон водийси тарихий географияси бўйича муҳим манба сифатида», Тошкент Иқтисодиёт университети профессори Ш.Шодмонов ва Н.Ўрмоновнинг «Бо-

бурнинг иқтисодий қарашлари ва ижтимоий ҳимоя», филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмоновнинг «Бобуршуносликдаги илмий муаммолар», Қохира (Миср Араб Республикаси)нинг Айн Шамс универсиети профессори Магида Салаҳ Махлуфнинг ««Бобурнома» ва жаҳон маданияти», Анқара (Туркия) Жумҳурият университети доктори Билол Южелнинг «Бобур девонидаги ўғуз-турк сўзларининг ўзига хос ҳусусиятлари», шотландиялик бобуршунос, доктор Мирза Ҳасан Али Бекнинг «Бобурнинг адабий мероси», филология фанлари доктори Ҳасан Кудратуллаевнинг «Бобурнинг адабий-эстетик қарашлари», Сиэтл (АҚШ) университети профессори Илза Сиртаутаснинг «Марказий Осиёдаги туркий халкларнинг ёзма ва оғзаки адабиёти ёдгорликлари», Истанбулнинг Мармара университети профессори Гулшан Сейҳан Алишикнинг «Нисорийнинг «Музаккири асхоб» асарида Бобур ва унинг авлодлари», Андижон давлат университети профессори Рустам Шамсутдиновнинг ««Бобурнома»нинг йўқолган саҳифалари ҳусусида», филология фанлари номзоди Х.Дадабоевнинг «Бобур – бунёдкор», Тошкент давлат Шарқшунослик институти доценти Г.Тўйчиеванинг «Бобур – аruz илмининг назариётчиси», ЎзМУ профессори Ҳ.Болтабоевнинг «Бобур ва тасаввуф адабиёти», Тошкент давлат Шарқшунослик институти доценти, филология фанлари номзоди А.Исмоиловнинг «Бобурийлар хилхонасидаги қабртош битиклари тарихидан», Лондондаги «Парвоз» ойлик журнали муҳаррири Собир Иршод Усмонийнинг «Бобур сиймоси XXI асрда», афғонистонлик бобуршунос олим Ҳалим Ёрқиннинг ««Хатти Бобурий» ҳақида янги ҳақиқатлар» мавзуларидаги маъruzалари кун тартибидан ўрин олган эди.

Нотиқлар ўз сўзларида Захириддин Бобурнинг дилбар шоир, мутафаккир олим, қомусий асар муаллифи сифатидаги фазилатларига алоҳида тўхтал-

дилар. Жумладан, Бобур девонини Туркияда бир неча марта нашр эттирган олим Билол Южел Бобурнинг маънавий ворислари, ихлосмандлари ва тадқиқотчилари дилидаги умумий фикрни шундай ифодалайди: «Бобурнинг асарлари биргина чигатой (ўзбек) адабиётининггина эмас, балки бутун туркий халклар адабиёти ва тилининг шоҳ асарларидир».

Музокараларда А.Қаюмов, И.Сиртаутас, Ш.Мусаев, Д.Алимова, Ҳ.Абдураҳмонов, З.Кутибоев, С.Ғаниева ва бошқалар ўз фикр-мулоҳазаларини баён килдилар.

Йигилиш ниҳоясида конференция қатнашчилари ўзаро эркин баҳс ва қизғин мунозараага киришдилар. Ўрганилган мавзулар, тингланган маъruzалар, бобуршуносликдаги ютуқ ва камчиликлар, амалга оширилиши лозим бўлган масалалар муҳокама қилинди.

Осиё, Европа, Америка, Африка қитъаларидан ташриф буюрган йирик олимлар рўйхатидан, илмий маъruzаларнинг ранг-баранг ва қўламдорлигидан англашилиб турибдики, биринчидан, бобурийларнинг серкирра мероси, чиндан-да жаҳоний аҳамиятга молик, иккинчидан, анжуманнинг бош мавзуи («Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни») жуда мос ва муносиб танланган, шунингдек, чет эллик олимлар бу маросимга катта эътибор билан қараб, жиддий тайёргарлик кўрганлар.

Мехмонларнинг, деярли ҳар бирининг лирик чекинишларида бир мавзу қайта-қайта, эҳтирос билан таъкидлаб турилди. Бу мустақиллик шарофати билан Ўзбекистондаги барча жабҳаларда юз берадиган оламшумул ўзгаришлар, хусусан, миллий қадриятлар, илм-фан, санъат ва адабиёт соҳасидаги миллий ўзига хослик ва бошқа ижобий эврилишлар... Дарҳақиқат, улкан нуфузга эга бўлган халқаро машваратнинг мамлакатнинг олис бир шаҳрида эркин уюштирилиши, аввало, Ўзбекистоннинг халқаро миқёсдаги обрў-эътиборидан, анжуманнинг кўтаринки руҳда, баланд

савияда, тўю тантана мақомида ўтиши эса, мустакил давлат яратган катта имконият ва имтиёзлардан дало-латдир. Бобур халқаро фонди раиси Зокиржон Машрабов эса истиқлол инъом этган имконият ва имтиёзлардан миллий қадриятларимизни тиклаш ва юксалтириш, миллат шаъни-шавкати, юрт обрў-эътибори йўлида ўринли ва унумли фойдаланаётган салоҳиятли ташкилотчи, жонкуяр бир ватанпарвар эканлигини мана шу тадбир мисолида яна бир карра исботлади.

Хорижлик олимлар симпозиумга факат маъру-залари билангира эмас, балки ажойиб совға-саломлари билан ҳам ташриф буюришган эди. Фоят азиз, кадрли меҳмонлардан Магида Салаҳ Махлуф «Бобурнома»нинг ўз таржимасидаги арабча нашрини, Шафиқа Ёрқин «Бобурнома»нинг («Воқеоти Кобул») янги форсий таржимаси ва ўзбекча нашрини, Эйжи Мано бобуршуносликка оид қимматли тадқикотларини, Танжу Арал Сейҳан ўзи тузиб нашр эттирган Бобурнинг «Мубаййин» асари фотофаксимил нусхаси илова қилинган илмий-танқидий матнини, хитойлик Ҳ.Абдураҳмон «Бобурнома»нинг хитой тилидаги нашрини ва Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» китобининг 2007 йилда Муҳаммадтурди Мирзааҳмат томонидан нашрга тайёрланган (таржимон Мулло Муҳаммадниёз ибни Абдулғофир) нусхасини, Ҳалим Ёрқин «Хатти Бобурий» ҳақидаги тадқикотини ҳамда ўз маъruzаси бўйича тайёрлаган плакатларни, Шотландияда яшаб ижод қилаётган по-кистонлик Ҳасан Бег «Парвоз» журналининг Бобур ва бобурийлар ҳаёти ва ижодига бағишлиланган сонини анжуманга, унинг ташкилотчиси З.Машрабовга лут-фан тақдим этдилар. Ҳасан Бег олиб келган, Андижондаги Бобур уй-музейи, Аҳси вайроналари, Тошкент, Хўжанд, Исфара, Афғонистон ва Ҳиндистондаги Бобур қадамжолари тасвирга туширилган «Бобур изидан» видеофильми намойиш этилиши қатнашчиларда катта қизиқиш уйғотди.

Анжуман ниҳоясида Бобур ҳалқаро мукофотини топшириш маросими бўлди.

Бобур Мирзо номини абадийлаштириш, унинг илмий-адабий меросини дунё бўйлаб излаб топиш ва илмий истеъмолга киритиш, буюк аждодларимиз қабр-мақбараларини ободонлаштириш борасидаги ташаббускорлиги ва катта амалий фаолияти учун геология-минерология фанлари номзоди, фахрий профессор Зокиржон Машрабов;

Бобур асарларини нашрга тайёрлаш, «Бобурнома»нинг ҳозирги ўзбек адабий тилига табдилини амалга оширишдаги хизматлари учун филология фанлари номзоди, доцент Ваҳоб Раҳмонов;

Захириддин Муҳаммад Бобур ҳайкалини юксак маҳорат билан яратгани учун ҳайкалтарош Рашид Сулаймонов;

«Бобурнома» асарига бағишланган илмий тадқиқотлари ҳамда мазкур асарни таржима қилиб, араб дунёсига кенг таниширишдаги катта хизматлари, шунингдек, темурийлар, бобурийлар даври цивилизациясига оид илмий мақолалари учун профессор Магида Салаҳ Махлуф хоним;

«Бобур армони» илмий тадқиқоти ҳамда шу мавзуга оид туркум рисола ва мақолалари учун филология фанлари доктори, профессор Ҳасан Қудратуллаевлар ана шу юксак мукофотга сазовор деб топилдилар.

Ҳалқаро конференция қатнашчилари илмий маърузалар, музокаралар ва таклифлардан келиб чиқиб, бир қатор муҳим хulosса ва қарорга яқдиллик билдириллар. Чунончи:

- Тақдим этилган мавзулар бобуршунос олимлар томонидан ўрганилиб, ҳар беш йилда Бобур ва бобурийларнинг илмий-бадиий, тарихий фаолиятини ўрганишга бағишланган ҳалқаро конференция ўтказиш;

- Дунёнинг барча музей, университет ва илмий

ташкилотлари билан бобуршунослик борасида ўзаро илмий алоқаларни йўлга қўйиш ва ҳамкорликни жадаллаштириш;

– «Бобурнома» табдилининг маърифий аҳамияти катталигини ва мазкур тарихий-қомусий асардан халқ таълимининг турли босқичларида ўрганишда, унинг мазмунини ойдинлаштиришда, тарбиявий тадбирларни ташкил этиш ва ўтказишида фойдаланишни назарда тутиб, табдилнинг янги, кўпроқ нусхадаги нашрини тайёрлаш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Бобур халқаро илмий экспедициясининг Яқин Шарқ мамлакатларига сафари чоғида, Бағдоддаги «Байт-ул ҳикма» олимлари билан мулокотдан сўнг Зокиржон aka Андижонда ҳам Бобур академиясини тузиш ниятини дилига тушиб кўйган эди. Зеро, у Бобур фондининг 16 йиллик фаолияти давомида «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига темурийлар ва бобурнийларга даҳлдор қўлёзма, тошбосма ва типографик усулдаги 300 дан зиёд китобларнинг жамланганлиги, фонднинг моддий ва маънавий кўмагида 50 дан ортиқ асар нашр этилганлиги ва бу борадаги ишлар қўлами тобора кенгайиб бораётганлиги халқаро Бобур академиясини яратиш учун асос бўла олади, деб ўйлар эди. Мана шу таклиф ҳам анжуман катнашчилари томонидан қўллаб-кувватланди ва йиғилиш қарорига киритилди. Шунингдек, Зокиржон aka таклифи билан таникли бобуршуносларимиз А.Қаюмов, А.Аъзамов, С.Ҳасанов, В.Рахмонов, А.Иброҳимовлар «Бобур энциклопедияси»ни яратишга киришган эдилар. Мажлис аҳли бу ғоят муҳим ва эзгу ишни ҳам тезлаштириш лозимлигини таъкидладилар.

Анжумандан сўнг хорижлик бобуршунослар Андижоннинг дикқатга сазовор жойлари бўйлаб сайр этишди ва азиз меҳмонлар Бобур ва унинг юрти, юртдошлари ҳақида, мустақил Ўзбекистон тўғрисида янги таассуротлар билан бойиган ҳолда, кўтаринки кайфиятда ўз ватанларига жўнаб кетдилар.

Тибет тиббиёти Андижонда

Ёш ўта бошлагач, инсон узвининг ҳам чоклари у ер-бу ердан ситила бошлиши табиий ҳол. 2006 йили Зокиржон акага тишларини даволатиши зарурати туғилиб қолди. Таниш-билишлар унга Тошкентнинг Чилонзоридаги анча таникли стоматологлардан бирiga учрашишни тавсия этишди.

Чилонзор массивидаги тиш докторининг кенг, ёруғ хонаси энг замонавий тиббий асбоб-ускуналарга тўла эди, шифокорнинг ўзи ҳам хонага муносиб: келишган, гап-сўзлари жойида, стоматология соҳаси бўйича дунёда юз бераётган янгилик ва кашфиётлардан боҳабар, кўзлари ўткир, қўллари чақкон, энг мухими саранжом-саришта, пишик-пухтага ўхшарди. У ҳозир тилла тишлар қўйиш урфдан чиқиб бораётганини, айникса, мўътабар ёшдаги салобатли эркакларга оқ садаф тишлар ҳар жиҳатдан мос тушишини айтиб, ўзининг иш услуби ҳозиргacha муваффақият қозониб келаётгани тўғрисида мароқли камтарлик билан сўзларкан, Зокиржон аканинг унга ихлоси, эътиқоди ортиб борар, шундай мутахассисга рўпара келтирган омадидан мамнун бўлиб ўтиради. Дарҳаққиат, докторнинг иши текис, бежирим эди. Тилла тишлар ўрнини эгаллаган оппок садафлар узукка кўз қўйгандай ярашиб тушди – табиий тишлардан ҳам тиниқ ва кўркамга ўхшарди. Факат, доктор оғриқсизлантирувчи, нервларни караҳтловчи укол килиш учун бир марталик шприц ишлатмай, сувда қайнатиладиганларини қўллаётганида Зокиржон аканинг кўнглида андак ҳадик, иштибоҳ туғилди.

– Сизларда бир марталик шприц бўлмайдими? – деб сўради юмшокроқ тарзда.

– Хотиржам бўлинг, биз қўйган тишлар сизни безовта қилмайди, – дея таъкидлади шифокор ишонч билан.

Зокиржон ака навбатдаги сафарга кетиши керак эди, доктор унга оқ йўл тилади.

Ҳақиқатан ҳам тишлар безовта қилмади, лекин...

Зокиржон ака Москва, Санкт-Петербург шахарларида бир неча кун юрди. Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтидан «Бобурнома»нинг Коzon босмасидан ва «Бобур – башоратчи» китобидан нусха сотиб олиш учун борган эди. Иккала нодир бойлик ҳам кўлга киритилганидан ўзида йўқ Зокиржон ака сафарнинг охирги кунларида ўзида ланжлик сеза бошлади. Бирон жойи оғримасди, чарчаганимни-ки бўлса керак, деб ўйлади. Тошкентда самолётдан тушганида лоҳаслик кучайди, Андижонга етиб келганида эса беҳоллик уни забтига олди, юришга ҳам ма-жоли қолмади. Уни тезлик билан вилоят тез тиббий ёрдам шифохонасига ётқизиши. Зудлик билан қон тахлил қилинганда Зокиржон аканинг гепатит билан оғриётгани аён бўлди. Бу хасталик, унга шубҳасиз Чилонзордаги таникли, «тажрибали» стоматологнинг чала қайнатилган шприцларидан илашган эди.

Энди Зокиржон ака Андижоннинг ўзида, қадрдони, вилоятдаги етук мутахассислардан бири, профессор, кўнгил дунёси адабиёт, санъат зиёси билан нурафшон инсон Комил Мирзаев ва бошқа соҳа шифокорлари назоратида даволанди. У одамнинг жон жойларидан бири, ғоят мулойим, нозик аъзо жигар пайига тушадиган хийла «сур» хасталикдан батамом хориж бўлиб кетиш учун чоралар ахтаришга тушди. Шунда унга яна пойтахтдаги таниш-билишлар «кўмакка» келиши. Улар ҳозир айрим пойтахтиклар ўртасида Тибетга бориб даволаниш расм бўлаётганини айтишиб, Зокиржон акага ҳам шуни маслаҳат бериши.

Парвардигор суйган бандасининг ишини ўнглаб туради, дейишади. Ўша йили қиши арафасида Зокиржон Машрабовга Ҳиндистондан чакирув коғози келиб қолди. У ва ҳиндшунос, бобуршунос олим Ансо-ридин Иброҳимов Шарқ мумтоз адабиётининг улкан намояндаси Мирзо Ғолиб таваллуд куни муносабати

билан ҳар йили ўтказиладиган анъанавий хотира анжуманига таклиф этилган эди. Таржимонликка Бобур жамғармасининг етакчи ходими, ҳинд ва инглиз тилларини она тилидек биладиган Шафоат Сотқиновани олиб Деҳлига учишди.

Анжуманд Ўзбекистон номидан Зокиржон ака сўзга чиқди. У асли ота-боболари Туркистон заминидан бўлган, бинобарин, ўзбек ҳалқи учун ҳам ғоятда қадрли шоир Мирзо Ғолиб ижодий фаолиятининг бобурийлар билан боғликлигини фахр билан, эҳтирос билан гапирганида тингловчилар жонланиб қарши олдилар. Анжумандан кейин меҳмонлар саёҳат ва зиёфат учун турли йўналиш ва гурухларга бўлинди – кимлардир Аграга, кимлардир Жайпурга... Зокиржон ака анжуман ташкилотчиларидан рухсат олдида, таржимон Шафоат билан Тибетга жўнади. Автобусда 12 соат юриб, Дарам-соли шаҳарчасига етиб боришади. Далайлама номидаги Тибет тиббиёти ва астрологияси илмий-текшириш институтида доктор қабулига кирадилар. Шафоат мижоз-беморлар учун қўйилган инглиз ва бошқа тиллардаги журналларни варақлай туриб, Ўзбекистондан мингдан ортиқ одам даволаниш учун келгани тўғрисидаги маълумотни ўқиб қолади ва буни Зокиржон акага «суюнчилайди». Зокиржон аканинг дилидаги ният алангалайди. Бу орада доктор унга 25 долларлик дори ёзиб беради, хизмат ҳақини эса рад этади, менинг улушим дорилар баҳосига қўшилган, дейди.

Ўзбекистондан мингдан ортиқ киши... Шунча узоқ масофага-я? Ҳазилакам пул кетадими? Шу Тибет тиббий марказининг Ўзбекистонда бўлимини очишнинг иложи йўқмикин?

Зокиржон ака маъмуриятга кириб, фикрини айтади.

– Биз учун бу муаммо эмас, ўзларингга боғлиқ, – дейишди унга. – Биз қайси мамлакатдан таклиф тушса, борди-келди ва бошқа сарф-харажатимизни кўтаришса, доктор юбораверамиз.

Зокиржон ака Бобур хайрия жамғармаси номидан мазкур тиббий марказ билан ҳамкорлик қилиш тұғрисида шартнома тушиб қайтди ва келибօқ, воқеани, мулоҳазасини республика Соғлиқни сақлаш вазирининг ўринbosари Бахтиёр Ниёзматовга баён этди. Вазир ўринbosари Зокиржон акага ташаккур билдириди. Ҳа-да, ҳалқнинг саломатлигини яхшилаш, узоғини яқин қилиб, қулайлик яратиш борасидаги ташаббусни олқишиламай бўладими! Қани энди шунака олийжаноб ташаббуслар кўпроқ чиқса!

2007–2008 йиллари Тибет тиббий марказининг вакиллари Андижонга ташриф буориб, Бобур жамғармаси қошида икки ой bemорларни қабул қиласди. Албатта, шифо топганлар кўп эди, бинобарин, ҳамкорликни давом эттириш мумкин эди. Аммо... Биринчидан Зокиржон ака тибетлик шифокорлар кўмагида маҳаллий шароитда, ўзимизда ўсадиган гиёҳ-ўсимликлардан дори тайёрлашни йўлга кўйиши мақсад қилган эди. Тибетликларнинг бу таклифга унча райи бўлмади. Улар ўзлари дори-дармон олиб келишлари шартлигини айтишди.

– Биз Ҳимолай тоғида ўсадиган гиёҳлардан дори тайёрлаймиз, – дейишиди улар. – Ҳимолай тоғидагидек иқлим, табиат ўзга жойда йўқ, шунинг учун бошқа ернинг ўт-ўланлари ҳам Ҳимолайниги ўхшashi қийин. Сизлардаги гиёҳларни ҳам камситмоқчи эмасмиз, эҳтимол биздагидан-да фойдалироқ, шифобахш хусусиятлари бекиёс ўсимликлар мавжуддир, лекин буни аниклаш учун алоҳида шарт-шароитлар, узоқ вақт илмий-текшириш ва тажриба олиб бориш керак.

Уларнинг гапи важ эмас, сабаблигини Зокиржон ака тушунди, зеро тибетликларнинг содда, тўғрисўзлигига ўзи гувоҳ бўлган эди. Колаверса, энди Ўзбекистоннинг ўзида ҳам фармацевтика кундан-кунга ривожланиб, дорихоналар кун сайин кўпайиб борарди.

2009 йил воқеалари

Шу йил Бобур халқаро илмий экспедициясининг бир-биридан муҳим ва қизиқарли, амалий натижаларга бой икки сафари амалга оширилди.

Зокиржон ака Бобур Мирзо ёди билан нафас олади. У Худонинг яратган куни лоақал бир марта Бобуршоҳнинг бизгача етиб келмаган «Ҳарб иши», «Мусика сирлари» ва бошқа асарлари, «Бобурнома»нинг йўқолган ё ёзилган-ёзилмаганлиги биз учун коронғи бўлган сахифалари тўғрисида ўйлади, ачинади, куйинади, олимлардан суриштиради. Бобур Мирзо ҳаёти ва ижодининг ҳар бир тадқиқотчиси, ихлосмандининг бу борадаги фикрини, тахминини сўрайди, мазкур ноёб ганжиналарнинг бир кунмас-бир кун бирон ердан «лоп» этиб чиқиб қолишига ишонади ва холи қолган пайтларида уларни қаерлардан қандай излаш ҳақида узок-узоқ бош котиради, режалар тузади. Экспедициянинг ҳар бир сафари йўналишларини ана шу мақсаддан келиб чиқиб белгилайди. Умуман, экспедициянинг асосий йўналиши, мақсади қандай бўлишидан қатъий назар, йўқолган маданий бойликлар тўғрисидаги армон ва умид ҳамиша унинг ёдида, хаёлида бўлади.

Шунингдек, Бобур Мирзонинг Фарғона мулкида ўтган машаққатли, аламли йиллари, унинг Андижонни тарк этишию неча муддатлик сарсон-саргардонликлардан кейин Ҳисорга ва ундан Хурсонга қандай етиб борганлиги тўғрисидаги муаммо ва мулоҳазалар Зокиржон акани аввалдан қизиқтиради. Бундан ўн уч йил илгари ана шу йўналиш бўйлаб уюштирилган маҳсус экспедиция хулосалари, натижалари ушбу китобнинг аввалги сахифаларида баён этилган. Ўшанда Зокиржон ака Бобуршоҳнинг Оббурдон довонидан ўтиб, Ҳисор ва Кобулга етиб бориш йўллари ва жараёнларини ўрганишни экспедициянинг кейинги галдаги вазифаларига киритиши мўлжаллаб қайтган эди. Қарийб аввалги йўналиш

бўйлаб сафарга чиққан экспедициянинг бу галги таркибида раҳбардан ташкари бобуршунос олимлар Ваҳоб Раҳмонов, Фоғиржон Сатимов, телережиссёр Толиб Ҳамидов ва бошқалар бор эди. Асосий мақсад Бобур Мирзо Андижондан қайси йўл билан чиқиб кетган ва Кобулга етгунча уч йил давомида қаерларда яшаган, қандай юмуш ва фаолият билан шуғулланган, деган саволларга жавоб топиш эди.

Улар Ўш шахри орқали Бобур юрган тарихий йўлларни босиб, у қўниб ўтган қатор қишлокларда бўладилар, маҳаллий халқ вакиллари билан сухбатлашадилар, жумладан, Бобур анча муддат яшаб, Андижонга қайтиш имконини пойлаган Ҳушёр қишлоғини, сўнг Оббурдон довонини ўрганадилар, Ҳисор қальъасини тасвирга оладилар. Бобур Мирзо Султон Аҳмад Мирзонинг кизи Ойша Султон бегимга уйланган Хўжанд шаҳрига сафар қиласадилар. Кейин Тоҷикистон Республикасининг Душанбе шаҳридаги Археология ва Камолиддин Беҳзод номидаги музейларга ташриф буюрадилар. Экспедиция аъзоларини, айниқса, археолог А.Мухторов томонидан топилган, Оббурдон довонида Бобурнинг фармойиши билан Шайх Саъдий ижодига мансуб байтлар битилган ва ноёб тарихий ёдгорликка айланган кора тош қаттиқ тўлқинлантиради. А.Мухторовнинг «Тошнинг ҳам қалби бор» китобида, муаррих Собир Зикирзоданинг «Ҳисор тарихи» асарида Бобур Мирзо тошбитиклари хийла батафсил шарҳланган эди. Атоқли тарихчи олим А.А.Семёнов эса «Бобур тоши жаҳоннинг энг машҳур музейлари зийнати бўла олади», деган экан.

Тош Зокиржон аканинг кўзига ҳам ушбу мозий-гоҳдаги энг қимматли осор-атика бўлиб кўринади ва унинг ижобий маънодаги худбинлиги тутади: Бобур Мирзо хотираси абадияти билан боғлиқ бундай ўлмас-йтмас обида муаллифнинг, ижодкорнинг ўз юритидаги музейларни безаб турса бўлмасмиди?.. Гуржи адиби Илья Чавчавадзе отининг қай бир жойда

тушиб қолган тақаси ҳам музейдан ўрин олган, ўша от сув ичган булоқ бошига лавҳа-битик ўрнатилган экан. Бобур тошлари донишмандона байтлар битилгани чинакам тарихий ёдгорликлар-ку! Зокиржон ака эса шу тошнинг нусхасини (айнан унга ўхшатиб) яратиб Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳига қўйишни кўнглига тугади, шу ниятда тошни фото ва видео тасвирга олдиради.

Туркистон, Олой – Зарафшон тоғ тизмаларида жойлашган Масчо ва Фалғар қишлоқларида бўлишаркан, Зокиржон акада алоҳида илмий экспедиция ташкил этиб, мазкур жойлардаги Бобуршоҳ ва бошқаларнинг байтлари битилган тошларни маҳсус ўрганиш керак экан, деган фикр туғилади.

Шу ўринда айтиш жоизки, Зокиржон Машрабовнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида чоп этилган «Табаррук қадамжолар бўйлаб» сарлавҳали мақоласида мазкур сафар таассуротлари анча муфассал ёритилган. Унда қайд этилишича, экспедициянинг ушбу сафаридан кўзланган мақсад «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асарларида қайд этилган воқеа-ходисалар содир бўлган манзиллар бўйлаб юриб, янги ашёвий ва илмий-адабий манбаларни йигиш, мазкур икки йирик тарихий асар муаллифлари қадамжоларини зиёрат қилиб, видео ва фотоловҳаларга олишдан ҳам иборат эди.

Экспедиция «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи, Бобуршоҳнинг холаваччаси Ҳайдар Мирзо униб-ўсган қадимги Истравшан (ҳозирги Ўратепа) йўлидан юриб, Бобур қадамжоларидан, Бекобод шаҳрига туташ Ҳаштияқ қишлоғига ўтади. Ҳамсафарлар Бобур Мирзонинг Шайбонийни таъкиб этиб бораётуб, ана шу қишлоқдаги юзаси музлаб ётган ариқ сувида чўмилганини, «ўн олти марта шўнғиганини», улуғ Бобурнинг нақадар матонатли инсон бўлганини муҳокама қилишиб, яна ҳайратланадилар. Сўнг баланд Шахристон довонидан

ошиб, Айний (собиқ Варзиманор – Фалғар)га ўтадилар ва у ерда бир неча кун тунаб, Анзоб довони йўлидан сафарни давом эттирадилар. Бобур Мирзо ва унинг навкарлари сув ичган Озахак, Шуроҳ булоқлари бўйигача борадилар. Шамтич қишлоғилик Умарқул ака уларни дарёнинг ўнг сохилига жойлашган «Дуруст қабристони»га бошлаб боради. Дарё қирғоқларидағи Бобур номи билан боғлиқ тошбитиклар бобо мулки Самарқандни бир неча бор эгаллаб, яна қўлдан чикарган норасида шаҳзода, ёш саркарда Бобур Мирзо ҳаётидаги энг қайғули, энг фожиали дамлардан аччик хотиралар сифатида, ғамга ботган бир алфозда кўзга ташланарди.

Экспедиция аъзолари Душанбедан Ҳисорга йўл оладилар. Кўлобда Бобур Мирзо меҳри-эъзозига сазовор бўлган Мир Сайд Али Ҳамадонийнинг қабрмақбарасини зиёрат қиласидар. Панж дарёси бўйлаб юриб, Хоруғ шаҳрига етиб боришади ва Хоруғ давлат университетининг қадимшунос олимлари билан учрашадилар, темурийлар, бобурийлар тарихи тўғрисида қизғин сухбатлар, фикр алмашувлар бўлади. Махаллий олимларнинг «Бобурийлар Бадахшон ҳукмонлигини кўлга киритгач, халқимиз «Буюк ипак йўли»га чикишга муваффак бўлган, кўшни давлатлар билан маданий алоқа, савдо-сотик ишлари ривожланган», деган эътирофлари Бобур Мирзо юртдошлари қалбида фахр туйғуларини уйғотади. Шунингдек, мезбонлар бадахшонликларнинг темурийлар ва бобурийларга эътиқоди юксаклиги далили сифатида талабалар орасида Бобурхон, Шоҳруҳ Мирзо, Бобур Сайд каби исмлар кўплигини таъкидлайдилар. Ишкошим ва Султон Ишкошим оралиғидаги чўққининг «Ҳумоюн чўққиси» («Куллаи Ҳумоюн») деб аталиши ҳам юқоридаги фикрларнинг тасдиғи эди.

Помир тоғлари бўйлаб юриб, «Ҳумоюн чўққиси» орқали Ишкошимга қараб кетишаркан, Юмғон қишлоғида Турон заминининг улуғ фарзандларидан бири, донишманд шоир, адаб Носир Ҳисрав

қадамжоларини зиёрат қилишгач, Файзободга ўтишади ва бу шаҳарда бобурийлар давридаги тарихий обидалар билан танишиб, маълумот тўплайдилар.

«Шаҳарнинг номи Бобур ва Ҳумоюнлар замонида Жовзгун бўлган, – деб ёзади макола муаллифи. – XVI асрда Бадахшоннинг пойтахт шаҳри Қалъаи Зафар эди. Бу ерда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг укаси Носир Мирзо, ўғиллари Ҳумоюн Мирзо, Ҳиндол Мирзо, жияни Султон Аҳмаднинг ўғли Султон Саидхон, холавачаси Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ва бошқалар кўп марта бўлишган, яшашган, ҳукмдорлик қилишган.

Бадахшон ҳалқи тарихидаги муҳим маълумотлардан яна бири шуки, Ҳумоюн Мирзо бу юртда ҳукмрон бўлган йиллари Фарғона водийси – Андижондан, Марғилон ва Қува атрофларидан кўп ўзбек оиласлари бу ерга кўчиб келишган. Биз аҳоли, хусусан, Бадахшон волийси билан сұхбатлашганимизда шу маълумотларга эга бўлдик. Эртаси куни қўплаб ўзбек зиёлиларининг меҳмонхонага келиши биз учун кутилмаган воқеа бўлди».

Вилоят маърифат-маданият марказида зиёлилар, шоирлар, мухбирлар билан бўлган мулокотда эса мезбонлар бобурийларни Бадахшон ҳукмдори сифатида ҳурмат қилишлари, бобурийларнинг Бадахшонга маърифат тарқатганликлари хусусида тўлқинланиб сўзлайдилар. Зокиржон ака эса Бобур номидаги ҳалқаро илмий экспедициянинг мақсад ва вазифалари тўғрисида ахборот берар экан, йиғилганлардан Бобур Мирзонинг улар излашаётган «Ҳарб иши», «Асрори мусиқий» асарлари ҳамда «Бобурнома» қўлёзмаларини аҳолидан суриштириб топишда қўмаклашишларини сўрайди.

Мазкур сафар давомида қўлга киритилган маълумотга кўра, Аёз тахаллуси билан ижод қилган Муҳаммад Ҳайдар Мирзо 1529–1530 йилларда Бадахшонда турган пайтлари «Жаҳоннома» достонини эски ўзбек тилида ёзиб тугатган экан.

* * *

Экспедиция Афғонистонда бир қатор ишларни амалга оширади. Таххор вилояти волийси жаноб Абдуллатиф билан жаҳонгашта шоир Бобораҳим Машрабнинг шу вилоятга қарашли Ишқамиш шаҳридаги ночор қабр-мақбарасини таъмирлаш борасида кенгашилади. Мозори Шарифда зиёли ҳаммиллатларимиз меҳмонларни хуррамлик билан қарши олишиб, улар шарафига «Самар Волид» меҳмонхонасида учрашув-зиёфат маросимини уюштирадилар. Меҳмонлар шаҳардаги Навоий ва Бобур анжуманларига Бобур жамоат жамғармаси ҳомийлигига, ташкилотчилигига босилиб чиқкан Бобур ва бобурийларга оид ўндан ортиқ китобларни тортиқ этадилар. Ўз навбатида мозори шарифлик зиёлилар жамғармага Алишер Навоий асарларидан тўрт китобни, Гулханийнинг «Зарбулмасал»и, «Бобурнома»нинг Мозори Шариф нусхаларини тухфа қиласидилар.

Булардан ташқари, экспедиция аъзолари сафар мобайнида яна бир қанча ноёб китобларни кўлга кириладилар. Собир Зикирзоданинг «Ҳисор тарихи», Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарининг 2004 йилги Техрон нашри, файзободликлар ҳадяси – Коргарнинг «Темуриён» («Темурийлар») китобининг Техрон нашри шулар жумласидандир. Кейинги асар темурийлар ва бобурийлар ҳаёти, фаолияти анча муфассал тадқиқ этилганлиги билан хам кимматлидир.

Кашмирга саёҳат

Экспедициянинг Ҳиндистоннинг гўзал ва бетакрор водийси Кашмирга илмий сафари дастурида Бобур ва бобурийлар ҳамда Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарида баён этилган воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ манзил-маконлар бўйлаб илмий изланишлар олиб бориш, Бобур ва

Ҳайдар Мирзо қадамжоларида бўлиб, уларнинг ҳаёти ва ижодига доир янгиликлар топиш кўзда тутилган эди. «Тарихи Рашидий» ўзбек тилига орадан беш юз йил ўтиб, Бобур номидаги халкаро жамғарма ташаббуси билан ўгирилди. Бироқ Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг 1540–1551 йиллардаги фаолияти ҳақида маълумотлар озлиги туфайли нашр бир оз кечиктирилиб, ушбу Ҳиндистон сафари, жумладан, Кашмирга саёҳат кун тартибиға киритилганди.

Зокиржон ака «Тарихи Рашидий» асари билан танишгач, унда Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳаёти ва ижодига рағбат уйғонган эди. Мехри тушиб қолган кишиси ҳақида кенг, батафсил маълумот олмагунча кўнгли тинчимайдиган бу одам факат Бобур ҳақидагина эмас, балки у билан боғлиқ давр, воқеҳодисалар, яқинлари ва бошқалар тўғрисида ҳам мукаммал билим ва ахборотга эга бўлишни, умуман, тарихда ўтган барча буюкларимизнинг илмий кашфиётлари, ихтиrolари, тадқиқотлари, китобларини халққа мумкин қадар кўпроқ, мукаммалроқ етказиш, хусусан, ёшлар онгига миллий қадриятларимизнинг нақадар серкирра, сермазмун ва бойлиги, қимматбаҳолигини сингдириш зарур деб ҳисоблар, шу борада баҳоли кудрат хизмат қилишни ўзининг фуқаролик бурчи деб биларди. Муҳаммад Ҳайдар Мирзога ихлос кўйиб қолишининг сабаблари эса кўпроқ эди. Аввало, унинг Бобур каби шоҳ ва адаблиги, унга яқин қариндошлиги... Шунингдек, унинг устозлари, ҳомийлари Бобуршоҳ ва Султон Саидхонлар хизматини юксак баҳолаб, уларга садоқат кўрсатганига тан берарди. Энг муҳими, «Бобурнома» йўли, услубида битилган «Тарихи Рашидий» асарининг мазмундорлиги, бадиий жиҳатдан пухталиги, тарихий муҳим далил ва маълумотларга бойлиги, жуғрофий қамровининг кенглиги ва бошқа катор фазилатлари Зокиржон акани батамом ўзига ром этган эди. Муаллиф ва асар тўғрисида муфассалроқ маълумот йиғиш

ниятида мумтоз адабиёт билимдони Ваҳоб Раҳмонов, инглиз ва ҳинд тиллари бўйича таржимон Шафоат Сотқинова ва видео тасвирчи Фурқат Сайдмаматовларни ёнига олиб Кашмирга жўнайди.

Кашмир йўлларида ва Кашмирда зиёлилар ва оддий ҳалқ вакиллари билан Ҳайдар Мирзо ҳақида сұхбатлашиб, буюк алломанинг сўнгги оромгоҳини Сринагар шахридаги Султонлар мозористонидан топадилар...

Кобулда холаваччаси Бобур Мирзодан катта меҳр-муруватлар кўриб, унинг кўлида тарбия топган Муҳаммад Ҳайдар яна бир қариндоши, Бобур ўзи туғилиб-ўсган вилоят – Андижонга ҳоким этиб юборган ва кейинчалик Қашқарда узоқ йиллар хукмронлик қилган Султон Сайдхон сўрови билан унинг ҳузурига кетади. Саройда турли лавозимларда фаолият кўрсатган, кейинроқ энг муҳим жангларда бош қўмандонлик қилган Муҳаммад Ҳайдар Султон Сайдхон салтанатидаги ишончли ва етакчи давлат арбоби мавқеини эгаллади. Сайдхон вафотидан кейин бир неча йил Комрон Мирзо ва Ҳумоюн Мирзолар даргоҳида бўлади. Ҳумоюн Шерхон Сурдан енгилиб, Ҳиндистонни бой бергач, Муҳаммад Ҳайдар иккинчи марта Кашмирни забт этиб, у ерда ўн йил подшолик қилган.

Жангларнинг бирида ўз тан соқчисининг тасодифий ўқидан ҳалок бўлган Муҳаммад Ҳайдар шутариқа Кашмир музофотида абадий қолиб кеттган эди.

Экспедиция аъзоларини бир нарса ҳайратга солади: қабр узра 1822 йили инглиз сайёхи, капитан Вильям Моркрафт томонидан хотира лавҳаси кўйилган ва унда Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳаёти ва фаолияти қисқа, лўнда сўзларда ифода этилган экан. Тўғри, лавҳа ёзуvida айрим ноаниқликлар, чалкашликлар мавжуд, аммо тош Шарқнинг буюк инсонларидан бирига оврўпаликлар эҳтироми, эътиқоди рамзи сифатида бафоят қимматли эди. «Албатта, ев-

ропалик инглиз сайёхининг Каширга келиб, Мирзо Ҳайдар дафн этилган қабристонни топиб, у буюк алломага ёдгорлик қўйиб кетишига асосий сабаб, – дейилади Зокиржон Машрабов ва Ваҳоб Раҳмоновлар томонидан ёзилган сафар ҳисботларида, – «Тарихи Рашидий» асарини ўқиб, олган таассуротлари боис бўлса ажаб эмас. Бинобарин, инглизлар араб ёзувидағи ушбу ноёб адабий-маърифий асарни форс тилидан ўз она тилларига биринчилардан бўлиб, XIX асрнинг бошларидаёқ таржима қилиб улгурган эдилар»¹.

Қаранг-а, Зокиржон аканинг куюнганича ҳам борда: бизнинг маънавиятимиз, тарихимизга оид китобни оврўпаликлар ўзимиздан икки аср илгариёқ ўқиб, бир дунё завқу, бир дунё қимматли маълумотлар олишган ва шундай ажойиб асар муаллифининг қадр-қиммати, иззат-хурматини жойига қўйишган бўлса!

Ҳамюртларимиз Мирзо Ҳайдарнинг ўн йиллик фаолияти ва Кашири тарихини кенгроқ ўрганиш мақсадида «Археология ва қадимги Кашири» музейига ташриб буюриб, Бобур ва бобурийлар, шунингдек, Мирзо Ҳайдарга доир ашёвий далиллар, кўргазмалар билан танишадилар.

Кашмир университетининг тарих факультети профессори Мухаммад Ашраф Воний ташкилотчилигида ўрта асрлар тарихи бўйича илмий-тадқиқотлар олиб борадиган мутахассислар билан учрашадилар, фикр алмашадилар, шу аснода ёзма манбалар, Кашири, Алигарх университетларида, Дехлида чоп этилган китоблар асосида Мирзо Ҳайдарнинг подшолик даври хусусида бир мунча янгиликлар олишга муяс-сар бўладилар. Ҳуқукшунос олим Назир Аҳмад хонадонидаги бир пиёла чой устида ҳам сұхбат Мирзо Ҳайдар, умуман Бобурийлар ҳакида боради. Мезбон тухфа қилган «Тарихи Ҳассан» (муаллиф Ҳассан Куххихоний) асари жуғрофияга оид бўлиб, унда ҳам

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2010 йил, 19 февраль.

бобурийлар, шу жумладан, Мирзо Ҳайдар тўғрисида кимматли маълумотлар келтирилган эди. Олимлар билан мулокот чоғида Алигарх университетининг профессори Мансура Ҳайдарнинг «Мирзо Ҳайдар Дуғлат» деб номланган асар ёзганидан хабар топган экспедиция аъзолари уни Дехли китоб дўконларидан излаб топади ва у жамғарманинг ноёб китоблар хазинасидан жой олади.

Суҳбатлар, китоблар ва бошқа манбаларда қайд этилишича, Мухаммад Ҳайдар Мирзонинг хукмронлик даврида Кашмирда Бобур ва бобурийларга хос ободончилик ишлари авж олдирилади, илм-фан, мусика санъати ривожланади. Ўрта Осиёдан кўплаб усталар таклиф этилиб, ажойиб иморатлар барпо қилинган, шойи ишлаб чиқариш йўлга қўйилиши муносабати билан Кашмир Буюк Ипак йўлига уланган.

Юкоридаги сафар таассуротларида «Тарихи Ҳассан» китобидан келтирилган далилларга кўра, Кашмирда йирик-йирик режали боғлар яратишга Мухаммад Ҳайдар томонидан асос солингани, шунингдек, «Бобурий шоҳлар даврида Кашмир далалари, кўл соҳиллари, Бхат дарёсининг икки қирғоғи бўйлаб ўнлаб йирик, шинам боғлар бунёд этилгани, «Кашмир жаннатдан намунадир» деган ибора ана шу даврга тўғри келиши» ҳақидаги қизиқарли ва биз учун ғоятда фахрли маълумотларни ўқир эканман, ҳиндистонлик атоқли шоир ва бобуршунос олим Қамар Раиснинг бир галги учрашуви мизда унинг Бобуршоҳнинг набираси Акбаршоҳ Фарғонадан минг тупдан зиёд чинор ва бошқа дараҳт кўчатлари олдириб Кашмирга эктирганлиги, ана шу чинорлардан айримлари ҳали-ҳамон яшнаб турганлиги тўғрисида мароқ билан сўзлаганини эсладим. Дарҳақиқат, таниқли инглиз олими Рашибрук Уильямс Бобуршоҳни бежиз том маънода шоҳ-бунёдкор деб тан олмаган ва ўз асарига бекорга «Ўн олтинчи аср бунёдкори» деб сарлавҳа қўймаган. Демак, темурий-

зода Бобур Мирзонинг фарзандлари, набиралари – авлодлари ҳам ота-боболарининг улуғ инсоний удумлари, эзгу ишларини давом эттиришиб, уларнинг ва ўзларининг табаррук номларини асрлараро эъзоз билан тилга олинишларига замин яратишган. Буюкларни қадрлаш ва ардоклаш анъанасининг дилдан дилга узлуксиз ўтиши ва давомийлиги эса, шубҳасиз, Зокиржон Машрабов каби буюк ҳиммат эгаларига боғлик!

Яна Қашқарда

Бобурнинг тақдири ноаён «Асрори мусиқий» асарининг Қашқарда сақланаётгани тўғрисидаги гапдан (газетада босилган мақоладаги расмий хабардан) ҳаяжонга тушган раҳбар экспедициянинг бир галги сафари йўналишини ўша ёқка бурган, ўшанда Қашқарда бир неча кун юриб, «Асрори мусиқий»нинг изини ҳам тополмаган бўлсак-да, некбин инсон Зокиржон ака тушкунликка тушмаган, умидини ҳам узмаган эди. Ўшандан бери хушхабар муаллифи билан бот-бот кўришиб, телефон орқали боғланиб, фақат ўша масалада сухбатлашар, аниқлик киритишга уринар, хушхабар муаллифи эса ўзининг фикрида событ, мақоласида келтирган маълумотни астойдил, ишонч билан ҳимоя қиласди.

Олимнинг сўзларига суянган ва кўнгли тинчимаган Зокиржон ака ўша, «Асрори мусиқий» Қашқарда деган даъво муаллифи Холмуҳаммад Олимжоновни ёнига олиб Хитойга жўнайди. Муаллифнинг эса «Асрори мусиқий» Қашқарда ишончли қўлларда авайлаб сақланаётганига имони комил эди. Зоро, у бир вақтлар Шаркий Туркистондан ижодий сафар билан Ўзбекистонга ташриф буюрган шоир Қодир Булок билан танишган, унинг юртимиз бўйлаб саёҳатларида ҳамроҳлик қиласди. Кўшиқчилик, мусика соҳасига оид тарихий кўлёзмаларни тўплаб борадиган санъат

шинавандаси бўлган қадрли меҳмон бир куни ўзаро мулоқот чоғида икки қардош халқ аждодлари орасидан чиққан буюк алломалар ва уларнинг бой ва серкирра илмий-ижодий мерослари хусусида гапира туриб, «Бобур Мирзонинг мусиқа сирлари ҳакидаги кўллётмаси унга авлоддан авлодга ўтиб келаётган энг яхши мерослардан бири» эканлигини алоҳида таъкидлаган ва мезбонга агар унинг юртига борса, ўзбекистонлик бобуршунослар қидириб тополмаётган ўша қимматли асарни кўрсатишга ваъда берган эди.

Аммо бу сафар ҳам орзу рўёбга чиқмади: шоир ва санъат муҳлиси Қодир Булоқ улар боришидан ўн кун бурун вафот этган, уйлари бузилиб, бошқа жойга кўчирилган эди. Қийинчилик билан янги ҳовлини топиб боришади, лекин хонадон эгалари – Қодир Булоқнинг оиласи ва бошқалар меҳмонларни хурсанд киладиган тайинли бир гап айтиша олмайди. Кўп китобларини шоир ўлимидан олдин кимларгадир сотганлиги ва бир қанчаси давлат томонидан олиб кетилганлигини маълум қилишади.

Зокиржон ака ва ҳамроҳида умид ўйғотган бошқа жойлардаги изланишлари ҳам самара бермайди. Аксига олиб, Қашқар қўллётма мерослар музейида ҳам таъмирлов ишлари бораётган паллага тўғри келишган эди. Албатта, Қашқар, Ёркент каби қадимий шаҳарлардаги тарихий жойлар, жумладан, машҳур «Кутадғу билиг» («Саодатга элтувчи билим») асарининг муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб, Бобораҳим Машрабнинг пири муршиди Офоқ Ҳожа, Шарқий Туркистондаги Саидия хонлиги асосчиси Султон Саидхон, ҳамюртимиз, мумтоз шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат ва бошқа улуғ алломалар хотирасига барпо килинган ёдгорликлар, мақбаралар зиёрати ўзбекистонлик сайёҳлар – Бобуршоҳ меросларини изловчилар кўнглида ҳайрат ва ғамгин хиссиётлар уйғотди.

Зокиржон аканинг таъкидлашича, мазкур сафардан асосий мақсад тўла ушалмаган бўлса-да, тари-

хий меросимизга оид анчагина манбаларни қўлга киритиб, ватанимизга олиб қайтдилар. Улар орасида хитой ва уйғур тилларида «Бобурнома», Амир Темурга доир тарихий асарлар, шунингдек, Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асари, Малика Омоннисо хонимнинг «Ўн икки мақом» ёзувлари ҳамда Шарқ табобати, Хитой-Тибет табобатига оида бир канча китоблар бор эди.

* * *

2009 йилда Бобур халқаро фонди (дарвоқе ташкилот шу йилда қайта номланиб, Бобур жамоат фонди деб атала бошланди) томонидан яна қўйидаги ишлар амалга оширилди:

* Вильям Рашибрукнинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори» асари фонд ҳомийлигига ўзбек тилига ўгирildи ва Невматуллоҳ Мўъжизийнинг «Тавориҳи мусиқион» рисоласи билан бирга нашрга (филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмонов) тайёрланди.

* Фофуржон Сатимовнинг «Акбаршоҳ – Бобурйларнинг энг буюги», Ашурали Боймуродовнинг «Кўнглимдаги Ватан ёхуд Мирзо Бобур» асарлари, Лутфуллоҳ Маҳмуднинг «Бобурни тушуниш баҳти» рисоласи чоп этилди.

* Йил мобайнида илмий экспедицияларнинг натижалари ҳакида оммавий ахборот воситаларида ҳисобот-мақолалар эълон қилинди, видеофильмлар намойиш этилди. Сафарлар давомида қўлга киритилган ноёб китоблар «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи китобхонасини бойитди.

* * *

Бобур жамоат фонди жорий йилнинг сўнгги чорагида жамғарманинг Тошкентдаги қароргоҳида ўтказилган йиғилишида яна бир неча долзарб масала, жумладан, экспедициянинг навбатдаги сафарлари давомида қўлга киритилган материал ва ашёлар, илмий

ва бадиий китобларни илмий истеъмолга киритиш бўйича чора-тадбирлар белгилаш ва уларни амалга ошириш борасидаги режалар муҳокама қилинди.

Зокиржон ака бобуршунос олимлар, адиларни муҳим бир иш билан банд қилиб қўяди-да, ўзи боз Бобур оламига, унинг илму урфон, бадиият уммонига шўнгигб кетади, у ердан ўзгалар фикри, назаридан четда қолган дуру жавоҳирлар топади ёхуд яна бир кутилмаган (бошқалар хаёлида мушкул туюлган) таклиф билан чиқиб, кўпчиликни ҳайратга солиб, хатто шошириб қўяди. «Бобур қомуси»ни яратиш шундай залворли ва фавқулодда муҳим режалардан бири эди. Мазкур йигилишда ўтган йилдан бери тилга олиниб келинаётган ва хийла етилиб қолган ана шу масала алоҳида муҳокама этилди. Қомус сўзлигининг нусхаларини кўпайтириб, тегишли бобуршунос олимларга тарқатиш, ижрочилар, масъул кишиларни белгилаш, қомусга киритиладиган мақолалар ҳажмини, молиявий манбаларни аниқлаш, нашр билан боғлик ва бошқа ташкилий муаммолар тўғрисида фикр алмасилди, вазифалар белгиланди. Қомус штаби сифатида фонднинг Тошкент шаҳридаги илмий-маркази танланди ва бу қутлуғ, масъулиятли саъй-харакатга бошчилик килиш республикамизнинг етакчи бобуршунослари – академик Азиз Қаюмов ҳамда филология фанлари доктори, профессор Сайдбек Ҳасановлардан сўралди. Нашрга илова этиладиган ҳариталарни тайёрлаш, Бобур ва бобурийларга доир маълумотларни интернет ва бошқа манбалардан олиб жамлаш юмушларига мутасаддилар тайинланди.

* * *

2000 йили экспедициянинг Бангладешга қилган сафари чоғида муайян сабабларга кўра Бобурий хукмдорларнинг Ҳиндистондаги охирги вакили, император Баҳодиршоҳ II умрининг сўнгги йилларини кечирган Рангун (Бирма)га ўтиш имкони бўлмаган, Зокиржон Машрабов анчадан бери ўша муддаосини

амалга оширишнинг мавридини тополмай келарди. 2009 йил яқунланиб, йўлларни қор босиб, иш сал енгиллагандай бўлган эди, декабрнинг охирларида инглиз тили бўйича мутахассис Сардор Аҳмаджоновни ёнига олди-да, самолётда Малайзияга, ундан Бирмага учди. Маълумки, Баҳодиршоҳни инглиз истилочила-ри мамлакатнинг энг чекка худуди (ўша маҳалларда Бирма ҳам Ҳиндистон таркибида эди) Рангунга сургун қилиб юборишган. Сўнгги бобурий шоҳ ва «Зафар» тахаллуси билан машҳур шоир сифатида та-нилган муҳтарам бу зот анча кексайиб қолган эди. У жисми хокининг ўз ватани бағрида қолишини жуда-жуда хоҳларди, аммо мустамлакачилар унинг бу илтимоси ва илтижосини қатъяян рад этишади. Зокиржон aka ҳаёти шу тариқа мусофиричилкда ачинарли якун топган бобурий подшоҳнинг қабрини зиёрат қилиб, унинг ҳолатини ўрганиш ниятида эди. Маълум бўлишича, қабр-мақбара кўп замонлар ҳароб ҳолатда ётган ва бундан салгина аввал таъмирланиб, эпақага келтириб кўйилган экан.

Зокиржон aka сафар мобайнода Буюк Британия хукумати томонидан собиқ хукмдорни назорат қилиб туриш учун тайин этилган маҳсус хизмат вакили капитан Х.Н.Девиснинг кундаликлари ҳамда Баҳодиршоҳ II – Зафарнинг ўз қўли билан ёзиб борган эсадаликларидан кўчирмалар олишга ҳам муваффак бўлади.

Афғонистонлик ўзбеклар

2009 йил ва ундан олдин киришилган айрим ишлар, китоблар таржимаси, нашри 2010 йили амалга ошди, нихоясига етди. Фонднинг Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллуд кунини нишонлашга бағишлиланган йигилишида 2010 йилда амалга оширилажак умумий ишлар режаси ҳам тасдикланди.

Юқорида зикр этилганидек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси ва бевосита топ-

шириғига биноан, Бобур жамоат фонди мутахассислари Ўзбекистон халқининг фахри, ифтихори, буюк сиймо Алишер Навоийнинг харобага айланган қабр-мақбарасини қайта қуриш мақсадида Афғонистон Ислом Республикасининг Ҳирот шаҳридаги Мусалло майдонининг топосъёмка, муҳандислик-геологик ва сейсмик ҳолатини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борган ва бир йил давомида лойиҳалаш ишлари ниҳоясига етказилган, аммо айрим сабабларга кўра, чунончи, Афғонистондаги сиёсий вазиятнинг кескинлашгани туфайли қурилиш ишлари тўхтаб қолган эди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг 495-сонли қарорини бажариш мақсадида Фонд қурувчилари бундан уч йил илгари Алишер Навоийнинг устози Мавлоно Лутфийнинг Ҳирот вилояти Дечи Канор (Нангобод) қишлоғидаги мозорини топиб, бу ерда мўъжаз ва кўркам мақбарани қуриб битказиб, ўрнатиб келган эдилар.

Мамлакатимизда 2011 йилда нишонланадиган Алишер Навоий таваллудининг 570 йиллиги олдиндан ва Ҳирот вилоятидаги бугунги вазиятни ўрганиш мақсадида Фонднинг 4 нафар мутахассиси 2010 йилнинг баҳорида автомашинада Афғонистонда бўлиб қайтдилар. Буюк даҳо-алломалар Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий ва Камолиддин Беҳзод қабрларининг бугунги ҳолати билан яқиндан танишиб, видео ва фотолавҳалар олиб келинди.

– Биз учун қувонарлиси, – дейди Зокиржон Машрабов, – Мавлоно Лутфийнинг қабр-мақбараси яхши сақланиб, зиёратга келаётган меҳмонлар Ўзбекистон ҳукуматига ўз миннатдорчилигини изҳор этиб, ўзбекистонликлар ибрат нурини сочиб кетганлигини айтмоқдалар.

Экспедиция аъзолари ушбу масалалар бўйича Ҳирот вилояти волийси доктор Аҳмад Юсуф Нуристаний қабулида бўлдилар.

Қабулда Бобур номли жамоат фонди аъзолари, маҳаллий олиму уламолар ва вазирлик вакиллари иштирок этдилар. Музокара ва фикр алмашувларда Алишер Навоий нафақат Ўзбекистон ва Афғонистон халкларининг, балки бутун башариятнинг даҳо шоири, давлат арбоби экани эътироф этилди. Ҳазратнинг қабр-мақбараасини кайта қуриш ўта долзарб масала эканлиги йиғилиш иштирокчилари томонидан бир овоздан таъкидланди.

Орадан кўп ўтмай Афғонистондан Андижонга «жавоб сафари» билан тўрт нафар меҳмон ташриф буюрди. Улар миллатдошларимиз, умрларини асосан зиё тарқатишга, илму маърифатга бағишилаган фидойи инсонлар – Балх вилоят туризм мудири, маркази Мозори Шариф шаҳрида бўлган «Навоий анжумани» жамоатчилик уюшмаси раиси, яқинда ташкил этилган Захириддин Муҳаммад Бобур жамғармаси раҳбари, таникли журналист Абдулла Руин, Балх университети доценти, Афғонистондаги Мирзо Улуғбек жамғармаси раиси Ҳидятулло Муҳаммад, Балх университети тиббиёт муаллими, зиёлилар билан ҳамиша ҳамнафас, ҳамғоя Абдусаттор Абдусамад, Мозори шарифлик хусусий тадбиркор, зиёлипарвар Муҳаммад Наби. Қарийб ҳар соҳадаги дўстларимизни ҳамкорликка жамлаган омил эса – Бобур Мирзога муҳаббат, унинг номидаги жамғарма ва экспедиция раҳбари Зокиржон Машрабов билан кўп йиллик қадронликдир.

Меҳмонлар бир неча кун Ўзбекистонни сайдар айладилар – Тошкентни, пойтахт билан водийни боғлайдиган йўлларни, туннелларни, Андижонни кўриб, томоша қилиб, завкларга тўлдилар.

Андижоннинг Бобур боғи мавзеидаги анжуман азиз меҳмонларнинг изҳори ҳайрати билан янада файзли, янада шукухли ўтди.

Йиғилишни бошқарган Зокиржон Машрабов тақдир тақозоси билан Афғонистонда умргузаронлик

килаётган ўзбеклар билан тарихимиз, маданиятимиз, адабиётимиз, умуман, барча соҳада илдизларимиз бирлигини алоҳида таъкидлаб, бугунги анжумандан, дўстона мулокотдан кўзда тутилган мақсадлар – Заҳириддин Бобур ва бошқа буюк аждодларимиз хаёти, илмий-ижодий фаолиятини ўрганиш, уларнинг иззат-икромини жойига қўйиш борасидаги ишларни биргаликда давом эттириш, Бобур комусини яратиш, Ҳирот шаҳридаги Алишер Навоий қабр-мақбараси таъмири ва бошқа вазифаларга тўхталиб ўтди. Тарихчи олим, Андижон Давлат университетининг профессори Рустам Шамсутдинов Бобур фонди амалга ошираётган ишлар, шунингдек, Андижоннинг узоқ ва яқин тарихини яратиш борасидаги саъй-харакатлар хақида гапириб, Бобур комуси билан бир қаторда Андижоннинг ҳам қомусини яратиш зарурлиги тўғрисида гапирди.

Абдулла Руин мезбонларнинг фикр-мулоҳазаларини, ҳамкорлик борасидаги истак ва таклифларини қўллаб-қувватлаган ҳолда, Ўзбекистонга қилган сафаридан олган бой таассуротларини, ҳайратини жўшиб-тошиб ифодалади.

– Шахару қишлоқлардаги шиддатли қурилишлар, хиёбонлару йўллардаги гулзорлар кўп завқимни оширди, – дейди у. – Ҳамма жойда хаёт, уринишлар «Ҳамма нарса инсон учун» деган шиор остида кечеётгани яққол сезилиб турибди.

– Ўзбекистонга бундан ўн олти йил муқаддам келган эдим, – дейди Ҳидоятулло Ҳидоят. – Ўша даврдаги Ўзбекистон билан ҳозиргиси ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Ривожланиш ниҳоятда баланд.

Мехмон, шунингдек, ўзи тузган Мирзо Улуғбек жамғармаси фаолияти, туркий ҳалқлар тарихига оид китобларни нашр этиш тажрибалари ва муаммолари хусусида сўзлади. Афғонистонда болалар адабиёти ривожининг сустлигидан ўқиниб, шу борада ўзбекистонлик ҳамкасларидан кўмак ўтинди. – Мен

кўп сафарда юрганман, – деди у сўзи нихоясида, – лекин ўзбеклардай меҳмондўст халқни кўрмадим.

Абдусаттор Абдусамад ҳам Ўзбекистонда илгари бўлган. У ҳам юртимиздаги ўзгариш, ўсишлардан, хусусан, Бобур богининг хусни-тароватидан, бу ерда халқ гавжумлигидан ҳайратда, Афғонистондаги ўзбеклар билан Ўзбекистондаги ўзбеклар ўртасидаги ришталарнинг мустаҳкамланиб бораётганидан бағоят мамнун. Бу боғланишларнинг янада пухта, бордикелдилар, ўзаро ҳамжиҳатликнинг бардавом ва мунтазам бўлишини хоҳлайди. Ўзбекистонликлар ҳаёти «Ният соф бўлса, манзил яқин туюлади» деган мақолга мослигини алоҳида таъкидлайди.

Муҳаммад Набининг Афғонистонда форс ва пуштун тиллари билан бир қаторда ўзбек тилига ҳам расман давлат тили мақоми берилгани тўғрисидаги суюнчли маълумоти йифин қатнашчиларини қаттиқ хаяжонга солди, қарсаклар янгради. Зеро, бу Афғонистонда яшовчи ҳаммиллатларимиз азалий орзусининг ушалиши, биз учун эса юксак ифтихорга молик тарихий воқеа эди!

– Ҳа, Афғонистонда ҳам кора кунлар ўтиб, оппоқ тонг отиб келяпти, – дейди М.Наби завқ билан. – Ўзбекистонда эса мен «Ватанин севмоқ иймондандир» деган ҳадиснинг амалий ифодасига гувоҳ бўлаётганимни изҳор этишдан хурсандман. Бобур халқаро илмий экспедицияси Зокиржон Машрабовдай зўр ташкилотчи, фидойи инсон раҳбарлигида дунёни кезиб юрибди. Бобур Мирзо номи билан Ўзбекистонда, хусусан, Андижонда амалга оширилаётган улкан ишлар ҳақида газеталарда, китобларда ўқиб, маҳобатмасмикин, афсонамасмикин, деб ўйлардим. Ўз кўзим билан кўриб, ишончим комил бўлди, хаяжонга тушдим. Бобур Мирзо шундай иззат-икромга муносиб буюк шахсдир. У яратган асарлар эса, менинг наздимда бугун одамларнигина эмас, пурвиқор, ҳайбатли тоғларни ҳам бир-бирига

яқинлаштиришга хизмат қиляпти, деб, бемалол айтиш мумкин. Менга ҳозир Бобур Мирзо шу жойда, ўз тахтида ўтиргандай, унинг рухи шу атрофда шод кезиб юргандай туюляпти.

Мехмонлар ва мезбонларнинг самимий дил изхорлари, ўзаро яқин ва узокқа мўлжалланган режалар ечими бўйича фикр-мулоҳазалар айрибошлиш Бобур боғининг баланд адидида жойлашган сўлим, шинам чойхоналардан бирида, бир пиёла чой устида давом этди.

Нега? Нега? Нега?...

Зокиржон ака, халқимиз, маданиятимиз тарихига оид ёки умуман ҳаммиллат юртдош ижодкор, олимнинг йирикроқ, ноёброқ асари ё қўлёзмасидан воқиф бўлиб ё қўлга киритса, аввалига жуда суюниб кетади, кейин ҳайратга тушади, сўнг қўнглида нега шундай қимматли дурдона ҳозиргача ўзининг ҳақиқий ворисларига, китобхонларига етказилмаган, деган савол туғилади. Нега? Нега?.. Балки мен бехабардирман, деб мутахассислардан, дахлдор олимлар, адиллардан сўраб-суриширади, улардан таассуфли жавобни эшигтгач, саволни энди ўшаларнинг олдига кўндаланг кўяди. Халқимизнинг «Тарихи Рашидий»дек ноёб жавоҳирдан ҳам ҳанузгача бебаҳралигига, унинг муаллифи оддий китобхонларимизгагина эмас, кўплаб илм аҳли, зиёлиларига ҳам яхши таниш эмаслиги га ачиниб кетди ва зудлик билан асарни ўзбек тилига таржима қилиб нашр эттириш зарур экан, деган қарорга келди. Мумтоз адабиёт билимдонлари билан маслаҳатлашди. Яна Ваҳоб Раҳмонов, унинг рафиқаси Янглиш Эгамовалар Зокиржон аканинг жонига ора киришди, унинг азиз ниятини алқашиб, ҳар қандай ёрдамга ва хизматга тайёр эканликларини изхор этишди.

Маълумки, Ваҳоб Раҳмонов Гулистан шаҳрида, яъни пойтахтликлар таъбири билан айтганда периферияда умргузаронлик қиласи, педагогик-устозлик ва илмий фаолият билан ҳам ўша, нисбатан овлок жойда шуғулланади. Лекин билими, ижодий, илмий маҳсуллари пойтахтда яшаб ижод қилувчиларнидан кам эмас. Туркий, форс тилларини мукаммал билиши, қўлёзма-матнларга ўта масъулият билан ёндошиши, мумтоз адабиётда, хусусан, шеъриятда қўлланган ҳар бир сўзнинг зоҳирий шакли-шамолию ботиний маъно-моҳиятини теран англаши адабиётшунос олим мавкеи ва мартабасини касбдошлари орасида янада сарбаланд айлаган омиллардан, десак муболаға бўлмас. Унинг Алишер Навоий ва бошқа мумтоз шоирларимизнинг китоблари нашрида йўл қўйилган сахв-беэътиборликлар масаласида илмий унвони ўзиникидан баландроқ олимлар, ноширларни мот қилгани борасидаги мисоллар ҳам талайги на. Шахсан мени Ваҳоб Раҳмоновнинг тўғрисўзлиги, кичик кўнгиллиги, серғайрат ва ўта меҳнаткашлиги, ўзининг нафи тегиши мумкин бўлган иш учун ҳар қанча масофани писанд этмаслиги, яъни эринмаслиги, сўралган ёрдамни ва ҳамкорликни асло рад этмаслиги хайрон қолдиради ва унга нисбатан катта ҳурмат уйғотади. Гулистан билан Андижон оралиғи хийлагина йўл, қатновнинг Тошкент орқалиги ва Ваҳоб аканинг ҳамиша йўловчи уловларда юриши ҳисобга олинса, бу қатновнинг нечоғлик заҳмат ва қанча вакт талаб этишини фаҳмлаш мушкул эмас. Зокиржон aka Ваҳоб Раҳмоновни ҳамкорликка чорлаганига анча йиллар бўлди. Шундан бери унинг бир оёғи Андижонда: Бобуршоҳ билан боғлиқ тадбирларда, китобларни нашрга тайёрлашда фаол қатнашади. Бу орадаги унинг сермашақкат ва энг катта аҳамиятга молик иши «Бобурнома»нинг Каромат Муллаҳўжаева билан биргаликда амалга оширган табдили бўлиб эди. Ана шу табдил ва унинг нашридан сўнг Зокир-

жон Машрабовнинг Ваҳоб Раҳмоновга нисбатан их-
лоси яна бир неча карра ортди.

Алқисса, «Тарихи Рашидий» таржимасини ҳам
Ваҳоб ака турмуш ўртоғи, таникли таржимон ва ада-
биётшунос олима Янглиш Эгамовага суюнган ҳолда
ўз зиммасига олган эди.

Зокиржон аканинг куйинишига сабаблар бор
эди. Биринчидан, «Тарихи Рашидий»нинг муаллифи
Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Бобур Мирзонинг жигари,
яъни ўзимизга жуда яқин шоҳ, истеъдодли адаб ва
шоирдир. Гарчи у тарихий шароит, Кашмир мұхити
тақозосига, тарихий-адабий анъаналарга кўра, «Тарихи
Рашидий»ни форс тилида битган бўлса-да, туркий-
ўзбек тилида «Жаҳоннома», «Махмуднома» деган
достонлар ҳам ёзган. «Тарихи Рашидий» асарида эса
темурийлар, жумладан Бобуршоҳ, Андижон билан
боғлиқ воқеа-ходисалар, тарихлар ҳам бисёр ёритил-
ган эди. Иккинчидан, асар инглиз, француз, немис,
хитой, уйғур, рус, қозоқ ва бошқа тилларга аллақачон
таржима қилинган ва лекин шу пайтгacha ўзбек тили-
да чоп этилмаганлиги чиндан-да аламли ва хижолат-
ли ҳол эди. Ахир Эйжи Манодек япон олими ўзининг
«Бобур ва унинг даври» номли йирик тадқиқотида
«Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асарлари асосида
Марказий Осиёning XVI аср тарихини яратди-ку!

Кашмир ўлкасига ўн йилдан зиёд (1540–1551)
подшолик қилган Мирзо Ҳайдар 1500 йили Тош-
кентда Юнусхоннинг қизи Хўб Нигор хоним ва
Муҳаммад Ҳусайн оиласида туғилган, бир неча йил
холаваччаси Бобуршоҳ тарбиясида бўлган. Кашмир
халқи хотирасида кўплаб эзгу ишларни амалга оширган,
ёдгорликлар қолдирган олийжаноб ҳукмдор си-
фатида яшаб келади. Бинобарин, у Оврўпага ҳам ул-
кан давлат арбоби, Бобур Мирзо каби етук саркарда
ва қомусий олим сифатида маълум ва машхурдир. Ва
чиндан ҳам фахр-иiftixorga муносиб шундай тарихий
шахс ҳаёти ва ижоди, унинг ўлмас обида каби

асрдан асрга ўтиб келаётган асари (мен уни туркий тарихий романчиликнинг дастлабки ажойиб намуна-ларидан бири деган бўлардим)нинг салкам беш аср давомида ҳам ўзбек китобхонлари назари ва эътиборидан, ўкиш имконидан четда қолиб келаётгани ғалат ва ғалати эди! Бобур жамоат фондининг раиси Зо-киржон Машрабов бошчилигидаги илмий-ташкилий ҳайъат ана шу ғалатликка хотима ясад, халқимиз (ва албатта, асосан, зиёлиларимиз)нинг шу нодир маданий обидадан баҳраманд бўлишларига имкон яратиб бердилар. 2010 йилда «Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси» Бош таҳририяти томонидан жаҳон китобчилик санъати андозаларида, гўзал муқова ва миниатюра намуналари ила жиҳозланган, ҳар бир саҳифаси нафис нақшлар билан безатилган «Тарихи Рашидий» китоби нафакат Бобур жамоат фонди фаолиятида, умуман, мамлакатимиз маданий ҳаётидаги таҳсинга лойик ҳодисалардан бири бўлди, десак янгишмаймиз.

Шу юли юқорида юқорида зикр этилган Исмутлоҳ ибн Неъматуллоҳ Мўъжизийнинг «Тавориҳи мусиқиён» рисоласи ҳам Фонд ташкилотчилиги ва ҳомийлигига чоп этилиб, китобхонларга етказилди. Маълумки, бизда мусиқашуносликка оид тарихий китоблар кўп эмас ва мавжудлари ҳам форс ва араб тилларида яратилган. Мўъжизий рисоласи шу соҳада туркий тилда ёзилган дастлабки асарлардан саналади. Қолаверса, «Тавориҳи мусиқиён»да мусиқашунослик ибтидоси ва тадрижига оид кўпгина ноёб маълумотлар, жумладан, жаҳонга маълум ва машҳур алломалар Фисоғурс (Пифагор), Абу Наср Форобий, Алишер Навоий, Захириддин Мухаммад Бобур, Абдураҳмон Жомий, Мухаммад Хоразмий, Нўймон Самарқандий ва бошқа (жаъми 17 нафар) олимлар, фозиллар, шоирларнинг мусиқа ҳакидаги мухим фикр-мулоҳазалари, адабиёт ва тарихга оид бир қатор янгиликлар ҳам келтирилган. Қисқаси, рисола мумтоз мусиқачилигимиз

борасида ўкувчига, хусусан, қўшиқчилик санъати билан шуғулланувчиларга бой озука беради.

Китоб асарнинг араб алифбосидаги ва кирилл ёзувидаги матни, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги баёнидан иборат. Филология фанлари номзоди Вахоб Раҳмоновнинг «Нодир туркий мусиқий рисола» сарлавҳали сўзбошисида муаллиф ва унинг асари кенг шарҳланган.

Уммон ортида

Зокиржон ака 2011 йили Андижонда ўтказила-диган ««Тарихи Рашидий» асарининг жаҳон мадани-ятида тутган ўрни» мавзуидаги халқаро анжуманга хорижий юртлардан етук бобуршуносларни таклиф этиш ва улардан айримларининг номзодини халқаро Бобур мукофотига кўрсатишни мўлжаллаган эди. Рўйхатдагиларнинг ҳар бири билан шахсан ўзи телефон орқали боғланиб, розилигини олди. Факат американлик Виллер Текстон «Саломатлигим унча дуруст эмас, кани, ўша пайт яқинлашаверсин-чи, кўрамиз», дея мужмалроқ гап қилди. Текстон М.Виллер – шарқшунос, бобуршунослик ҳамда Ҳумоюн ва Акбар даври тарихини ўрганишга ҳам катта ҳисса қўшган. «Бобурнома»ни учинчи марта инглиз тилига ўғириб чоп эттирган (2002 й.). Китоб сўзбошисида асосий воқеалар баёни, чингизийлар ва темурийлар ҳақида маълумот, иловада эса исмлар ва лавозимлар, кўрсаткичлар берилган.

В.Текстон Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома», Жавҳар Офтобачининг «Тазкиратул-вақойиъ» ва Боязид Баётнинг «Тарихи Ҳумоюн» (бошқа номи «Тазкирати воқеоти Ҳумоюн ва Акбар») тарихий асарларининг форсча матни ва ўзи қилган инглизча таржималарини нашр қилдирган. Зокиржон аканинг Текстон билан жуда-жуда кўришгиси, у билан Бобур ва бобурийлар, Мухаммад Ҳайдар ҳаёти ва унинг ижодий

фаолияти ҳақида сұхбатлашгиси келарди. Олимнинг Бобур юрти Андижонга келишини, халқаро анжуманда иштирок этиб, маъруза қилишини жуда-жуда хоҳларди. Зеро, америкалик шарқшуноснинг Бобур Мирзога юксак муҳаббати Зокиржон акада унга нисбатан катта кизиқиши үйғотган эди. Ана шу иштиёқ Зокиржон акани уммон ортига – Америка Кўшма Штатларига уннади.

Гарвард университетининг профессори Виллер Текстон анча ёши ўтиб қолган, чиндан ҳам соғлигининг мазаси йўқроққа ўхшарди. Бобур тўғрисида гап очилганда кекса бобуршунос жонланиб кетди. Ҳаяжонлангани, қувонганидан юзларига қизиллик югурди, Бобур Мирзо ва унинг асарларига хос фазилатлар ҳақида сўзлаб, хусусан, «Бобурнома»нинг такрори йўқ мемуар эканлигини қайта-қайта таъкидлади ва олис Ўзбекистондан – Бобур юртидан уни йўқлаб келган улуғ меҳмонга ўз кутубхонасининг бебаҳо мулки бўлган «Бобурнома», «Тарихий Рашидий» китобларини (инглиз тилида), «Хумоюннома»нинг уч муаллиф қаламига мансуб нашрларини тухфа қилди.

Зокиржон ака Америкада Бобур Мирзонинг яна бир ихлосманди ва тарғиботчиси Стефан Дейл билан ҳам учрашди. Жаноб Дейл унга Бобур яратган боғлар тўғрисидаги «Саккиз жаннат боғи» деган рисоласини инъом этди.

Булардан ташқари, Зокиржон ака дўконлардан темурийлар ва бобурийларга оид ўн бешга яқин ноёб китобларни сотиб олди ва ҳаммасини Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига, Санкт-Петербургдан олиб келган «Бобурнома»нинг Қозон босмаси, «Бобурнинг касаллик тарихи» рисолалари каби мўътабар китоблар қаторига қўйди (Дилига эса уларнинг ҳам энг зарурларини вақти-соати билан ўзбек тилига ўгириб нашр эттиришни туғиб олди).

2011 йил воқеалари

Аллоҳнинг ҳамма бандаси ҳам эл-юрт фаровонлиги, инсониятнинг комиллигига хизмат қиласидиган илму урфон ривожига ҳисса қўшиш учун ўзини масъул деб билавермайди, қалби, онгидаги худбинлик туйғусини енгигиб, билими, касбу аъмолини умумманфаати йўлида сарфлашга ўзида куч-кувват, ҳиммат топа олавермайди. Бирорга озгина ҳақи ўтиб кетса ё сармояси мўлжалидан андак камайиб қолса уйқуси кочадиган бадавлат кимсалар қанча!

Зокиржон акага эса маънавият-маърифат бобидағи фикрлар тинчлик бермай, дилида янги-янги нијатлар, режаларни ундириб, уни йўлга чорлайверади. Аввалига Бобур ва бобурийлар, бошқа буюк аждодларимиз умргузаронлик қилган юртлар, уларнинг абадий оромгоҳларини зиёрат қилиб, улар ҳақида бир мунча маълум ва номаълум маълумотларни йиғибтериб келиб илмий истифодага киритиб, кўнгли хийла таскин топгач ва хийла тажриба орттиргач, ўзбек давлатчилигининг улкан намояндаси, темурийлар салтанатининг асосчиси Амир Темур юрган манзиллар бўйлаб сафар уюштиришни мўлжаллай бошлаган эди. Аҳднинг қатъйлашуви ва ҳаракатнинг тезлашувига интернет орқали таркалган, улуғ Соҳибқирон номи билан боғлиқ бир хабар туртқи бўлди. Ушбу маълумот аслида тор доирадаги илм ахли, муаррихларга аён бўлса-да, уни ҳамма ҳам билавермас, биладиган қадимшунослар эса урғу беришавермас эди.

Илгари «Темур минораси» («Башня Тамерлана») атамаси билан юритилган ва кейинчалик негадир «Кесене сағанаси» деб ўзгартирилган, Россиянинг Челябинск вилояти Варна тумани рамзида ифодаланган мазкур тарихий ёдгорлик Зокиржон Машрабовни қизиктириб қўйди ва шу баҳона Амир Темур ҳаётига оид китобларни вараклашга тушди. Соҳибқироннинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши олиб борган жанглари ва ғалабасининг Россия ва бошқа юртлар

такдирида тутган тарихий аҳамияти тўғрисидаги зиддиятли фикрлар уни сафарга чорлади. Айнан ўша «тарихий аҳамият»ни бўрттирмасликка уриниш тенденцияси Зокиржон аканинг энсасини қотирар, шу масалани яна бир қўзғаб, аниқлик киритиш ҳақида ҳам ўйлаб юрарди.

Ва ниҳоят, Фонд раҳбари ҳамда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, бобуршунос олим Ваҳоб Раҳмон, ушбу сатрлар муаллифидан иборат таркибдаги экспедиция ҳайдовчимиз Аҳмаджон жиловдорлиги-даги «Хундай старекс»да Россия томон йўл олдик.

Соҳибқирон Олтин Ўрдага Даشتி Қипчоқ (хозирги Қозоғистон) орқали ўтиб борган, табиийки, экспедиция йўналиши ҳам шундай эди. Амир Темурнинг ўз эътиқоди, удумидан келиб чиқиб, у пир мақомида улуғлаган, юришлари олдидан тавоғ этган улуғ зот Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Арслонбоб ота қабрмақбаралари зиёрати сафарнинг ибтидоси бўлди. Кеийин буюк Шарқ мутафаккири Абу Наср Форобий таваллуд топган маскан – Фороб қишлоғи, шунингдек, Турон сultonни умрининг сўнгги кунларини кечирган, ўша маҳалларда мухим стратегик нукталардан бири бўлмиш тарихий шаҳар Ўтрор қолдиклари кўрилди, у ерда Зокиржон aka қазув ишлари олиб бораётган археологлар билан сұхбатлашди.

Россиянинг анча ичкарисида жойлашган Варна туманига айланада йўллар билан етиб бордик. Амир Темур минораси кенг дала ўртасида Самарқанддаги қадимий, пурвиқор обидалар каби кўр тўкиб туради. XIV асрда бунёд этилган мазкур бино ҳақида маҳаллий халқ орасида турли ривоятлар тўқилган, илмий фаразлар эса уларнинг айримларини инкор этарди.

Нақл қилинишича, аслида ёдгорлик Амир Темур буйруғи билан Тўхтамишхонга кўшин тортиши асносида қандайдир фожиона қисматга дучор бўлган кизи ё бошқа бир яқини хотирасига тикланган бўлиб,

У ерда Россия археологлари томонидан илмий-текширишлар олиб борилган ва турли тахминлар билдирилган. Лекин у даврларда ўша атрофда яшаган халқлар, хукмдорлар ўртасида бундай услугуб ва тархда иморатлар, хусусан, ёдгорликлар қуриш тажрибаси, урфи йўқлиги, Соҳибқироннинг эса каерга борса эл-юрга зарур бир иншоот ёки обида барпо этиш анъанаси бўлганлиги инобатга олинса, унинг Турон меъморлари, усталари ижодига мансублигига шубҳагумон қолмайди, қолаверса, халқ «Амир Темур минораси» деган атамани ҳаводан олмайди.

Зокиржон ака ана шу ёдгорликни, унинг меъморий қурилиш услубларини ўз кўзи билан кўрмоқчи ва ўқиганлари, эшитганларига ишонч ҳосил қилмоқчи эди. Чунки Соҳибқирон ҳақидаги ўзбек тилидаги манбалар, тарихий асарларда ушбу минора билан боғлиқ далил ва мулоҳазаларга дуч келмаган эди.

Ичи тахминан 6,5x6,5, сирти 12,5x10, бўйи минораси билан ўн етти метрлар чамасидаги, куббаси ўн қобирға-бурчакли, қизил пишиқ ғиштдан тикланган тарихий обида, афсуски, қаровсиз, унга элтар сўқмоқ майса-ўтлар билан қопланган, лекин машина излари бу ерга саёҳатчи-зиёратчилар келиб туришидан дарак берарди.

Бино олди деворининг чап томонига ўрнатилган мармар лавҳадаги маълумотларда ҳам чалкашлик, мавҳумликлар мавжуд эди. Макбарапанинг бир қатор ривоятларга кўра, Амир Темурга боғланиши, «Кесене» туркий тилда «Сағана», «Қабр ёдгорлиги», «Марҳумлар саройи» маъноларини англатиши, ёдгорликнинг 1983 йили таъмирлангани қайд этилган, аммо унинг ким томонидан қурилган бўлиши мумкинлиги хусусида бирон гап айтилмаган эди.

Айрим маҳаллий тарихчиларнинг асарларида (мас. В.С.Кобзовнинг «Уральская Варна» китобида) мазкур ёдгорликни Амир Темурдан узоқлаштиришга мойиллик сезиларди.

Хуллас, илмий ҳакиқатни излаш, ҳакни жойида карор топтириш йўлидаги харакатларнинг зарурлигини унутмаслигимиз керак.

Зокиржон Машрабов Қозон университети татар филологияси факультети ва бошқа жойлардаги учрашув-мулоқотлар чоғида масалага аввало Россия олий ўқув юртларида Шарқ тарихи, хусусан, Амир Темур, Захириддин Бобур, Муҳаммад Ҳайдар даврлари билан боғлик Мовароуннаҳр, Турон – Туркистон тарихининг ўқитилиш кўлами, умуман, мазкур мамлакатда юкоридаги ва бошқа улуғ аждодларимизга қизиқишининг қай даражадалиги, уларнинг ҳаёти ва фаолиятига оид қандай илмий текширишлар олиб борилгани, қандай китоблар чоп этилганини ўрганиш, ўша тадқиқотлар билан танишиш, шу мавзулар билан шуғулланадиган олимлар, мутахассислар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш нуқтаи назаридан ёндошарди. Орада гап ўзанини Соҳибқирон билан Тўхтамишхон ўртасидаги жангларга буарди, чунки у сухбатдошларининг ўша муҳорабаларнинг Россия халқлари тарихида тутган ўрни хусусидаги мулоҳазаларини билишни истарди.

Амир Темурнинг мазкур жангда қозонган ғалабаси Россия халқларини мӯғуллар зулмидан ҳалос бўлишига олиб келди деган қарашни ёқловчилар йўқ эмас, жумладан, Самара вилоятида яшовчи Арнольдовлар ана шундай фикрда эдилар. Экспедиция аъзолари уларни уйларидан топишга мусассар бўлдилар. Ота-ўғил тарихчилар ўзбекистонлик меҳмонларга, ўзларининг таҳминига кўра, Соҳибқирон ва Тўхтамиш орасида юз берган тарихий жанг ўрни – Кондурча дарёси қирғоини кўрсатдилар.

Самара вилояти ўлкашунослик музейи директори Людмила Кузнецова Арнольдовлар билан Амир Темур ва Тўхтамиш жангининг аҳамияти борасидагина эмас, мазкур тарихий муҳораба майдонига ёдгорлик ўрнатиш масаласида ҳам ҳаммаслак чиқиб қолди. Зокиржон Машрабов агар бу ғоя маҳаллий маҳкамалар

ва жамоатчилик томонидан қўллаб-куватланса, Бобур фонди ёдгорликни Ўзбекистонда тайёрлатиб келишни ўз бўйнига олишини билдири.

Шундай килиб, Бобур халқаро илмий экспедициясининг Россияга қилган дастлабки сафаридаёқ мақсад сари дадил қадам ташланди, мавзу янгиланди, тош ўрнидан қўзғатилди.

Бу гапни ошкора аттишга асослар етарли эди. Сафардан қайтилгандан кейин Зокиржон акага Россиядан телефон қўнғироқлари бўла бошлади. Самара вилояти Красний Яр тумани ўлкашунослик музейи директори Юрий Бриков, тадбиркор Александр Опарин ва бошқалар Амир Темур ва Тўхтамишон низолариға оид тарихий жараёнлар, жанггоҳ, аниқроғи, Соҳибқироннинг кўшингоҳи ўрнини аниқлаш юзасидан Бобур халқаро илмий экспедициясини ҳамкорликка даъват қилишарди. Иш ўнгидан келаётганидан севинган Зокиржон ака тажрибали археолог, тарих фанлари доктори Боқижон Матбобоевни ёнига олиб, самолётда зудлик билан Красний Яр туманига етиб борди.

Амир Темур билан Олтин Ўрда хони 1391 иили тўқнашган жанг майдони хусусида маҳаллий ўлкашунос олимларда уч хил фараз ва хулоса юзага келган эди. Ҳар учала жой Зокиржон ака ва Боқижон Матбобоевлар томонидан географик ва археологик нуқтаи назардан батафсил кўздан кечирилди. Красний Яр тумани ҳудудидаги – Кондурча ва Сок дарёлари туташган бурчак яқинидаги кенг текисликнинг тузилиши ҳарбий ҳаракатлар учун қулай ва Амир Темур тузукларида ишлаб чиқилган талаб ва шартларга мос келарди. Зокиржон ака билан Боқижон ҳам мана шу фараз ҳақиқатга яқин деган тўхтамга келдилар.

Бу – тахмин, албатта. Тахминни исботлаш учун ўша жойларда археологик қазув ишлари олиб бориш, лоақал бир нечта шурф ташлаш лозим бўлади. Бобур экспедицияси ва маҳаллий ўлкашунослар бу ишларни биргаликда амалга оширишга ваъдалашдилар... ва

Зокиржон ака билан Матбоев яна экспедиция тузиб келиш режаси билан юртга қайтдилар.

Энди Зокиржон акани Андижонда Мухаммад Хайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарининг жаҳон маданияти тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро илмий анжуман билан боғлиқ ташвишлар, ташкилий ишлар кутарди. Конференция 2011 йил 8 сентябрь куни Бобур халқаро жамоат фондининг¹ мажлислар залида бўлиб ўтди. Унда Англия, Япония, Миср, Туркия, Хитой, Покистон, Афғонистон ва бошқа хорижий давлатлардан йигирмадан ортиқ бобуршунос олимлар қатнашди. Инглиз, ўзбек, рус, турк тилларида мавзуга оид илмий маъruzалар тингланди. «Тарихи Рашидий» асари Шарқ адабиётининг бебаҳо маданий бойлиги сифатида баҳоланди.

Анжуман сўнггига бобуршуносликка ҳисса қўшган жаҳон олимлари, санъаткорлар, адибларнинг бир гурухи Бобур халқаро мукофоти билан такдирланди. Чунончи:

1. Виллер Текстон – «Бобурнома» ва бошқа асарларнинг инглиз тилидаги мукаммал тадқиқотлари учун;
2. Рамиз Аскер – Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» ва «Танланган асарлар»ини озарбайжон тилида нашрга тайёрлашдаги ва туркий халқлар адабиёти ривожига қўшган катта ҳиссаси учун;
3. Тўлан Низом – Соҳибқирон Амир Темур, Алишер Навоий ва Бобурга бағишлиланган достонлари учун;
4. Сирожиддин Сайид – «Юз ох, Заҳириддин Муҳаммад Бобур (фироқ ва соғинч достони)» асари ва Бобур ижодини тарғиб этишдаги самарали хизматлари учун;

¹ Ўтган йиллар ичida жамғарма номи икки бора жузъий ўзгаришни бошдан кечирди. “Бобур номли халқаро жамғарма” 2008 йилдан “Бобур номли жамоат фонди”, 2011 йилдан “Бобур халқаро жамоат фонди” деб атала бошланди.

5. Гофирижон Сатимов – «Марказий Осиё ва Ҳиндистон тарихида бобурийлар даври» монографияси ва Бобур ҳакидаги асарлар таржимаси учун;

6. Янглиш Эгамова – «Тарихи Рашидий», «Андижон шаҳзодаси» ва бошқа хорижий асарлар таржимаси учун.

Яна Соҳибқирон изидан

Соҳибқирон қаламравига кирган манзилларни кўзлаган навбатдаги экспедиция 2012 йил 27 сентябрь куни Андижондан жўнаб кетди. Таркиб раҳбар Зокиржон Машрабов, Боқиҷон Матбобоев, Фурқат Сайдмаматов (телетасвирчи), Аҳмаджон (хайдовчи) ва каминадан иборат эди.

Зокиржон ака бу гал кўламни жуда кенг олган эди. Унинг режалари темурийлар империясининг асосчиси Амир Темур ўз сарҳадларини мустаҳкамлаш, кенгайтириш, чегара юртларда тинчлик ўрнатиш мақсадида ҳарбий юришлар қилган мамлакат ва эллардаги тарихий шаҳарлару кентлар, у буюк шахс номи билан боғлиқ жойлару ёдгорликларни кўриб, зиёрат қилиш, илмий жиҳатдан ўрганиб, маълумотлар тўплаб келишни кўзда тутарди.

Шубҳасизки, экспедициянинг асосий фаолияти яна Самара вилоятининг Красний Яр туманидан, Россия заминидаги кузатув ва тадқиқотларни давом эттиришдан бошланади. Бизни Ю.Бриков ва А.Опаринлар мамнуният билан қарши олишди. Зеро, улар Амир Темур лашкаргоҳида самаралик археологлар томонидан шурф ташланган жойларни кўрсатиш ва янгиликлар билан таништириш иштиёқида кутишаётган экан. Мезбонларимиз эртасига ёқ бизни Кондурча ва Сок дарёлари икки томондан келиб қўшиладиган худуд яқинидаги яйдоқ текисликка бошлаб боришиди. Бу ерда ўтган сафарги маслаҳатдан кейинок иш бошланиб кетган: Бриков, Опарин, Малигин ва

бошқа ўлкашунос, археологлар мазкур худудни ўрганишга киришган, шу ниятда бир неча шурф (ер катламларини аниклаш, ўрганиш учун майда хандак-чукурчалар қазиш) солишга ҳам улгuriшибди. Зо-киржон aka ва Боқижонлар ўша хандакчаларни син-чиклаб кўришди. Лекин тупроқ қатламларининг таркибини илмий лаборатория таҳлилидан ўтказмай туриб, бир нарса дейиш қийин эди. Бриков, Опаринларнинг айтишича, ковланган жойлардан олинган тупроқ намуналари таҳлил учун чет эл (Канада) илмий-текшириш муассасаларига юборилиби.

Кейин биз мезбонлар етакчилигида Соҳибқирон ўз лашкаргохини чегаралаш ва мудофаа учун қаздирган хандаклар (улар ҳамон билиниб турарди) ёнлаб, Кондурча дарёси тарафдан Сок дарёси томонга қараб бир неча чакирим юриб бордик.

Хандакдан (Опарин, Бриковларнинг фаразича, 45 км узунликда қазилган) икки мақсад кўзда тутилган бўлиши керак: чукури – окоп, уюлган тупроқ эса ёв йўлини тўсмоқ (баррикада) учун.

Хандакнинг Олой тепалигидан ўтган жойига Опарин, Бриковлар ташаббуси, саъй-ҳаракати билан ажойиб бир маҳобатли ёдгорлик тоши ўрнатилган бўлиб, унга қуидагича ёзув битилган эди: «**Бу ерда Амир Темурнинг 1391 йили Тўхтамишхонга қарши юриши чоғидаги ҳарбий қароргоҳи жойлашган. Ёдгорлик Кондурча жангининг 620 йиллиги муносабати билан ўрнатилди**».

Шунингдек, мезбонлар Красний Ярда Амир Темур музейи барпо қилиш ниятлари ҳам борлигини суюнчиладилар. Бу ишларнинг бари, шубҳасиз, Бобур халқаро илмий экспедициясининг хосиятли қадамларидан сўнг юз бераётган жонланишдан далолат эди.

Амир Темур салтанати билан муҳолифатда бўлган Олтин Ўрда давлати таркибига кирувчи Астрахань, Сарой Боту, Сарой Берка, Белжамин ва бошқа

қадимий шаҳарлар қолдиқларини кўриб-ўрганиш ҳам экспедиция дастурига киритилган эди. Афсуски, вакт ўтиши билан мазкур қасаба ва кентлардан деярли ҳеч нарса қолмаган, факат музейларда уларнинг ўрнидан топилган тош, сопол хум ва бошқа идишлар, турли ашёлар сакланмоқда эди.

Лекин Астрахань ҳақида шуни айтиш жоизки, Захириддин Мұхаммад Бобур Ҳиндистонда ҳукмронлик қилаётган даврда Россия давлати билан ўзаро савдо-иктисодий муносабатларни йўлга қўйишга ҳаракат қилган. Бобур вафотидан кейин айнан астраханлик савдогарлар бунга жавобан амалий ҳаракатлар бошлаган, дастлабки борди-келдилар шу шаҳар орқали бўлган, илк ҳинд карвонсаройлари ҳам Астраханда вужудга келган. Алоқалар кейинги бобурийлар – Шоҳжаҳон, Аврангзеблар замонида кучайган, расмий тус олган.

Кейинги йўналиш Кавказ музофоти эди. Маълумки, Амир Темурнинг Тўхтамишхон билан сўнгги, Олтин Ўрда тақдирини узил-кесил ҳал қилган жангиги Доғистон худудидан ўтган Терек дарёси бўйида, айрим манбаларга кўра, 1395 йил 15–17 апрель кунлари Терек ва Кума дарёлари оралиғидаги Нўғай даштида кечган. Унда ҳар икки томондан тахминан икки юз мингдан жангчи катнашган.

Зокиржон ака ҳар бир тарихий ҳодисанинг вақти, ўрни борасида аниқ далил топишни хоҳлар, бунинг учун ўша давр, жойларга оид тафсилотлар билан махсус шуғулланишга, киёслашга, ҳақиқий маълумотни тиклашга ҳаракат қиласарди. Яъни, сафардан кўзда тутилган мақсад шунчаки буюк Соҳибқирон юрган, унинг қадами етган жойларни зиёрат қилиш эмас эди. Машхур тарихий муҳораба юз берган ҳудуд – Терек соҳилларини кезар эканмиз, Зокиржон ака хаёлан олти аср ортга парвоз этиб, Амир Темурнинг жанг олиб бориш усуллари ва санъатларини кўз олдига келтиришга, тасаввурини бойитишга урингани та-

бийи бир ҳолдир. Зеро, ўша дамларда бошқаларнинг ҳам кўз ўнгида беомон олишувлар намоён бўлиб, қурол-яроқлар садоси қулоклари остида жаранглагани аниқ эди.

Албатта, Зокиржон ака ҳаммадан кўра ортикроқ ҳаяжонланар, улуғ бобомиз катта қўшин билан шунча узок масофадан келиб, ўз валинеъматига нисбатан кўп ғаламислик ва нонкўрлик қилган ғаним Тўхтамишхоннинг армиясини тор-мор этганини ўйлаб, ана шу тарихий воқеа содир бўлган жойни ўз кўзи билан кўриб турганидан хурсанд эди. Бу ҳол унинг узун, залворли кўприк ёнидаги Россия транспорт вазирлигининг Терек бўлими назоратчилари билан мулоқотида ҳам сезилиб турди.

Амир Темур турли сабабларга кўра, асосан, ўз мамлакати дахлсизлигини саклаш, сарҳадларни мустаҳкамлаш мақсадида Кавказга ва Эрон заминига бир неча бор от сурган ва ана шу юришлар чоғида унинг номи мазкур ҳудудларда турли шаклда муҳрланиб қолган. Масалан, Догистонда «Темир-Хан шура» деган жой бор, бу «Темирхон шахри» демакдир. 1394–1395 йиллари Соҳибқирон ўша қальистеҳкомда тўхтаган, у ерда ҳарбий қароргоҳ тиклатган.

Шу тариқа экспедиция Соҳибқирон жанг қилган, тўхтаб ўтган йўлу манзиллардан юриб, Низомий Ганжавий, Насимий, Фузулийлар юрти Озарбайжонда, дунёга Шота Руставелидек зотни берган Гуржистонда, Саят Нова, Хачатур Абовян, Ованес Туманянлар камолга етган Арманистонда бўлди. Мазкур эллардаги тарихий шаҳарлар, обидалар билан танишилиб, керакли маълумотлар олинди, видео, фото тасвирларга туширилди.

Тоғли Қорабоғни эса Амир Темурнинг ҳаёт китобида алоҳида саҳифани ташкил этади, дейиш мумкин. У зот табиати ғоят фусункор бўлмиш ушбу мақонни бениҳоя хуш кўрган, у ерда алоҳида ўрда бар-

по эттирган, хорижий мамлакатларнинг элчиларини қабул қилган, набираларига тўйлар ўтказган.

Тоғли Қорабоғ Бобур Мирзонинг бобоси Абусайд Мирзо вафот этган макон. Шунингдек, у таникли озарбайжон адиллари (Нотавон, Вокиф) етишиб чикқан, кўплаб шеъру драматик асарларга илҳом берган куттуғ бир маскан сифатида ҳам зътиборга лойиқдир.

Қорабоғдан қайтгач, Эронга йўл олдик. Соҳиб-қирон Тўхтамишхоннинг ваҳшийларча қилган вайронагарчиликларига барҳам бериб, шахзода Мироншоҳга инъом этган Табриз, буюк сўз усталари, илм пирлари Фариддидин Аттор, Умар Хайёмларнинг қабр-мақбаралари билан файзли Нишопур, ислом оламига Имом Ризо ҳарами билан донг таратган Машҳад, Алишер Навоий ҳокимлик қилган Астробод (ҳозир Гургон), хийла қийинчилик билан етиб борилган Октўқайдаги туркман адабиётининг машҳур намояндаси Махтумқули қабр-мақбаралари зиёрати экспедициянинг мазмунли вокеларидан бўлди.

Эронда жиддий бир муаммога дуч келдик. Туркманистон мустақиллиги куни яқинлашиб қолганлиги муносабати билан ушбу мамлакатга ўтишга ижозат бериш тўхтатиб қўйилган экан. Анча дикқатпазлик бўлди, чунки Туркманистоннинг Эрондаги консули Балуевнинг айтишига қараганда, чегара камида ўн етти-ўн саккиз кунлардан кейин очилиши мумкин эди. Консул хижолатдалигини, лекин хукуматнинг тартиб-интизомига бўйсунмасликнинг иложи йўқлигини айтиб узр сўради. Яна Зокиржон аканинг дадиллиги, қатъийлиги иш берди. У Ўзбекистоннинг Эрондаги элчинонасига мурожаат килди. Элчи, консулларимиз раҳбарни шахсан танишар, Бобур халқаро жамоат фонди ва унинг илмий экспедицияси фаолиятидан яхши хабардор (2004 йилги сафаримиз чоғида элчимиз Илҳомжон Акрамов билан учрашган ва унинг меҳмони бўлганмиз) эдилар. Улар Эрон ва

Туркманистон Ташки ишлар вазирликлариға экспедиция хақида зарур маълумотлар етказиб, вазиятни тушунтиришгач, Туркманистон ҳудудига ўтиш учун бизга истисно тарзида рухсат берилди.

Туркманистонда эса биз Кўхна Урганчга сафар қилишимиз лозим эди.

Маълумки, Марказий Осиё тарихида қадимги ва ўрта асрлардаги тамаддун марказларидан бири сифатида алоҳида мавқега эга ва Олтин Ўрда таркибида бўлган Хоразм ҳудудини Соҳибқирон 1388 йили узил-кесил ўз тасарруфига олади. Шу тариқа у Мовароуннаҳр, Хурросон ва Хоразмни бирлаштириб, марказлашган ягона давлатни вужудга келтирган.

Милоддан аввалги 5–4 асрлардан мавжуд Хоразм том маънода кўхна юртлардан биридир. Дастребаки номи Гурганж (Журжона деб ҳам аталган). 1221 йили Чингизхон лашкари томонидан вайрон этилиб, халқи кирилган, асир қилиб олиб кетилган.

Гурганчдан анча беридаги Урганч шаҳрини Хива хони Абулғозий Баходирхон 1646 йили барпо килдирган. Шундан кейин Гурганж кўхна Гурганж деб ютила бошланган.

Кўхна Урганж – шайх, адаб, тасаввуфнинг таникли намояндларидан бири, Кубравия тариқатининг асосчиси Нажмиддин Кубронинг ватани. Бу ердаги энг мўътабар тарихий иншоот у улуғ зотнинг анча путурдан кетган макбарасидир. Бино ичиди Кубро ва унинг шогирди Пурё Валининг дахмаси, рўпарада эса XV асрда ўтган хукмдор Султон Али ёдгорлиги бор экан.

Зокиржон ака Нажмиддин Кубродек машхур валий сағанаси аҳволининг ночорлигига ўқинди, кани энди имкони бўлса, таъмирлаб, зўр бир зиёратгоҳга айлантириб қўйилса, дея афсусланди.

Кўхна Урганчининг шимоли-ғарб кисмидаги тарихий обидалар – Тошмасжид, Маткарим Эшон макбараси, Тўрабекхоним (Кутлуг Темурнинг хотини) кўшки (саройи) ҳам харобаликка юз тутган эди.

Уларни ҳам тавоғ қилиб, тасвиirlарга олдик. Қалбларимизда ҳайрат ва ачиниш туйғуси аралашиб кетди.

Экспедициянинг хисоб бўйича ўн тўққизинчи сафари кўхна осори атиқаларга бой Хиванинг Иchan қалъя мажмуидаги Арк, Паҳлавон Махмуд мақбараси, Тош ҳовли, Карвонсарой, Хон саройи ёдгорликлари зиёрати билан ниҳоясига етди ва бой таассуротлар билан Тошкентга, ундан Андижонга қайтилди.

Жаҳон бобуршунослари Тошкентда

Захириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижод олами Зокирjon Машрабов наздида бир уммонга ўхшаб кўринади, унинг қаърига қанча чуқур кириб борилса, илмий тадқиқот учун янги-янги мавзу ва маълумотлар чиқаверадигандай туюлади (аслида ҳам шундай). Бу соҳада Ўзбекистонда ким нима иш қилган, нима ишлар қилинмоқда – харҳолда маълум, лекин жаҳон бобуршунослигига қандай янгиликлар, нечук муаммолар бор, умуман, бобуршуносликнинг қайси кирралари ўрганилдию, яна қайси кирралари ўз тадқиқотини кутмоқда – мана шу масалаларга аниқлик киритиш лозим эди. Бунинг учун жаҳон бобуршуносларини бир жойга жамлаш, кимнинг дилида нима гап бор – эшитиш керак. Бу, албатта, шунчаки, хоҳиш билан бўладиган иш эмас эди. Ташкилий, молиявий масалалардан ташқари турли минтақа, турли юртлардан забони, шарт-шароити, имконияти ҳар хил олимларни бир жойга, бир вақтга тўплаш учун ҳар бири билан алоҳида ва балки, қайта-қайта мулокот қилиш, маслаҳатлашиш ва келишиш зарур эди.

Табиийки, тадбир, мавзуига кўра, Ўзбекистондаги дахлдор ташкилотлар (Ўзбекистон Фанлар Академияси, Ўзбекистон Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги, республика Ёзувчилар уюшмаси) билан ҳамкорликда ўtkазилишини такозо этар эди. Бобур фонди раҳбарияти шундай таклиф билан Ўзбекистон Республикаси ҳукуматига мурожаат килди.

Бу масала атрофлича ўрганилиб, Вазирлар Махкамасининг маҳсус қарори чиққач, Зокиржон ака тайёргарлик ишлари билан жиддий шуғулланди, ҳамкорлар билан келишилди, жой танланди, ишчи ҳайъати жамланди, дастурлар тузилди, анжуман материаллари тўпланди, маъruzаларнинг тезислари нашрга тайёрланди, таклифномалар чиқарилди. Анжуман «Захириддин Мухаммад Бобурнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни» деб номланди.

Халқаро конференциянинг мақсад ва режалари қўйидагилар эди:

- Жаҳон бобуршунослигида эришилган ютукларни муҳокамадан ўтказиш ва келгусидаги вазифаларни белгилаб олиш;
- Захириддин Бобурнинг ижодий ва маънавий меросини ўрганиш натижалари билан таништириш, Бобур ижодий меросини дунё миқёсида тарғиб этиш;
- бобурийларга оид бой маданий мероснинг бир қисми АҚШнинг Оҳайё штатидаги санъат музейида сакланаётганлиги тўғрисидаги янги илмий ахборотларни илмий-адабий жамоатчиликка етказиш;
- Марказий Осиё халқлари, афғон ва ҳинд, покистонлик ва бангладешлик олимларнинг мавзуга доир маъruzаларини тинглаш, шунингдек, дунё қўлёзмалар фондида сакланаётган Бобур ва бобурийларга оид асарларни тадқиқ қилиш, илмий муомалага киритиш, қўлёзма ва тошбосма китобларнинг каталогини тузиш, топилган янги далил-хужжатларни ишлаб, илмий тавсифини яратиш ва уларни ёш авлодга етказиш масалаларини муҳокама этиш.

Шунингдек, мазкур илмий анжуманнинг асосий мақсадларидан бири мустақиллик шарофати билан Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ислохотларни, халқ маънавий кадриятлари ва миллий ўзликни тиклаш, илм-фан, таълим-тарбия, маданият ва бошқа соҳалардаги ютукларни, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлигини, Бобур шахсияти ва ижодининг Ўзбекистонда ва жаҳонда юк-

сак даражада эъзозланаётганини намойиш қилишдан иборат эди.

Конференция 2013 йил 10–11 июнь кунлари Тошкентда, янгидан барпо этилган мухташам Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонанинг мажлислар залида бўлиб ўтди.

Халқаро анжуман олдидан пойтахтдаги анжуман қатнашчилари ва бошқалар, юртимиз зиёлилари, жамоатчилик учун Бобур бобомизнинг хотирасига бағишилаб эҳсон оши берилди. Унда ўтган буюк аждодимиз ҳақига Қуръон ўқилиб, маърифий маърузалар қилинди, миллий куй ва ашулалар тингланди.

Илмий конференцияни Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосари А.И.Икромов кириш сўзи билан очди.

Ялпи мажлисга Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг вице-президенти, профессор Б.А. Абдуҳалимов раислик қилди.

Конференцияда Ўз ФА Тил ва адабиёт институти, Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Тарих институти, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музеи илмий ходимлари, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раҳбар ва аъзолари, Бобур халқаро жамоат фондининг раёсат аъзолари, республикамиз олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари, ёш олимлари, шунингдек, Германия, Венгрия, Озарбайжон, Туркия, Миср, Эрон, Покистон, Ҳиндистон, Афғонистон, Россия, Қозоғистон, Туркманистон, Қирғизистон давлатларидан келган бобуршунос олимлар, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари иштирок этилди.

Ялпи мажлисда Бобур халқаро жамоат фонди раиси Зокиржон Машрабов, Ўз ФА академиги Азиз Қаюмов, Туркология институти директори, профессор Клаус Шониг (Германия), Рампурдаги Ризо кутубхонаси директори Азизиддин Ҳусайн (Ҳиндистон), Айн Шамс университети профессори

Магида Махлуф (Миср), Караби университети доктори Фоиза Заҳро Мирза (Покистон), Индира Ганди номидаги Ҳиндистон Миллий санъат маркази профессори Мансура Ҳайдар, Бобур халқаро жамоат фонди илмий маркази раҳбари, профессор Абдулла Аъзамов маъруза қилдилар.

Ялпи мажлис якунида қўйидаги олимларга Бобур халқаро жамоат фондининг мукофотлари топширилди:

1. «Бобурнома»да феъл шакллари ва гап тузилиши монографияси ҳамда Бобур ижоди ва «Бобурнома» бўйича тадқиқотлар туркуми учун профессор Клаус Шонигга (Германия);

2. «Буюк бобурийлар тарихи (XVI–XIX аср)» монографияси ва бобурийлар даври маданиятини ўрганиш бўйича илмий изланишлари учун филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Низомиддиновга (Ўзбекистон).

Бобур ижодини ўрганишдаги хизматлари учун қўйидаги олим ва журналистлар Бобур халқаро жамоат фондининг тақдирлов ёрлиги билан мукофотландилар: Б.Южел (Туркия), Х.Ризаев, А.Аҳмедов, М.Мирсайдуллаев, М.Юсупова (Ўзбекистон).

Тушликдан сўнг анжуман икки шўъбада фаолиятини давом эттириди.

«Захириддин Муҳаммад Бобур даври тарихи, этнографияси, маданияти ва санъати» мавзуига бағишланган шўъбада 17 та, «Захириддин Муҳаммад Бобур: адабиётшунослик, тилшунослик, манбашунослик ва таржимашунослик масалалари» кўрилган иккинчи шўъбада ҳам 17 та илмий маъруза тингланди.

Конференция 11 июнь куни ўз ишини давом эттириб, учта шўъбада 39 та илмий маъруза эшитирди.

Анжуман доирасида ўтказилган, Бобур халқаро жамоат фонди ташаббуси ҳамда ҳомийлигида нашр этилган «Бобур энциклопедияси», «Ҳабиб ус-сияр», «Бобур девони. Назм маҳорати», «Андижон тарихи (энг қадимги даврлардан то сўнгги ўрта асрларга-

ча)» асарларининг тақдимот маросимлари чукур ва кизиқарли фикр-мулоҳазаларга бой бўлди.

Якуний ялпи мажлисда Б.Абдуҳалимов, А.Қаюмов, З.Машрабов, К.Шониг, М.Ҳайдар, Ф.Заҳро Мирза, М.Махлуф, А.Хусайн, А.Аскарий (Қозоғистон), Ю.Бриков (Россия), Х.Ноз (Покистон) сўзга чиқдилар.

Нотиклар Бобур таваллудининг 530 йиллиги муносабати билан ўтказилган ушбу халқаро илмий конференцияда буюк аждодимиз ҳаёти ва фаолиятига бағишлиланган илмий маъruzаларнинг долзарб мавзуларда, юқори илмий савияда, янги далиллар асосида тайёрлангани, Ўзбекистонда мустакиллик йилларида Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасида катта ютуқларга эришилганини эътироф этдилар. XIX асрда Ғарбий Европада шаклланган бобуршунослик илмий мактаби бугунги кунда Бобур юртида «Бобур энциклопедияси»ни яратиш даражасигача ўсганлиги ва жаҳон бобуршунослиги Ўзбекистонда марказлашаётганини таъкидладилар. Илмий анжумандан кутилган натижалар жаҳон бобуршунослик фани ривожига муносиб хисса бўлиб қўшилишига ишонч билдирилар.

Халқаро конференция якунлари бўйича:

1. Юқори савияда ўтган илмий анжуман жараёнида маълум килинган, ўзбекистонлик ва хорижий бобуршунос олимларнинг сўнгги йилларда қўлга киритган илмий тадқиқот натижаларини кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб қилиш мақсадга мувофик, деб топилди. Бобур Халқаро жамоат фондининг яқин вақт ичиде «Бобур куллиёти» (Танланган асарлари)-ни нашрга тайёрлаб чоп этиш лойиҳаси маъкулланди.

2. Бобур Халқаро жамоат фонди ва илмий экспедицияси томонидан амалга оширилаётган эзгу ишлар қўллаб-қувватланди ва уларга бобуршуносларнинг долзарб вазифаларидан бири бўлиб турган «Бобурнома»нинг йўқолган саҳифалари, Бобурнинг

«Асрори мусикий», «Ҳарб иши» ва «Қофия илми» асарларини, темурийлар ва бобурийлар даврига оид мухим қўлёзма ва бошқа манбаларни излаб топиш ҳамда замонавий тадқиқотларни таржима ва нашр қилиш, илмий истеъмолга киритиш борасидаги илмий изланишларни республика олимлари билан ҳамкорликда давом эттириш, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим ҳамда Ўзбекистон Халқ таълими вазирликларига халқаро илмий конференция материалларидан олий ўқув юртларининг, ўрта маҳсус ва умум таълимнинг ўқув жараёнларида (маъруза ва амалий машғулотларда) фойдаланиш тавсия килинди.

Шундай қилиб, қизғин муҳокама ва мунозараларга бой бўлган, жаҳон бобуршуносарининг юзма-юз фикрлашуви учун майдон ва имкон яратган навбатдаги халқаро анжуман ниҳоясига етди. Конференция мажлисларидағи чиқишлиар, муҳокамалар, умуман, анжуманнинг бутун фаолияти саксондан зиёд муаллиф-маърузачиларнинг муҳтасар тезисларини ўзида ҳамир учидан патир тарзида жамлаган китобдаги материаллар мазмунидан Бобур ҳаёти ва ижодини тўлалигича ёритиш, «Бобурнома»нинг жаҳоншумул энциклопедик асар эканлиги, Бобурнинг буюк ижодкорлиги, унинг тарих, география, этнография, фикх, адабиётшунослик ва тилшунослик фанларини ривожлантиришдаги ҳиссаси, илм-фан ва маданият ҳомийси сифатидаги фаолиятини чукур очиб бериш, шу билан бир қаторда истиқлол туфайли унинг бой мероси ҳалқимизнинг маънавий бойлигига айланашетгани ва ҳаққоний ўрганилаётгани билан кенг жамоматчиликни таништириш ғояси асосий ўрин олгани, айниқса, эътиборлидир.

Ҳамкаслар билан танишувлар, дийдорлашувлардан хорижий иштирокчиларнинг ниҳоятда мамнунлигини уларнинг қизғин мулокотларидан, ҳаяжонли фикр-мулоҳазаларидан, ўзаро ташриф қоғози алма-

шишларидан, самимий хайрлашувларидан англашиб либ турарди.

Шубҳасизки, ҳалқаро анжуман овозаси хорижий юртларга тарапади. Иштирокчилар ўз ватанларига қайтгач, ҳамкаслари, илмий-жамоатчилик ва дўсту ёрлари даврасида Ўзбекистон, бобуршунослик, Бобур Ҳалқаро жамоат фонди, маслакдошлар, мавзудошлар ҳақидаги таассуротларини қайта-қайта сўзлаб берадилар ва хотира дафтарларига қайд этиб қўядилар. Ажаб эмаски, шу тариқа жаҳон бобуршунослик фани яна ривож топса...

Анжумандан кейин Зокиржон ака енгил нафас олди: у яна бир тилаги ижобат бўлганидан, атрофига уни қўллаб-қувватлайдиган тарафдорлар, ҳаммаслаклар, Захириддин Бобурга унингдек ихлос-мандлар кўплигидан мамнун эди.

Конференция меҳмонлари учун уюштирилган сўнгти, юқори даражадаги кечки қабул маросими янада файзли ва шукухли ўтди. Маросим башариятнинг буюк фарзанди Захириддин Муҳаммад Бобурнинг оҳанрабоси бирлаштирган, турли миллат ва мамлакат вакиллари бўлган заҳматкаш олимларнинг дастурхон атрофидаги самимий, дилнавоз гурунгига айланди. Таникли санъаткорлар ижросидаги мумтоз ҳамда замонавий қўшиқлар қалбларга ҳузур ва фараҳ бағишлади.

Эртасига хорижлик меҳмонлар қадимий, машхур шаҳарларимиз – Самарқанд ва Бухородаги тарихий обидаларни зиёрат қилишгач, Ўзбекистон ва ҳамкаслари билан қизғин хайр-хўшлашиб, ўз юртларига жўнаб кетдилар.

* * *

Шу йил Зокиржон аканинг оила аъзолари, кўнгил яқинлари, қадрдонлари, хайриҳоҳлари учун хотира-да коладиган яна бир воқеа бўлди: оқсоколимиз табаррук 80 ёшга тўлди. Зокиржон ака эса эски ода-

тига содик қолиб, ўша куни эрталаб Бобур боғида маҳалладошлар, зиёлилар учун дастурхон ёзди.

Бу маросимга дил сўзларини айтишни кўнглига туғиб борганлар кўп эди. Лекин бу издиҳом ҳам Зокиржон аканинг 60–70 ёшлик таваллуд саналари каби икки-уч нафар меҳмоннинг соддагина, самимий табриги ва асосан «тўй бола»нинг жони-дили бўлган мумтоз куй-кўшиклар кутловида ўтди. Меҳмонларни илтифот ва енгил ҳаяжон билан кутиб олаётган, ҳар бир даврага кўрсатилаётган хизмат мақомидан кўзкулок бўлиб, баковуллар, дастёрлар хатти-ҳаракатини имо-ишора билан бошқариб турган мезбон эса сира ҳам саксонга кирганга ўхшамас, балки таниқли шоир ва публицист Мирпўлат Мирзо «Жаҳонгашта» очеркида таърифлаганидай, «ўзини 22 ёшда ҳис қилар», унинг шаҳди-жўшқинлиги ҳали кўп хайрли ишлар кила олишига ишонч уйғотарди.

Осуда ҳаётда сурур йўқ

Дарҳакиқат, Фонд раҳбари зиммасида яна бир катор жиддий вазифалар, жумладан, «Бобур энциклопедияси»ни ниҳоясига етказиш масъулияти турарди.

Зокиржон Машрабов кўпчилик билан битадиган бир масаланинг бошини тутса, у то ҳал этилиб, хотиржам тортмагунча ўзи ҳам тинчмайди, бошқаларни ҳам тинчитмайди.

Бобур қомусини яратиш фикри дастлаб туғилганда у бу юмушнинг нечоғлик мураккаб ва серзахматлигини ўйламаган бўлиши ҳам мумкин. Мана, иш бошланганига беш-олти йил кетяпти. 2013 йили Тошкентда ўтган «Захириддин Мухаммад Бобурнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни» мавзуидаги ҳалкаро анжуманга «Шарқ» НМАК Бош таҳририяти намуна сифатида «Бобур энциклопедияси»дан бир неча дона чоп этиб берганида Зокиржон aka «Хайрият, бу ниятимизга ҳам етдик шекилли», деб су-

юнган эди. Намуналар Бобур Халкаро жамоат фонди қошида ташкил этилган маҳсус илмий марказда диққат билан ўқилиб, ҳар томонлама жиддий ва чукур муҳокамалардан ўтказилгач, қомусни қиёмига етказиш учун ҳали жуда кўп иш қилиш лозимлиги аён бўлиб қолди. Шундагина Зокиржон ака «бошини зўр ишга бериб қўйганини» англади. Лекин у ҳеч қачон бирон муҳим ишни қийинлиги, мashaққатлилиги учун чала ташлаб кетган эмас. Тўғри, аввалига Фонд қошидаги илмий марказ раҳбари, асли ихтиослиги математик (шу соҳада фан доктори, профессор), аммо адабиётни, бадииятни манаман деган соҳа олимидан кам билмайдиган, «Муножат», «Аруз», «Бобур девони. Назм» сингари теран илмий тадқиқотлар, бир қатор адабий асарлар муаллифи Абдулла Аъзамнинг ўта талабчанлигидан бир оз ранжигиси ҳам келди. Бироқ унинг ишга муносабати, меҳнаткашлиги, таҳrir услугини, ҳар қандай машғулотга бутун вужуди билан астойдил киришишини, ўзини асло ая маслигини кўриб (домла Аъзамов баъзида тажанглashing ҳам қоларди), қомуснинг тобора бойиб, пухталашиб, мукаммаллашиб бораётганига ишонч ҳосил қилгач, бу мashaққатли вазифани адо этиш учун макали мутасадди танлашда янгишмаганига имони комил бўлди.

Зокиржон ака дастлаб қомус 2013 йил охири гача тайёр бўлади, деб ишонган эди. Лекин илмий марказдаги фаолият жараёнининг нақадар кенг кўламли ва мураккаб экани, янги-янги материаллар оқими тўхтамаётгани – Бобур дунёсининг уммон каби бепоён ва бениҳоя серирмоклигидан марказ заҳматкашлари (Абдулла Аъзам, Ваҳоб Раҳмонов, Ботирали Йўлдошев ва бошқалар) билан бирга ҳайрат ва ҳаяжонга тушарди.

Иш ҳажмининг улканлиги туфайли китобни чоп этишнинг энг охирги муҳлати деб белгиланган навбатдаги бобурхонлик кунлари (2014 йил 14 февраль)-гача ҳам улгуриш қийинга ўхшаб қолди. Бу ўринда

шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, муайян тарихий шахс ҳаёти ва фаолияти ҳакида илмий комус яратиш Ўзбекистон тарихида биринчи марта амалга оширилмоқда эди. Мақолалар, маълумотлар низомидан кўп ва бир қараганда, уларнинг ҳаммаси бир-биридан зарурга ўхшар, баъзи муаллифлар комус талабларини яхши билишмагани туфайли катта-катта мақолалар ёзиб келишар, Абдулла Аъзам уларга комус асосан ихчам, мухтасар маълумотлардан иборат бўлиши кераклигини тушунтирмай қийналарди.

Боз устига, жуда кўп ишларни жамоатчилик асосида, азбаройи Бобур Мирзога бўлган хурмат ва ихлос юзасидан адо этишга тўғри келарди. Бу борада ҳеч қайси муаллиф, ҳеч қайси муҳаррир моддий манфаат таъмасида бу ишга бош қўшмаганини ҳам айтиб ўтишни жоиз деб биламиз.

Ўша кунлари Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом иккимиз Дўрмондаги Ёзувчилар боғида ижод билан жиддий машғул эдик: Тўлан aka мук тушиб, «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳакидаги шеърий романининг сўнгги бобларини таҳрир қилиш билан банд, камина эса ушбу китоб («Бобурийлардан бири»)нинг кейинги давр воеа-ҳодисалари билан тўлдирилган нусхаси устида ишлар, иккаламизнинг ҳам фикри-ёдимиз ёзаётган асарларимизда эди. Зокиржон aka эса кун-кунора телефонда ҳозир «Бобур энциклопедияси»дан муҳимрок ва заруррок иш йўқлигини таъкидлаб, биздан комусга оид материаллар тайёрлашга ёрдам беришни талаб мақомида илтимос қиласарди.

Аслида-ку, Зокиржон aka шу кунларда нафакат Ўзбекистон, балки жаҳон бобуршуносларини ҳам оёқка турғазиб бўлган эди.

Хуллас, унинг бир оёғи яна Андижонда, иккинчиси Тошкентда бўлиб қолди. Январнинг охири, февралнинг бошларида, сурункали катта кор ёғиб, йўлларда юриш мушкуллигига қарамай, эрта демай, кеч демай, Андижондан Тошкентга, Тошкентдан Ан-

дижонга ҳеч иккиланмай жўнаб юборарди. Ҳайдовчи Аҳмаджон бошлиғининг улуғ ёшда ҳам ҳеч бир ҳадик-хатарни писанд қилмаслигига тан берар ва баъзан хавотир ҳам оларди. Факат Аҳмаджонгина эмас, Зокиржон аканинг бундок довюраклиги, ши-жоатидан хабардор ҳар бир якини, жумладан, баъзида Тошкент сафарида унга ҳамроҳ бўлиб коладиган Тўлан Низом ва камина ҳам қойил колар ва... ундан ташвишланардик. Бизнинг меҳрибончилигимизга эса Зокиржон ака Бобур Мирзонинг шаҳди-шилдатини мисол келтиради, бошида қанча режалару ташкилий муаммолар уюлиб ётганини, ўзини аяшга фурсати йўклигини айтар ва табиатим шунака бўлса, нима қиласай, деган маънода кифт қоқиб кўярди. Ҳақиқатан ҳам агар Зокиржон Машрабов шундай дангалчи ва Бобур Мирзодай қайтмас, таваккалчи бўлмаганида Бобур Халқаро жамоат фонди дунёнинг энг йирик бобуршунослари эътиборини қозонармиди, уларнинг боши бир жойда – Бобур ватанида ковушармиди, Бобур халқаро илмий экспедицияси йигирмадан ортиқ сафари мобайнинда кўплаб хорижий мамлакатларни кезиб, шунча кўп китоблар, кўлёзмалар, бошка маълумотларни топиб, олиб келармиди, Бобур ва бобурийлар, темурийлар тўғрисидаги ўнлаб китоблар таржима бўлиб, халқимиз маънавий ҳазинасига кўшилармиди... Агар у ҳар қандай машакқатни енгиб ўтишига ишонмаса, Кобул ва Аградан Бобур Мирзо, Фазнидан Абу Райҳон Беруний, Мисрдан Аҳмад Фарғоний қабри тупроғидан олиб келинармиди... Ёки Мавлоно Лутфий қабри узра муносиб сағана – мақбара ўрнатилармиди...

Қилаётган ишининг жамиятга, халққа манфаати тегишини, умри самарасиз ўтмаётганини ҳис этиб яшаш бу инсонга мудом куч-кувват, баланд рух ато этарди. Яратилажак қомуснинг ҳам Бобур Мирзо ихлосмандларига, бобуршуносларга, илм ахлига, умуман, зиёлиларга, халқимизга сув ва ҳаводай зарурлигига, бинобарин, жон чекишга арзишига имо-

ни комил эди. Зеро, «Бобур энциклопедияси» шунчаки Бобур ва бобурийлар түғрисидаги маълумотлар тўпламигина эмас, балки у тарихни, мумтоз адабиёт, илму санъатни, табиату набототга доир, ўнлаб, юзлаб соҳага оид сир-асрорларни ўзида мужассам этган маънавий хазина бўлиб, ундан неча-неча авлодлар баҳра олажаклар. Шу маънода, ушбу қомус ижодкорларини хазина тўпловчилар, деб атасак, ўйлайманки, ҳеч қандай муболаға бўлмайди.

* * *

Муҳтарам ўқувчи, сиз бу китобни мутолаа киляётган пайтда мамлакатимизда илк бор яратилган муҳташам «Бобур энциклопедияси» ёруғ дунё юзини кўриб, китобхонлар қўлига етиб борса, ажаб эмас. Ҳарқалай, биз «Ниятларингиз амалларингиздан улуғдир» деган нақлга мувофиқ шундай бўлишини орзу килиб қоламиз.

Бобур қомуси ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимизни яқунлар эканмиз, ушбу илмий лойиҳа республиканизмнинг атоқли тарихчи ва шарқшунос олимлари, адиблар, ноширлар, матбаа соҳаси намояндлари иштирокида мухокама қилинган йиғилишлардан бирини эсламасдан ўтольмаймиз.

Ўша нуфузли машваратда Бобур бобомиз ҳақида мукаммал илмий қомус яратиш ғояси ҳақида сўз юритганида, очиқ айтиш керак, мажлис қатнашчиларининг аксарияти Зокиржон акага қандайдир ҳайрат ва таажжуб билан қарадилар. Кўзга кўринган, номдор олимларнинг баъзилари бу ишни амалга ошириш учун алоҳида илмий-тадқиқот институти тузиш лозимлигини, бу масала бўйича ҳукуматнинг маҳсус қарори қабул қилиниб, катта микдорда маблағ ажратиш кераклигини, умуман, мазкур лойиҳани рўёбга чиқариш учун камида 8–10 йил вақт талаб этилишини баён қилдилар.

Айниқса, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси-

нинг раҳбарларидан бири томонидан билдирилган шубҳа-гумонлар ҳаммасидан ҳам ошиб тушди. Қарийб ўттиз йил шу соҳада мутасадди бўлиб келаётган бу одам Бобур Фондининг ушбу интилишини «Ширин, аммо ҳомхаёл», деб баҳолади, тарихий шахсларга бағишлиланган энциклопедияларни тайёрлаш ва нашр этишнинг нақадар оғир ва машакқатли бир юмуш эканини, бунинг учун қандай катта илмий ва ижодий кучлар, молиявий имкониятлар сафарбар килиниши кераклигини тушунтирумокчи бўлди. Сўзининг ниҳоясида у бундай жиддий лойиҳаларни ҳаваскорлик йўли билан амалга ошириб бўлмаслигини, агар Бобур Фонди зарур маблағни топиб, ўзи раҳбарлик қилаётган нашриёт ҳисобига ўтказиб берса, у бошлиқ «профессионал қомусчи»лар бу ишни бажариб беришлари мумкинлигини, лекин бунинг учун камида 5–6 йил вақт керак бўлишини қистириб ўтди.

Бундай кескин гапларни эшитиб, Бобур Фонди фаолларининг рухи тушиб кетгандек бўлди. Орага оғир жимлик чўкди. Зокиржон aka ҳам тараддулданиб қолди. Шунда Бобур фондининг раёсат аъзоси бўлган таникли бобуршунос ёзувчи Хайдиддин Сulton сўз олиб, жумладан, шундай деди:

– Албатта, Бобур энциклопедиясини яратиш, йўқдан бор килиш канчалик қийин ва мураккаб иш эканини барчамиз яхши тасаввур киламиз. Бу ерда ҳурматли қомусчи домламиз ҳаваскорлар ва профессионаллар ҳакида гапириб ўтдилар. Ҳакиқатан ҳам, бу жуда ўринли талаб. Маълумки, жаҳонга машҳур «Титаник» кемасини профессионал кемасозлар илм-фанинг энг сўнгги, илғор ютуклари асосида барпо этган эдилар. Афсуски, бу кема биринчи марта сувга туширилганидаёқ ҳалокатга учраб, океангага ғарқ бўлди. Ўз замонида Нуҳ пайғамбар ҳам кема ясад тўфондан омон қолди. Ҳолбуки, Нуҳ алайҳиссалом кемасоз уста эмас, таъбир жоиз бўлса, бу борада

ҳаваскор эди. Кўриб турганимиздек, ҳаётда баъзан бир қараганда ғайритабиий бўлиб туюладиган мана шундай сирли ҳолатлар ҳам юз беради. Машхур Панипат жанггида Бобур Мирзонинг ўн икки минг кўшин билан Иброҳим Лўдийнинг юз минг кишилик лашкари устидан ғалаба қозонгани ҳам айни шундай воқеалар сирасига киради.

Менинг фикримча, биз бугун Бобур Мирзонинг дилбар шахсиятига чексиз ҳурмат ва иштиёқ билан ёндошиб, мана шундай улуғ ва эзгу ташаббус билан чикаётган соф ниятли бу инсонларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашимиз керак. Уларнинг шашти, эзгу шижоатини ҳар турли важлар билан сўндирамасдан, аксинча, қўлимиздан келган ёрдам ва кўмакни беришимиз лозим. Қолаверса, бугун Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти куриш жараёни кечяпти. «Бобур энциклопедияси»дек улкан илмий нашрни жамоатчилик йўли билан амалга оширишга бел боғлаган бу дўстларимизнинг орзу-интилишлари ва саъй-ҳаракатларини биз аввало фуқаролик жамиятининг амалий бир намоёни, намунаси сифатида баҳолашимиз керак.

Шундан сўнг мажлисда бошка бир катор олим ва адиблар ҳам сўзга чиқиб, Бобур халқаро жамоат фондининг ташаббусини қўллаб-қувватлашга тайёр эканликларини изхор этдилар. Ҳусусан, «Шарқ» нашриёти мутасаддиларининг қомусни чоп этиш билан боғлиқ ишларда амалий ёрдам кўрсатиш ҳақидаги таклифлари Зокиржон aka ва унинг маслакдошларини руҳлантириб, қувонтириб юборди.

Мана, бугун, орадан икки йил (ҳаракат бошланганига б йил) ўтиб, оғир ва машақкатли илмий изланиш ишлари ниҳоясига етди. Яхшиси, бу ҳақда қуйидаги ҳужжат оркали сўз юритсак, ўйлайманки, айни муддао бўлади.

«БОБУР ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ» ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ МАЖЛИСИННИГ

БАЁННОМАСИ

Тошкент ш.

2014 й. 18 июнь

Иштирок этдилар: акад. А.Қаюмов (ҳайъат раиси), проф. А.Аъзамов (бош мухаррир), ёзувчи А.Аҳмедов, проф. Ҳ.Болтабоев, проф. А.Мадраимов, З.Машрабов (Бобур номидаги халқаро жамоат фонди раиси), ёзувчи Х.Султонов, проф. С.Ҳасанов.

Мажлисга бобуршунос, адаби Ҳ.Султонов раислик килди. У «Бобур энциклопедияси»нинг яратилиши, авваламбор, буюк аждодларимиз номини улуғлашга, уларнинг тарихи-маънавий меросини чуқур ўрганиш ва тарғиб қилишга имконият ва шароит яратиб берган мустакиллигимизнинг самараларидан бири эканлигини қайд этди. У, шунингдек, энциклопедия Бобур номли халқаро жамоат фондининг ташаббуси ва қўллаб-қувватлаши, қўплаб бобуршунос ва бобурсеварларнинг асосан ишдан ташқари вақтида, жамоатчилик асосида, фидойилик билан қилган меҳнати натижасида дунёга келгани бугун Ўзбекистонда пойдевори яратилаётган фуқаролик жамияти қандай имкониятларга эгалигини кўрсатаётганига ургу берди.

Ҳозирга қадар мамлакатимизда «Ўзбекистон универсал энциклопедияси», «Тошкент» энциклопедияси икки мартадан нашр этилган, бир неча соҳа бўйича энциклопедиялар таржима қилиниб босилган эди. «Бобур энциклопедияси» эса буюк тарихий сиймолар, қўплаб жаҳонга маълум ва машхур аждодларимизга багишлиланган биринчи шахс энциклопедиясидир. Унинг яратилиши ва нашр этилиши ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ана шундай бошқа энциклопедиялар учун ўзига хос мактаб вазифасини ўтайди. Дастребки тажриба сифатида у айрим хато ва камчиликлардан холи бўлмаслиги мумкин.

Х.Султонов сўзининг якунида «Бобур энциклопедияси» қўлёзмасини нашрга тавсия этиш таклифини билдириди.

Шундан сўнг энциклопедия бош муҳаррири А.Аъзамовга сўз берилди.

А.Аъзамов «Бобур энциклопедияси»нинг асосий матни ва 6 та иловадан 5 таси тайёр бўлгани, қўлёзма таҳрир ҳайъатининг етакчи аъзолари томонидан синчилаб ўқиб чикилгани, яна бир илова – сўзлик саҳифалашга асосланиб тайёрланиши ҳақида ахборот берди.

Энциклопедия қўлёзмаси ЎзФАГа, Тошкент Ислом университетига, шунингдек, хорижий таникли бобуршунослар – проф. Э.Манога (Япония), проф. М.Махлуфга (Миср Араб Республикаси) тақриз учун юборилган эди. ЎзФАнинг Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтидан, Тошкент Ислом университети ҳамда ЎзФАнинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтидан қўлёзмадаги камчиликлар кўрсатилган, энциклопедиянинг илмий сифатини яхшилашга оид тақлиф ва мулоҳазалар баён қилинган тақризлар олинди. А.Аъзамов тақризларда кўрсатилган асосли фикрларнинг деярли барчаси таҳририят томонидан инобатга олинганини қайд этиб, айрим баҳсли масалаларга ўз муносабатини билдириди. Сўнг у проф. Э.Манонинг нашрга тайёрланаётган «Бобур энциклопедияси»га юксак баҳо берилган хатини ўқиб эшилтириди.

Бобур номли халқаро жамоат фонди раиси З.Машрабов А.Аъзамовнинг хulosаларини қувватлаб, «Бобур энциклопедияси»ни ҳозирданок рус, немис ва инглиз тилларида чоп этиш тўғрисида Россия ва Германия олимларидан тақлиф тушгани, проф. М.Махлуф эса уни араб тилига таржима қилишни бошлаб юборгани ҳақида маълумот берди ва «Бобур энциклопедияси» бу борадаги биринчи тажриба эканини инобатга олиб, уни нашрга тавсия этиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлади.

Шунингдек, нотик «Бобур энциклопедияси»нинг электрон варианти лотин алифбосида Эйжи Мано ва Магида Маҳлуфларнинг илтимосига кўра уларга юборилгани ҳамда мазкур олимлар томонидан ижобий ҳулосалар ва китобни имкон қадар тезроқ нашрдан чиқариш таклифи билдирилганини эслатиб ўтди.

З.Машрабов айни вақтда «Бобур энциклопедияси»нинг қўлёзмаси ҳақида Бобур номидаги Андижон давлат университети ва Наманган давлат университети олимларидан, бир қатор таникли адилардан ҳам ижобий тақризлар олинганини қайд этди.

Акад. А.Қаюмов ўз сўзида бундай улкан кўламли ишда жузъий хато ва камчиликлар учраши табиий эканлиги, уларни «Бобур энциклопедияси»нинг кеийинги нашрларида тузатиш имконияти борлиги, қомус шу ҳолатда ҳам катта илмий аҳамиятга эга бўлишини таъкидлаб, нашрни имкон қадар тезлаштириш зарурлигини айтди.

Проф. А.Мадраимов «Бобур энциклопедияси»ни яратишга ҳисса кўшган барча олим ва мутахассислар меҳнати таҳсинга лойиқлигини қайд этиб, бу борадаги илмий изланишлар туфайли Ўзбекистонда бобуршуносликнинг катта салоҳиятга эга бўлган ўзига хос илмий маркази шаклланаётганини алоҳида таъкидлади.

Проф. С.Ҳасанов ва Ҳ.Болтабоев ҳам ўз сўзларида «Бобур энциклопедияси» қўлёзмасини нашрга тавсия этиш таклифини қўллаб-қувватладилар.

Мажлис қарори:

1. «Бобур энциклопедияси» таҳририятига энциклопедия қўлёзмасини «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясига нашр этиш учун тақдим қилиш топширилсин.

2. Таҳририят ҳайъати томонидан «Бобур энциклопедияси»га А.Аъзамов бош муҳаррир, Б.Йўлдошев

масъул котиб этиб тайинлангани маълумот учун қабул қилинсин ҳамда «Бобур энциклопедияси»нинг таҳририяти таркиби тўғрисидаги таклиф маъкуллансин.

З. Бобур ҳалқаро жамоат фондининг раиси З.Машрабовга «Бобур энциклопедияси»ни нашр этиш борасидаги ташабbusи ва саъй-ҳаракатлари учун миннатдорчилик изҳор этилсин.

Мажлис раиси:

Х.СУЛТОНОВ.

Котиба:

Д.ИРГАШЕВА.

Янги ташвиш, янги ғоялар

Маълумки, Андижон – ер юзидаги энг кўп ва кучли зилзила содир бўлиб турадиган ҳудудлардан бири ҳисобланади. Тарихда (масалан, 1902 йили) Андижон ва унинг атрофида юз берган қаттиқ ер силкинишлари оқибатида кўплаб турар-жойлар катори тарихий обидалар, мадраса-масжидлар ва бошқа муҳим бино ва иншоотларнинг ер билан яксон бўлгани, минглаб шаҳар аҳолисининг қурбон бўлганини ҳозирги авлод яхши билавермайди. Лекин ана шундай машъум ҳодисаларнинг қайта такрорланмаслигига хеч ким кафолат беролмайди. Зокиржон aka сейсмолог мутахассис, андижонлик фуқаро сифатида мана шу борада ҳам кўп ташвиш чекарди. У геология соҳасида фаолият кўрсатиб юрган кезларидаёқ, бу жабҳа билан жiddий шуғулланиб, Андижон, Асака, Куйганёр, Хонобод шаҳарларини сейсмик микрорайонлаштириш хариталарини яратиш ташабbusи билан чиккан, Ўзбекистон Фанлар Академияси Сейсмология илмий тадқикот институти олимлари билан ҳамкорликда мазкур хариталарни тузиб, шу ҳақдаги, яъни Андижоннинг зилзила бўлиш эҳтимоли кўпроқ ҳудудлари тўғрисидаги ахборот-ҳисоботлари билан бирга масъул идора – Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитасига топширган ва бу ху-

лосалар Қўмита раҳбарияти ҳамда мутахассислар томонидан тасдиқланган, кўллаб-қувватланган эди.

Зокиржон ака Андижон шаҳар ижроия қўмитасига раислик маҳалларида ва бошқа раҳбарлик лавозимларида ҳар кандай қурилишни амалга оширишда ана шу меъёрий ҳужжатларга риоя қилди.

Кейинги йилларда мамлакатимиз пойтахти ва кариб барча шаҳару кишлекларда амалга оширилаётган мисли қўрилмаган суръатлардаги ободончилик, қурилишлар – замонавий уй-жойлар, маданий-маиший, маъмурий бинолар юртимиз ҳуснига ҳусн, файзига файз қўшаётир, жаҳон андозаларига мос кенг, равон кўчалар, хиёбонлар юзага келаётир. Бу борада, айниқса, Андижоннинг пешқадам бўлаётгани ушбу юртнинг ҳар бир фуқаросида фахр туйғусини уйғотади, албатта, шу жумладан, Зокиржон Машрабовда ҳам. Лекин у шунчаки фахрланиш билан чекланмай, бино, иншоотларнинг сейсмик жиҳатдан пухта-пишиклигига ҳам қизиқиб, зарурат сезилса, тавсия ва таклифлар айтиб туришни касб мутахассиси нуқтаи назаридан ўзининг виҷдоний бурчи деб билади.

Тўғри, танқидий мулоҳаза, маслаҳат мансабдор, мутахассисларнинг ҳаммасига ҳам ёқавермайди, улар ўз ташабbusлари ва ютуқларини тезроқ ўзларидан каттароқларга кўрсатиб, таҳсин олиш иштиёқида ёнадилар. Факат бир нарсага тушуниш қийин: айрим ишлар, ҳусусан, қурилишлар шошма-шошарлик, қувди-кувди билан олиб борилади, оқибатда наридан-бери фойдаланишга топширилган биноларнинг кўп ўтмай бўёғи кўчиб, сувоги тўкилиб тушади ва бошқатдан таъмирлаш бошланади. Ахир бу ортикча сарф-харажат, исрофгарчилик, кўзбўямачилик-ку! Шуни айтиш керакки, Зокиржон Машрабов кимларгадир ёки ёки ёқмаслигидан қатъий назар, бу борада ўз фикрида доимо собит туради, факат бир кунлик ҳаёт билан эмас, узокни кўзлаб, оқибатини ўйлаб яшаш керак деб хисоблайди.

Бу одамдаги кизикиш, фаолият қўламиининг ранг-баранглиги кишини ҳайратга солади. Унинг шунча тадорик, тадбирлар, маданий-маърифий, ташкилий юмушлардан вақт ортириб, зайдунчилик билан ҳам астойдил шуғулланаётганига нима дейсиз!

– Қанийди, ҳалкимиз дунёдаги кўп юрг-эллар катори шифобахш зайдун мойи истеъмолига ўтса... – деб орзу қиласи у.

Зайдун хўжалиги билан, ушбу ўсимликни кўпайтириш тажрибалари билан танишиш, унинг кўчати ва қаламчаларидан олиб келиш учун зайдун энг кўп экиладиган ва истеъмол қилинадиган мамлакатлар – Испания, Италия, Греция томонларга қилган сафарлари чоғида мутахассислар билан бу дарахтни Ўзбекистон шароити ва иклимига мослаштириш борасида суҳбатлар олиб борди. Бугунги кунда Туркия, Сурия, Эрон мамлакатларидан келтирилиб Бобур боғи ҳудудига – очик жой ва иссиқхоналарга экилган кўчатлар сони уч минг тупга етди.

Ҳозирча тажриба ўзини окладигандай, зайдуни Андижонда ҳам иқлимлаштириш мумкиндай туюляпти. Тўғри, талофат катта. Пленкалар билан ўралиб, совукқа чидамлилигини оширадиган маҳсус суюқликдан фойдаланилаётган бўлишига қарамай, ҳар йили қишида тахминан эллик фоиз кўчат нобуд бўляяпти. Лекин Зокиржон aka ноумид шайтон деб кўнгилни узгани йўқ, ўн беш фоизи яшаб кетса ҳам, кейин уларнинг шохидан қаламча қилиб кўпайтирса бўлар. Ахир Иордания, Туркия, Эрон, Озарбойжон, Сурияларнинг қишлиари биздагидан кам эмас, лекин ўша юртларда ҳам зайдун плантациялари гуркираб турибди-ку, узум, анжир, анор, хурмо, лимонлар ҳам Ўзбекистон иқлим-шароитига мослашган-ку, деган хаёл Зокиржон акага тасалли ва умид бағишлади. Умуман олганда, унинг нияти Бобур боғини бодомзор, ёнғокзор, пистазор ва зайдунзорга айлантириш. Аллоҳ унинг дастига куч, ниятига ривож берсин.

Булар саксон йиллик умр довонидан ошиб ўтган мўътабар, маърифатпарвар бир инсоннинг орзулари, режалари, саъй-ҳаракатлари билан рўёбга чиқаётган, ҳар бири маданий ҳаётимизда муҳим аҳамият касб этадиган тадбирлардирки, улар одамзотнинг қобилияти, куч-куввати ва имконияти чексизлигини, аҳд ва амалиётни нечоғлик уйғунлаштира олишини, умуман, сидқидилдан уринган киши бекиёс ишларни амалга ошира олиши мумкинлигини на-моён этадиган далил ва ракамлардир. Зокиржон аканнинг ишларини кўриб, ўқиб, тарихчилар, бобуршунослар, қадимшунослар ва айрим арбоблар хижолат бўлишармикин, деб ўйлаб қоламан баъзида.

– Менга яна бир-икки йил муҳлат ва имкон берасизлар, – дейди Зокиржон ака адабий-илмий давраларда, – кўзлаган баъзи режаларимни битириб олсан, кейин уйда оёқ-кўлни ёзиб, дам оламан, балки баҳоли қудрат ўқиш-ёзиш ишлари билан шуғулланарман.

Зокиржон ака битириб олмокчи бўлган ишлар куйидагилар:

– Бобурнинг «Харб иши», «Мусика сирлари» асарларини, «Бобурнома»нинг йўқолган қисмларини излаб топиш, «Тарихи Фаришта», «Мехри нимрўз», «16-аср бунёдкори», «Тож кийган дарвеш» каби асарларни ўзбек тилига таржима қилдириш ва нашр эттириш;

– Археология соҳасидаги ишлар – Андижон тарихини, айникса, Бобур даврини ўрганишни (зеро, унинг вояга етиши ва жаҳонга машҳур олим, шоир, подшоҳ бўлиб танилишида киндик қони томган шаҳардаги, умуман, Фарғона мулкидаги ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий муҳит ҳал қилувчи омил бўлгани шубҳасиз!) давом эттириб, вилоятимиздаги Даъварзин, Эйлатон, Мингтепа, Сарвонтепа каби тарихий жойларда илмий-қидирув ишларини янада жонлантириш ҳамда ўтган асрда юртимиздан

олиб кетилган, ҳозирда Санкт-Петербург шаҳрида сақланаётган моддий-маданий ашёларни келтириб, Андижон шаҳарсозлик маданияти ва тарихи музейини янада бойитиш;

– Бобур боғини янада ободонлаштириш; Ўзбекистонда зайдун етиштириш бўйича илмий-изланышларни фаол давом эттириш;

– Фонд ҳомийлигига «Куллиёти Бобур» (Бобур асарларининг тўла тўплами)ни чоп этиш;

– Буюк тарихнавис олим, адаб ва саркарда Мухаммад Ҳайдар Мирзонинг ҳаёти ва фаолиятини янада чукуррек ўрганиб, унинг «Жаҳоннома» ва «Маҳмуднома» достонларини нашр қилиш; Фарғона водийси ёшлари ўртасида «Бобурни англаш баҳти» мавзусида танлов ўтказиш, Олой – Зарафшон тоғ тизмаларида тошбитикларга Бобур ёзиб қолдирган ғазаллар, байтлар нусхаларини тошга ўйиб ёздириб, «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи экспонатлари қаторига киритиши...

Зокиржон акага анчадан бери тинчлик бермай келаётган яна бир ўй – Андижонда Бобур академиясини яратиш эса хийла салмоқли юмушлар сирасига киради...

Албатта, бу орзу-ниятлар илмий фаолияти, ижтимоий хизматлари «Ўзбекистонда хизмат қўрсатган маданият ходими» унвони, «Эл-юрт ҳурмати», «Меҳнат шуҳрати» орденлари билан тақдирланган, мамлакатимиз Президенти томонидан «Маънавиятимиз фидойиси» деб таърифланган Зокиржон aka Машрабовнинг ҳаёлида пишиб етилган, маданий ҳаётимиз, маънавий камолотимиз учун жуда муҳим лойиҳалар бўлиб, ҳали кўнгил катида навбат кутаётган, ошкор этилмаган ўй ва режалари канча!

Тўғри, у «дам олиш» ҳакида гапирганда бошлиб қўйган ишларини суюнч ва маслаҳатчи, қобил, меҳрибон фарзанди Зоҳиджон Машрабов ва шогирдларининг изчил давом эттишларига умид

қилаётгани табиий. Тошкент Политехника институтининг қурилиш факультетини битирган, кейинчалик қўшимча равишда Андижон халқ хўжалиги олийгоҳида ҳам сиртдан таҳсил олган Зоҳиджон бугунги кунда Андижон давлат университетининг тадқикотчиси, Андижоннинг қадимий ва ўрта асрлар тарихига оид мавзуда илмий иш олиб боряпти. Соҳага оид қатор мақолалар эълон қилди. «Андижон тарихи» китобининг ҳаммуаллифларидан бири. Айтиш мумкинки, Зокиржон ака ўғлига ишонса, суюнса бўлади.

Ҳа, у оиласдан, фарзандларидан тиниб-тинчиган одам. Иккала қизи шифокор. Тўнғич қизи Диломромхон – тиббиёт фанлари номзоди. Азизахон эса таникли кўз шифокори. Набиралар ҳам ўкиш ва ишдаги ютуклари билан бобо ва бувисини кувонтиради.

Дарвоке, яқинда унинг яна бир катта сафарга ҳозирлик кўраётганидан воқиф бўлиб қолдим (Демак, унинг «дам олиш» ҳақидаги гапи ҳазил).

– Яна йўл юрилар экан-да, – дедим ҳайрон бўлиб.

– Табиатим ўзи шунака, – деб жавоб берди Зокиржон ака руҳланиб. – Бир жойда узок туриб колсам, йўл юрмасам, зерикаман, ўзимни димланиб қолган ариққа ўҳшатаман. Ўзиям умримнинг ярми йўлда, автомобилда кечган бўлса керак. Сафарлардан ташқари, деярли эллик йилдан бери хизмат машинасида юраман, бу давр ичида Тошкентга қатнаганларимнинг сон-саноғи йўқ... Қолган умримни ҳам улуғ аждодларимизга, Бобур Мирзога сарфламоқчиман, – деб қўшимча қилди у.

Балки Зокиржон аканинг Захириддин Мухаммад Бобурга шу қадар садоқат, меҳру вафо кўргизаётгани бежиз эмасдир?.. Таниқли ёзувчи Хайриддин Сulton уни «Бобурийлардан бири» дея таърифлаган эди. Дарҳакиқат, қаҳрамонимиз томирларида Бобур Мирзо ва унинг авлодлари қони оқаётган бўлса, не ажаб?

Бу гаплар шунчаки чиройли тимсол учун айтилган эмас. Ҳарқалай, шахсан мен шунга аминманки,

Зокиржон Машрабов улуғ Бобур Мирзонинг ҳакиқий маънавий вориси, том маънодаги маънавий фарзандидир. Бу фикрга тўла ишонч ҳосил қилишни истаганларга мен Зокиржон аканинг ўтган 2013 йили Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида босилиб чикқан «Бори элга яхшилиғ қилғил» деб номланган салмоқли, сермазмун китобини мутолаа қилишни тавсия этган бўлардим.

Бобур Зокиржон аканинг умри мазмунига, ўнгию тушининг мавзуига айланиб кетгандиги айни ҳакиқат. Мабодо уни ярим тунда уйғотиб, дабдурустдан «Қандай шахсий армонларингиз бор?» деб сўрасангиз, у ҳеч иккиланмай санай бошлайди:

– Бобур ва у яшаган давр ҳақида мукаммал тарихий, бадиий асарлар яратилгани йўқ... Бобурнинг киндиқ кони тўкилган Андижоннинг ёшини аниқлаб олдик хисоб, лекин энди Андижон шаҳар комусини яратишимиш керак. Бунинг учун тарихчи олимларимиз ишга киришишлари лозим.

Унинг олимларимиз ва адибларимиздан яна бир умиди бор: Бобурнинг болалиги, ўсмирилиги хусусида ким, қачон йирикрок асар – киссами, романми ёзаркин?..

Бобур Халқаро жамоат фонди раисининг кўп йиллардан бери ушалмай келаётган орзуларидан яна бири – Бобур тўғрисида катта экранларда кўп серияли, «Спартак», «Юлий Цезарь», «Наполеон», «Уруш ва тинчлик» сингари жаҳоншумул бадиий фильмни кўриш.

Дарвое, унинг яна бир тилаги, умиди – Ўзбекистоннинг мукаммал тарихи яратилганига гувоҳ бўлиш. Тилида «гувоҳ бўлиш» деса-да, ҳисса қўшиш фикри ҳам йўқ эмаслигини англаш кийин эмас.

Андижонга йўлингиз тушиб қолса, албатта, Тошкент (аввалги Мирпўстин) кўчасидан юринг. Бобур номли халқаро жамғарма биноси илгари ўша кўчада... эди. Бино олдидаги баланд курант минорасида умр дақиқаларини санаб турган соатни кўриб, шубҳасиз

хайратланасиз, унинг меъморига, ижодкорига таҳсин айтасиз.

– Бу – Бобур соати, – дейди унинг бунёдкори Зокиржон ака. – Бу орзу менга йигирма йилдан кўпроқ тинчлик бермай келарди. Андижон шаҳар ижроия комитетига раислик пайтимда баъзи бир ниятларни дилимга туғиб кўйган эдим. Аввалио, шаҳар хокимлигининг ҳозирги шинам биноси ни, «Чархпалак»ни, унинг ёнидаги миллий нақшли чойхонани қурдириб битказдик. Бу ишлар анчагина енгил кўчган. Аммо Боғишамол дам олиш масканига кўз бўлиб тушган осма йўлни торттириш хийла югуртирган мени. Тақдир тақозосини қарангки, ана шу осма йўл бугун Бобур боғи тасарруфида бўлиб, зиёратчиларга кўкда – баландда туриб, Андижонимиз шаҳарлари, боғлари, далаларини томоша қилдириб, завқ бермоқда. Курантни эса ўша, Абдулҳамид Чўлпон таваллуд топган, яшаган Қатортерак мавзеида, чархпалак ёнида қурдирмоқчи эдим. Насиб бўлмаган. Еревандан зўр соатлар олиб келиб қўйган эдим, ижроқўм биноси ертўласида қолиб кетди. Илгариги замон бўлганида нимага энди шаҳардаги биттагина курант қандайдир бир жамғарма биноси олдида курилади, деб, бунга йўл кўйишмасди. Тангрига минг қатла шукрлар бўлсинки, бу хоҳишим ҳам мустақиллик шарофати билан амалга ошиди.

Зокиржон Машрабов ўзи ҳақида кам гапиради, унинг шахсий хоҳиши-армонлари билан Ватан, эл-юрт, жамиятга, маънавият ва маърифатга, яна ҳам аникроғи, Бобурга оид режа-истакларини айро тасаввур қилиш мушкул. Ибраторуз, кенг кўламли тадбирларни амалга ошираётганидан сўз очсангиз, «Ҳа, энди...» деб, мавзуни бошқа ёққа буради. Бунақа маҳалда айтадиган бир гапи бор: «Асосий ишни қилаётгандар – бобуршунослар, адиллар, атрофимдаги сизга ўхшаган дўстларим. Мен, демак, шунчаки хўжалик ишлари бўйича сизларга ёрдамчиман, холос...

Дарҳақиқат, Зокиржон ака ўзини ижодкорлар, хусусан, қалам аҳлига жуда яқин олади. Айникса, Бобур ҳакида гапирган кишини кўрса, унга меҳри товланиб кетади, дунёдаги ҳамма яхши нарсаларни унга инъом қилиб юборгудай бўлади. Ижодкорлар ҳам Зокиржон аканинг маънавият фидойиси эканини қадрлашади, юксак баҳолашади. Хайридин Султоннинг «Бобурийнома» китобини Захириддин Бобур ва Зокиржон Машрабовга бағишлиланган дейиш мумкин. Ўзбекистон ҳалқ шоири Тўлан Низом бу қалби жўшқин инсон сиймосини бадиийлаштириб, «Рухлар қасидаси» деган достон битди. Шоир, филология фанлари доктори, мархум Исмоил Тўлак Собиржон Шокаримов билан ҳамкорликдаги «Асрларни бўйлаган Бобур» китобига ёзган сўзбошисида асарнинг ҳар бир сахифасида Бобур Мирзога бўлган ҳурмат ва муҳаббат бўртиб турганини алоҳида таъкидлаган ва бу муносабатни «покиза эътиқод» деб таърифлаган эди.

«Ҳаётда доимо ўзинг эриша олмаган бирон нарса-га шайдо бўлиб яшаш керак. Инсон юксакликка интилган сари янада баркамоллашади», деган экан бир улуғ адид.

Зокиржон ака эса, шайдо бўлган нарсаларига, кўзлаган марра-манзилларига эришяпти ва камолот касб этган сари ватанпарварлик туғини маҳкам тутганича, янги-янги уфқлар сари талпиниб, ортидан бошқаларни ҳам эргаштириб яшаянти.

Бобур таваллудининг 515 йиллиги муносабати билан Андижонда ўтказилган ҳалқаро анжуман Бобур кадамжойи – Хўжаободдаги Дилкушо оромгохида давом этди. Одатдагидай хориждан ва Тошкентдан нуфузли олимлар, адиллар бор эди. Ўшанда каминага сўз берилганида Зокиржон аканинг бу оламшумул ишларига қисқача мана шундай таъриф берганим эсимда:

– Зокиржон акадай бобурпастлик ҳаммага насиб этсин.

– Зокиржон акадай юртпаратлик ҳаммага насиб этсин.

– Агар Зокиржон ака шуҳратпарат бўлса, шундай шуҳратпаратлик ҳаммага насиб этсин!..

Зотан, Зокиржон Машрабовнинг бобурона табиат, дарвишваш хатти-харакатларини англаш учун одамда ўз халки тарихига ҳурмат, миллатнинг юзи, шонишавкати бўлган улуғ аждодларни қадрлаш, улар билан фахрланиш туйғуси бўлиши даркор.

Бундай инсон билан бир замонда, бир юртда, бир маслакда яшаш эса одамга ҳузур ҳам ғуур багишлайди, айни пайтда катта масъулият юклайди.

Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция сафарлари

Экспедициялар	Экспедиция аъзолари	Вақти	Сафар йўналиши
1	2	3	4
1-экспедиция	З.Машрабов, Х.Султон, А.Ҳамидов, С.Шокаримов, С.Турсунов, Р.Шамсутдинов, Ш.Мадазимов, О.Ураимов, М.Рахимов, М.Қосимов, Ф.Расулов, А.Исмоилов, Б.Зокиржонов, Р.Холмирзаев	19.05.1992 й. 15.07.1992 й.	Туркманистон-Эрон-Туркия-Сурия-Иордания-Саудия Арабистони-Бирлашган Араб Амириклари-Эрон-Покистон-Афғонистон
2-экспедиция	З.Машрабов, С.Жалилов, С.Шокаримов, Т.Низом, Ф.Расулов, А.Қосимов, А.Сиддиқов	27.11.1992 й. 12.12.1992 й.	Афғонистон
3-экспедиция	З.Машрабов, С.Жалилов, С.Шокаримов, Т.Рўзиев, Ф.Расулов, А.Қосимов, Қ.Кенжа, О.Солиев	22.07.1993 й. 13.09.1993 й.	Туркманистон-Афғонистон-Эрон-Покистон-Ҳиндистон

4- экспедиция	З.Машрабов, Ф.Расулов, F.Сохий, И.Зохидов, А.Ахмадалиев, Р.Юнусходжаев, Б.Шерматов, О.Мирзаев, И.Мамарозиков, О.Солиев	17.05.1995 й. 11.06.1995 й.	Туркманистон-Афғонистон-Эрон
5- экспедиция	З.Машрабов, Ф.Расулов, М.Қосимов, И.Мамарозиков.	17.09.1996 й. 15.10.1996 й.	Кирғизистон-Хитой-Покистон- Эрон-Афғонистон
6- экспедиция	З.Машрабов, Ф.Расулов, М.Қосимов, И.Мамарозиков	14.05.1997 й.	Туркманистон-Афғонистон
7- экспедиция	З.Машрабов, Ф.Расулов, М.Қосимов, И.Мамарозиков	15.10.1997 й. 05.12.1997 й.	Туркманистон-Эрон-Түркия- Сурия-Иордания-Миср
8- экспедиция	З.Машрабов, Н.Отажонов, Қ.Кенжә, И.Мамарозиков, Ф.Расулов	01.10.2000 й. 10.12.2000 й.	Кирғизистон-Хитой-Покистон- Ҳиндистон-Бангладеш-Ҳиндистон- Покистон-Эрон-Туркманистон
9- экспедиция	З.Машрабов, Қ.Кенжә, Мұхаммад Айвар, Ф.Расулов, И.Мамарозиков.	03.08.2003 й. 24.08.2003 й.	Афғонистон-Туркманистон
10- экспедиция	З.Машрабов, Қ.Кенжә, М.Қосимов, З.Мамарасулов, И.Мамарозиков	20.12.2003 й. 20.02.2004 й.	Туркманистон-Эрон-Түркия- Иордания-Сурия-Саудия Арабистони-Ироқ

11- экспедиция	З.Машрабов, Қ.Мавлонов, И.Мамарозиков, А.Хожиматов, М.Обидов	29.04.2006 й. 29.05.2006 й.	Туркманистан-Афғонистон
12 - экспедиция	З.Машрабов, В.Раҳмонов, F.Сатимов, Р.Орифжонов, Т.Ҳамидов, Ф.Сайдмаматов, А.Исабоев	05.10.2009 й. 21.10.2009 й.	Қирғизистон-Тожикистон-Афғонистон-Туркманистан
13- экспедиция	З.Машрабов, В.Раҳмонов, Ш.Соткинова, Ф.Сайдмаматов	08.11.2009 й. 15.11.2009 й.	Ҳиндистон-Кашмир
14- экспедиция	З.Машрабов, В.Раҳмонов, Ф.Сайдмаматов, А.Исабоев	21.04.2010 й. 05.05.2010 й.	Туркманистан-Афғонистон-Эрон
15- экспедиция	З.Машрабов, Н.Қаландаров	05.08.2010 й.	АҚШ
16- экспедиция	З.Машрабов, С.Аҳмаджонов	25.12.2010 й. 02.01.2011 й.	Малайзия-Сингапур-Бирма

17- экспедиция	З.Машрабов, Мухаммад Али, К.Кенжа, В.Рахмонов, А.Исабоев	01.06.2011 й. 15.06.2011 й.	Қозогистон-Россия
18- экспедиция	З.Машрабов, Б.Матбобоев	19.06.2012 й. 29.06.2012 й.	Россия
19- экспедиция	З.Машрабов, Б.Матбобоев, К.Кенжа, Ф.Сайдмаматов, А.Исабоев	26.09.2012 й. 28.10.2012 й.	Қозогистон-Россия-Грузия- Озарбайжон-Арманистон-Эрон- Туркманистон

МУНДАРИЖА

Нубувватхон аяннинг ҳикояларидан.....	3
БИРИНЧИ ҚИСМ	
Бола бошдан....	5
Яхшилар.....	8
Ҳаёт пиллапоялари.....	14
Мехр илдизлари.....	20
Мозийга қайтиш.....	28
Алоҳида сухбат.....	33
Мансаб ва ғовлар.....	38
Қора буулутлар соясида.....	46
Нажотбахш шабадалар.....	51
Сарсон муаммолар.....	53
«Зиндон»дан чиқкан ҳайкал.....	55
Китоб тўйи.....	57
Ва ниҳоят.....	61
Фикри-ёди Бобурда қолди.....	63
Машаққатли илк сафар	70
Жанггоҳлар оралаб.....	84
Рамзий қабр.....	95
Яна Ҳиндистон орзуси.....	97
Сабок ва янги аҳdlар.....	102
«Муродга қасд қилиб юргурган етур...».....	110
Аlam устига аламлар.....	115
Йўл азоби.....	120
Чегарадаги машмашалар.....	125
Жанггоҳ Патна ва Дехлида.....	129
Агра. Тожмаҳал. Калькутта.....	132
Ҳайдаробод. Бобур авлодлари.....	137
Ташвишли ва хуррам кунлар.....	141
Бирни кўриб шукр кил.....	147
Бу на жавоҳирким.....	150
Бобур Ҳисорга қандай етиб борган?.....	154
Оғир қисмат.....	157

Оловга бош сукиб.....	164
Тундаги хужум.....	172
Мисрга сафар.....	176
Етти йиллик хulosалар.....	179
Халқаро илмий-амалий кенгаш	185
Сайлов хаяжонлари ва изтироблари.....	192

ИККИНЧИ КИСМ

Навбат – Андижон тарихига.....	199
Андижон – Қашқар – Дакка.....	203
Ҳиндистон бўйлаб.....	210
«Бобурнома»нинг 470 йиллиги.....	221
Ўнинчи сана.....	225
2003 йил воқеалари.....	228
Афғонистон сафари.....	233
Лутфий қабрини излаб.....	236
Сермашакқат ўн биринчи сафар.....	239
Минг чакирим орқага	244
2005 йил воқеалари.....	247
Мухтасар маълумотлар.....	248
Дехи Канорга маҳсус сафар.....	250
2006 йил воқеалари.....	255
Андижоннинг асл тарихи	258
Хайрли ишлар	262
2007 йил воқеалари.....	265
2008 йил воқеалари.....	266
Халқаро анжуман.....	268
Тибет тиббиёти Андижонда.....	278
2009 йил воқеалари.....	282
Кашмирга саёҳат.....	287
Яна Қашқарда.....	292
Афғонистонлик ўзбеклар.....	296
Нега? Нега? Нега?...	301
Уммон ортида	305
2011 йил воқеалари.....	307
Яна Соҳибқирон изидан.....	313
Жаҳон бобуршунослари Тошкентда.....	319
Осуда ҳаётда сурур йўқ	326
Янги ташвиш, янги ғоялар.....	336
Илова. Экспедиция сафарлари.....	346

Бобур халқаро жамоат фонди

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА

БОБУРИЙЛАРДАН БИРИ

Хужжатли-маърифий қисса

(Кайта ишланган ва тўлдирилган нашри)

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2014

Мухаррир Қодиржон Қаюмов
Бадиий мухаррир Феруза Башарова
Рассом Умид Сулаймонов
Техник мухаррир Раъно Бобохонова
Сахифаловчи Лидия Цой

Нашр лицензияси: АI № 201 28.08.2011.

Теришга берилди 18.08.2014. Босишига руҳсат этилди 10.11.2014.
Бичими 84x108^{1/32}, «Times New Roman» гарнитураси.
Шартли босма табоги 18,48. Нашриёт-хисоб табоги 14,98.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 3686. Баҳоси шартнома асосида.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмахонаси,
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**